

Szerkesztette

NAGY NOÉMI

Nemzetiségi-nyelvi
szuverenitás
a hosszú
19. században

GONDOLAT

Jogtörténeti
Értekezések 46.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 46.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

NAGY NOÉMI (szerk.)

Nemzetiségi-nyelvi
szuverenitás a hosszú
19. században

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 46.

A kötet az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén működő
MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport programja keretében jelenik meg.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2020

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Borítót tervezte Pintér László
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978-963-556-027-1
ISSN 1586-8265

TARTALOM

Szerkesztői előszó	7
ANDRÁSSY GYÖRGY Az 1868. évi XLIV. törvénycikk mai szemmel, elméleti megközelítésben	11
CSERNICSKÓ ISTVÁN A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv nyelvek példája alapján	41
CSERNUS-LUKÁCS SZILVESZTER A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben az Októberi Diplomától a nemzetiségi törvényig Függelék	66 90
HEIL KRISTÓF MIHÁLY „Embernek születtünk, polgárnak neveltetünk.” – Nógrád vármegye észrevételei a közoktatás és a magyar nyelv ügyében (1831–1832)	99
KÉPESSY IMRE A nyelvi jogok szerepe a 19. századi szlovák autonómia-tervezésekben	117

LAJTAI L. LÁSZLÓ Tannyelvszabályozás és magyarnyelv-oktatás az 1918 előtti hazai alsó- és középszintű iskolákban a nemzetépítések tükrében	130
MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN Szuverenitáselemek a magyar névviselésben – tradíciók és az állami szabályozás	155
NAGY NOÉMI Variációk egy témára: A nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság szabályozási formái az Osztrák–Magyar Monarchiában	170
SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM Mevásárolt társország? – A magyar–horvát kiegyezés és a 121 000 forint esete	189
Jogtörténeti Értekezések	215

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Jelen tanulmánykötet interdiszciplináris keretben mutatja be, hogyan vélekednek a jogtörténet, a nyelvészet, a filozófia és a történettudomány jeles képviselői a nemzetiségi-nyelvi szuverenitáshoz kapcsolódó kérdésekről a dualizmus idején, illetve az azt megelőző és követő korszakokban. A nyelvi kérdés tudományos vizsgálatát legkevesebb két nyomós indok támasztja alá napjainkban is. Egyrészt az állam bizonyos nyelvi csoportok hegemon pozíciójának fenntartását (és ezen keresztül a hatalomhoz hozzáférést) a nyelvhasználat különböző színtereinek szabályozásával, azaz nyelvpolitikával tudja megvalósítani. Másrészt a saját nyelv használata a szuverenitás, azaz a közjogi önállóság egyik legfontosabb jele. Ezen premisszákból kiindulva a jelen kötet kilenc szerzője – négyen az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport jogtörténetész munkatársai, öten pedig a társtudományok szakavatott művelői – saját tudományterületük lencséjén keresztül mutatják be a nemzetiségi-nyelvi kérdés egy-egy vetületét, amely segít rávilágítani e témakör hihetetlenül komplex jellegére.

Andrássy György filozófus- és jogászprofesszor (Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar) a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. törvénycikket elméleti szemszögből veszi górcső alá, és arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a magyar törvényi szabályozás az adott korszakban kimondottan előremutató volt, sőt, a kisebbségi-nyelvi jogalkotás terén a mai kor számára is mintául szolgálhat.

Csernicskó István nyelvészprofesszor (Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont; II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) a szláv nyelvek példáján keresztül mutatja be a nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseit, és kérdőjelezi meg azt az általános elképzelést, miszerint a nyelvek zárt rendszerek, egyértelműen meghúzható határokkal. A tanulmányból kiderül, hogy a saját nyelv olyannyira a szuverenitás meghatározójának számít, hogy a történelem során számos államalakulat önálló saját nyelv fennállásával próbálta igazolni létjogosultságát.

Csernus-Lukács Szilveszter történész (Herder Intézet, tudományos munkatárs; Szegedi Tudományegyetem, doktorjelölt) az 1868. évi XLIV. törvénycikket megelőző évek nyelvi-nemzetiségi tárgyú szabályozását vetette tüzetes vizsgálat alá a Magyar Királyság és Erdély területén. Elemzése alapján képet alkothatunk arról, hogy miben hozott változásokat az 1868. évi nemzetiségi törvény, valamint összehasonlíthatóvá válnak a magyarországi és erdélyi szabályozás azonosságai, különbözőségei is a nyelvhasználat egyes részterületein.

Heil Kristóf Mihály jogtörténész (MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs) az 1791. évi LXVII., illetve az 1827. évi VIII. törvénycikkek által felállított országos bizottságok és az azokat megvitató vármegyei javaslatok jelentőségére világít rá a magyar nyelv ügyének kérdésében. Ismerteti a reformkori megyei közgyűlések álláspontját a magyar mint állam- és oktatási nyelv kérdésében, valamint hangsúlyozza ezen új kutatási anyag beemelésének fontosságát az adott tárgyköri vizsgálódásba.

Képegy Imre jogtörténész (MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs) azt a folyamatot mutatja be, amelynek során 1848 és 1868 között a szlovák nemzeti mozgalom képviselői eljuttatták az anyanyelv használatának jogától (úgy az oktatásban, mint a bíróságok, hivatalok előtt) az autonómia követeléséig. Írásából megtudhatjuk azt is, hogy az 1848 után egyre élesebben kettéváló szlovák politikai elit miként tekintett a nemzet fogalmára, és hogyan kívánta a szlovákok számára jogaik érvényesítését biztosítani.

Lajtai L. László történész (VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs) a tannyelv szabályozásának történetét ismerteti az 1918 előtti magyarországi alsó- és középszintű tanintézményekben. A tannyelv szabályozása a magyar nyelv státusz- és korpusztervezése

szempontjából is kiemelt szerepet játszott, hiszen az oktatás a hatalomhoz való hozzáférés egyik legfontosabb területe.

Megyeri-Pálffi Zoltán jogtörténész (MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs) nyelv és szuverenitás összefüggéseit kreatív módon továbbgondolva a névhasználatra vonatkozó jogi szabályozást, illetve a névmagyarosítás történetét vázolja fel nemcsak a dualizmus korában, de az azt megelőző és követő időszakokban is.

Nagy Noémi jogtörténész (MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs) bemutatja, hogy milyen mértékben és pontosan hogyan fogalmazódott meg a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság elve a magyarországi, illetve az ausztriai birodalmi jogi szabályozásban a dualizmus időszakában, kiemelve az egyes szabályozások hasonló és eltérő vonásait.

Schwarzwölder Ádám történész (VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos segédmunkatárs) ama bizonyos, „bizalmas politikai célokra” elkülönített titkos pénzalapnak a sorsát követi nyomon, amellyel a magyar kormány a Dráván túli társország politikai konszolidációját kívánta elősegíteni, ezáltal betekintést enged a horvát–magyar kiegyezés háttérének politikai boszorkánykonyhájába.

Az érintett tudományok művelőinek és az érdeklődő nagyközönségnek egyaránt ajánlott tanulmánykötet rendkívül színvonalas, gazdag levéltári forrásanyagon és joganyagon alapuló tanulmányai nemcsak a magyarság számára és a dualizmus korszakában jelentős problémákat vizsgálnak, de a kelet-közép-európai térség nyelvi konfliktusokkal terhelt aktuális eseményeinek megértéséhez is fontos adalékokkal szolgálnak. Szerzőink nevében kívánom, hogy forgassák a kötetet haszonnal!

Nagy Noémi

Andrássy György*
AZ 1868. ÉVI XLIV.
TÖRVÉNYCIKK MAI
SZEMMEL, ELMÉLETI
MEGKÖZELÍTÉSSEN

Bevezetés

A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában elfogadott 1868. évi XLIV. törvénycikk¹ megítélése sohasem volt egyöntetű, s így van ez ma is. Az uralkodó vélemény jelenleg két fő tételben sűrűsödik össze: az első úgy szól, hogy a törvény a maga korában előremutató volt, a második pedig úgy, hogy a törvényt nem vagy csak alig hajtották végre. Az első tétel kedvező, a második viszont kedvezőtlen színben tünteti fel a törvényt, s a második tétel úgyszólván teljesen lerontja az elsőt.

Véleményem szerint az uralkodó nézet egyik oldala sincs kellően kibontva és alátámasztva. Ezért az első tétel esetében újabb vizsgálatokat, főként elméleti és összehasonlító vizsgálatokat kellene folytatni, a második tétellel kapcsolatban pedig kiterjedt anyaggyűjtésre és az anyaggyűjtés eredményeinek gondos elemzésére volna szükség. Ez a tanulmány mindenestre ezeket az irányokat követi, amennyiben új érvek felvonultatásával megerősíti az uralkodó vélemény pozitív oldalát, s néhány fontos, de eddig érthetetlen módon elfeledett tény reflektorfénybe állításával rámutat, hogy az uralkodó vélemény negatív oldala felülvizsgálatra szorul.²

* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

¹ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

² Az elemzés felhasználja a szerzőnek azokat a tanulmányait, amelyek kapcsolódtak a tárgyhoz, a jelen elemzés azonban a korábbi írásoknál jóval részletesebb és megállapításai több kérdésben el is térnek a szerző korábbi álláspontjától. Vö.

Az uralkodó nézet pozitív oldalát illetően azért tartom olyan fontosnak az elméleti vizsgálódásokat, mert ezen a téren látok komoly lemaradást. Történeti oldalról ugyanis nagyrészt feldolgozták és megvilágították már a törvény kitételeit, rendelkezéseit, vizsgálták keletkezése körülményeit, a különféle elgondolásokat, javaslatokat, a róluk folytatott vitákat,³ elméleti oldalról azonban behatóbb, mélyebb vizsgálatokra még nem került sor. S bármily furcsán hangozzék is, nem kizárt, hogy ez a jó ideje fennálló kiegyensúlyozatlanság maga is hozzájárult valamelyest az elméleti feldolgozás terén mutatkozó hiányosságokhoz. A történeti vizsgálódások egyik fő következtetése ugyanis az, hogy a törvény szövege voltaképpen egy politikai kompromisszumot tükröz, ez az eredmény pedig a jelek szerint nem tette, és ma sem teszi különösebben vonzóvá a törvény elméleti szempontból történő tanulmányozását. Mert mi értelme is lehet egy politikai kompromisszumot beható vizsgálat alá vetni elméleti oldalról? – kérdezhetnénk, látszólag jó okkal.

Csakhogy a vázolt helyzet erősen emlékeztet a kanadai Legfelső Bíróságnak egy komoly elméleti figyelmet kiváltó eseti döntésére, mely épp a hivatalos nyelv intézményéhez kapcsolódott, vagyis épp arról szólt, amiről az 1868. évi XLIV. tc. legtöbb rendelkezése is. Az ügyben a kanadai Legfelső Bíróság – főként a kanadai jog rendelkezései alapján, ideértve azonban a Kanadára vonatkozó 1867. évi brit Alkotmánytörvény 133. cikkét is – arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hivatalos nyelvi jogok „politikai kompromisszumon alapulnak”, szemben azokkal a jogokkal, amelyek valamely „elvben gyökereznek”.⁴

A megkülönböztetés kapcsán egy kommentátor a többi közt ezt az észrevételt tette: a legtöbb nagy tiszteletben álló jognyilatkozatnak és más elnevezésű dokumentumnak „a Magna Cartától az Ember Jogainak

különösen Andrassy György: Hány hivatalos nyelve volt Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. szerint? *Jogtörténeti Szemle*, 2017. 3. sz. 4–12. p.

³ Legutóbb Nagy Noémi adott átfogó képet e kérdésköréről, kitérve azokra a törvényekre is, amelyeket a nyelvek hivatalos használatának tárgyában vagy e tárgyra kihatóan 1868 után fogadott el a dualizmuskori magyar törvényhozó. Vö. Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Budapest, 2019, Dialóg Campus Kiadó – Nordex Kft., 171–182. p.

⁴ Supreme Court of Canada: *Société des Acadiens v. Association of Parents*, S.C.R. [1986] 1. 549. 550–551. és 578. p. Elérhető: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/en/item/138/index.do>.

Nyilatkozatáig, a nagy reformtörvénytől a Nemzetközi Egyezségokmányig siralmas a múltja. Vonakodva és csak hosszas politikai harcok és kompromisszumok után fogadták el őket. [...] Ha a Magna Cartát a képviselői kormányzat rendszerében fogadták volna el, lámpák vakító fényében és videófelvevők zümmögésétől kísérve, nos, akkor kétségkívül ebben is csupán politikai kompromisszumot látnánk.”⁵ A kommentátor végül arra a következtetésre jutott, hogy egy rendelkezés „történelmi pedigrije” nem döntő a rendelkezés igazolása vagy természete szempontjából.⁶

Úgy tűnik, a kommentátornak igaza volt: tény ugyanis, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, majd a két ENSZ egyezségokmányt is politikai kompromisszumok eredményeként fogadták el, a nemzetközi jogalkalmazás és az elmélet mégis úgy tekint e dokumentumokra, mint amelyek egy túlnyomórészt koherens filozófiát tükröznek, vagy mint amelyek „elvekben gyökereznek”. Ez esetben viszont éppígy lehetséges, hogy politikai kompromisszumnak történt elfogadása ellenére az 1868. évi XLIV. tc. szövege szintén egy túlnyomórészt koherens elméletet rejt magában, vagy hogy szintén „elvekben gyökerezik”. És nézetem szerint az 1868. évi XLIV. tc.-ről épp azt kellene kideríteni, hogy így van-e, s ha igen, akkor miben is áll ez az elmélet. Ez pedig már nem annyira történettudományi, mint inkább jogi, közelebbről alkotmányjogi, közigazgatási jogi, nemzetközi jogi, valamint jogelméleti-jogfilozófiai megközelítést igényel, ami persze nem zárja ki a jogértelmezés eszköztárából a történeti jogértelmezést, a jogtörténeti elemzéseket, valamint a jogtörténeti összehasonlító vizsgálódásokat sem.

A feladat első látásra nem túl nagy, tapasztalatom szerint azonban minél többet foglalkozunk vele, annál nagyobbak látszik. Mindenesetre ez a tanulmány csak egy bizonyos pontig jut el az elemzésben: addig, ahol az igazi nagy elméleti problémák kezdődnek, ahol tehát a kutatás már túlmutat azon, hogy hogyan lehet jobban, mélyebben megérteni az 1868. évi XLIV. tc.-et, s hozzájárulhat az elmélet mai nagy problémáinak megoldásához is.

⁵ Green, Leslie: Are Language Rights Fundamental? *Osgoode Hall Law Journal*, 1987. 4. sz. 645–646. p.

⁶ Uo., 646. p.

A törvény címe és a cím jelentősége

Címe szerint az 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúságról szól, rendelkezései azonban szinte kizárólag „az országban divatozó különféle nyelvek” használatát, illetve „hivatalos használatát” szabályozták, s így a törvényt inkább nyelvtörvénynek, pontosabban szólva a nyelvek hivatalos használatáról szóló törvénynek lehetett volna, illetve lehetne tekinteni, s a nyelvek hivatalos használatáról szóló törvénynek kellett volna, illetve kellene nevezni. Miért nem tették ezt az egykori magyar jogalkotók, illetve mit kívántak kifejezésre juttatni az általuk választott címmel? A magyarázatot – ahogy én látom – a törvény preambuluma adja meg.

A preambulum kimondta, hogy „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. Véleményem szerint ez azt jelenti, hogy „Magyarország összes honpolgárai”, tartozzanak akár a magyar, a szlovák, a román stb. nemzetiséghez, „*politikai tekintetben* (kiem. – A. Gy.) egy nemzetet,” azaz egyetlen *politikai közösséget*, más szóval egyetlen *politikai nemzetet*, vagyis egyetlen *államot* képeznek, „az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet,” vagyis az oszthatatlan, egységes magyar *államot*, „melynek a hon minden polgára [...] egyenjogú tagja”.

Hozzáteszem, a törvény szóhasználata az adott összefüggésben némileg ingadozó volt, a 29. cikk ugyanis kimondta, hogy „[e]zen törvény rendeletei a külön területtel bíró és politikai tekintetben is külön nemzetet képező Horvát-, Szlavon- és dalmátországokra ki nem terjednek”. Eszerint a politikai tekintetben is külön nemzet nem csupán politikai közösséget, államalakulatot, hanem egyszerismind országot is jelentett. Ebben az értelemben a törvény rendelkezései a külön területtel bíró és politikai tekintetben is külön nemzetet képező Magyarországra terjedtek ki. Ez a némiképp ingadozó szóhasználat talán annak tudható be, hogy az ország szó államot is jelent, s a 19. században ez a jelentés a mainál még jobban használatban volt.⁷

⁷Vö. Zaicz Gábor (szerk.): Etimológiai szótár. Budapest, 2006, Tinta Könyvkiadó; Kiss Gábor (szerk.): Magyar Szókinestár. Budapest, 1999, Tinta Könyvkiadó.

Visszatérve a preambulumhoz, az így folytatódott: „ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik”. Az egyenjogúságnak ez a külön szabályok alá esése a preambulum utolsó kitétele értelmében a nemzetiségi egyenjogúság bizonyos fokú korlátozását jelenti.

A preambulum tehát először kinyilvánította, hogy a jogalkotó alapállása az alkotmány alapelveiből is folyó nemzetiségi egyenjogúság. Ugyanakkor kimondta azt is, hogy a nemzetiségi egyenjogúság egyetlen területen, az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve azért mégis korlátozható, amennyiben „külön szabályok alá eshet”, de csak annyiban, „amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik”. Ez tehát a jogalkotó alkotmányi alapállásához, a főszabályhoz képest a kivétel meghatározása, vagyis egyfelől annak az egyetlen területnek a kijelölése, amelyen belül az egyenjogúság „külön szabályokkal” mégis korlátozható, másfelől pedig a korlátozás indokainak és mértékének a megállapítása. Mindezt megerősítette a preambulum befejező része: „a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetően épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni”.

A mondottak után egyértelmű, hogy a törvénynek volt egy sajátos gondolati-elméleti felépítése, s ennek tükrében a törvény valóban a nemzetiségi egyenjogúságról szólt annak ellenére is, hogy jelentős részben a nemzetiségi egyenjogúságtól eltérő rendelkezéseket tartalmazott. Persze lehetett volna a törvényt még így is a nyelvek hivatalos használatáról szóló törvénynek nevezni, mindazonáltal a jogalkotók által választott cím megalapozott. Érdekes ezek után pontokba szedni a törvény gondolati-elméleti felépítésének főbb elemeit:

- annak kinyilvánítása, hogy nemzetiségétől függetlenül a hon minden polgára egyenjogú;
- annak az egyetlen területnek a kijelölése, ahol ez az egyenjogúság mégis korlátozható ún. külön szabályokkal;
- a korlátozás bevezetésének, vagyis a külön szabályok megalkotásának indoklása, vagyis azoknak a tényezőknek a meghatározása, amelyek a korlátozást, a külön szabályokat szükségessé teszik;

- annak kinyilvánítása, hogy a korlátozás csak olyan mértékű lehet, amilyen mértékben ezt a korlátozás indokálul szolgáló tényezők megkövetelik;
- a korlátozás alá eső terület, vagyis az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára irányadó külön szabályok (és néhány, ezen a körön túlmutató szabály) lefektetése.

Ezt a logikus gondolati-elméleti konstrukciót valamelyest árnyalja a politikai tekintetben vett nemzet fogalma (melynek jelentése, mint láttuk, némiképp önmagában véve is ingadozó). Ha ugyanis a fent vázolt konstrukció szempontjából nézzük a politikai nemzet fogalmát, akkor ez bizonyos fokban szintén korlátozza a nemzetiségi egyenjogúságot, s ily módon hozzátesz valamit ahhoz a kivételhez, amelyet a preambulum egyedüli kivételként határozott meg. A korlátozás abban áll, hogy a magyar nemzetiség politikai tekintetben névadója minden nemzetiségnek, más szóval politikai tekintetben egyedül a magyar nemzetiséget illeti meg a saját név, a többi nemzetiséget nem. Ez persze abból fakad, hogy az ország, illetve az állam neve immár csaknem ezer éve Magyarország, illetve Magyar Fejedelemség, majd Magyar Királyság, ennek oka pedig az, hogy az állam az e területen megtelepedett magyar törzsszövetségből nőtt ki.

Mindez nem magyar sajátosság. Franciaország, Spanyolország, Portugália, Németország, Lengyelország és számos más ország esetében is ez a helyzet: az országban élő vagy élt nemzetiségek közül csak az egyik az ország, az állam és a politikai tekintetben vett nemzet névadó nemzetisége. Vannak persze más jellegű ország- és államnév-megoldások is, s olyanok is, amelyek jobban megfelelnek az államban élő vagy élt nemzetiségek egyenjogúságának, de az ország- és államnevek rendszerint még ezekben az esetekben sem problémamentesek elméleti szempontból.⁸

Visszatérve a törvény fent vázolt sajátos gondolati-elméleti felépítéséhez, ennek több szempontból is megvan a jelentősége. Ezek közül kiemelésre kívánkozik a törvény helyességének ellenőrzési lehetősége, valamint a törvény mintegy beépített önkorrektív képessége. Az ellenőrzési lehetőség abból fakad, hogy a törvény kijelölte a benne foglalt „külön

⁸ Takács Péter: Az államok nevééről. Állam- és Jogtudomány, 2015. 1. sz. 55–65. p.

szabályok” helyességének mércéit, következésképpen bárki megvizsgálhatta és ma is megvizsgálhatja, hogy e „külön szabályok” megfeleltek-e, illetve megfelelnek-e ezeknek a preambulumban lefektetett és az ímént pontokba szedett sarokpontoknak és mércéknek. A törvény önkorrekciós képessége pedig abból folyik, hogy a korlátozás alapjául szolgáló egyes tényezők az idők során változhatnak és változnak is – nyilván változik például „a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége” –, s ezek a változások mintegy automatikusan is fölvetetik a változtatás igényét a törvény egyes rendelkezéseit illetően.

E tanulmányban nincs tér a törvény helyességének ellenőrzésére az ímént említett lehetőség kiaknázásával: az elemzés épp ott fejeződik be, ahol ezt az ellenőrzést meg lehetne kezdeni. Mindazonáltal az azért már látszani fog, hogy az 1868. évi XLIV. tc. megértésének valóban van egy mélyebb, a külön szabályok helyességének vizsgálatára is kiterjedő lehetősége, s hogy az így elérhető mélyebb megértés immár valóban összeköti a törvény gondolati-elméleti felépítését az alkotmányjog, a nemzetközi jog és az elmélet mai nagy problémáival, kivált az egyenjogúság, illetve egyenlő jogvédelem és egyenlő bánásmód, s ezzel együtt a nem-megkülönböztetés dilemmáival.

Nyelvhasználat, nemhivatalos és hivatalos nyelvhasználat, nyelvszabadság

Az 1868. évi XLIV. tc. preambuluma – mint láttuk – csak a különféle nyelvek *hivatalos* használatának szabályozását irányozta elő, *nemhivatalos* használatuk szabályozását nem. S mivel az Országgyűlés nem alkotott törvényt a nyelvek nemhivatalos használatáról, máris levonhatnánk azt a következtetést, hogy a törvényhozó a nemhivatalos nyelvhasználat széles terrénumát illetően a tetszés szerinti nyelvhasználat álláspontjára helyezkedett. Ha ugyanis a jog az élet, kivált a magánélet valamely területét szabályozás nélkül hagyja, akkor ez a terület jogi szempontból szükségképp a szabadság terrénuma,⁹ amelyen belül az emberek jogi szempontból

⁹ Legalábbis az ember alkotta jog, a pozitív jog szempontjából, ami nem szükségképp jelenti azt, hogy így van ez természetjogi vagy emberi jogi szempontból is.

tetszésük szerint cselekedhetnek, mi több, jogi szempontból kénytelenek is tetszésük szerint cselekedni.¹⁰ Útmutatásul szolgálhatnak persze számukra e területen (is) a szokás, az erkölcs, a vallás előírásai, az udvariasság követelményei, vezethetik továbbá őket céljaik, érdekeik, hajlamaik, meghatározhatják cselekvésüket különféle képességeik, jogi szempontból azonban szabadok, sőt mintegy szabadságra ítéltettek.

A nyelvek nemhivatalos használatának esetében ezt a jogi alaphelyzetet a dualizmus korában megerősítette, de árnyalta is néhány körülmény, s ezek közül a legfontosabbak a következők voltak:

Az első az, hogy bár az 1868. évi XLIV. tc. preambuluma csak a különféle nyelvek *hivatalos* használatának szabályozását irányozta elő, a törvénynek azért voltak olyan rendelkezései, amelyek a hivatalos és a nemhivatalos nyelvhasználat egy sajátos köztes szférájára vonatkoztak. Mi több, a törvénynek volt néhány olyan rendelkezése is, amelyek kimondottan a nemhivatalos nyelvhasználatot szabályozták, igaz, e szabályok távolról sem fogták át a nemhivatalos nyelvhasználat minden területét. A kérdés ez utóbbi szabályok esetében az, hogy a törvény kinyilvánította-e valamilyen módon, hogy a nemhivatalos nyelvhasználat e körében a nyelvhasználat tetszés szerinti, szabadon megválasztható és szabad.

Másodszor, az 1868. évi XLIV. tc. kimondta, hogy a nemzetiségi egyenjogúság egyedül a nyelvek hivatalos használatára nézve korlátozható, illetve hogy csak a nyelvek hivatalos használata eshet „külön szabályok” alá. Eszerint a nyelvek nemhivatalos használata körében már az egyenjogúságnak kellett érvényesülnie, vagyis e körben nem lehetett szó az egyenjogúság korlátozásáról „külön szabályokkal”. A kérdés innen nézve az, hogy a törvénynek a nemhivatalos nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezései megfeleltek-e a nemzetiségi egyenjogúság e mércéjének.

Harmadszor, az 1868. évi XLIV. tc. egyes rendelkezéseiből következtetni lehet arra is, hogy mi volt a jogalkotó álláspontja az általában vett emberi nyelvhasználattal kapcsolatban, vagyis hogy melyek voltak azok az alapvető, mondhatni elvi megfontolások, amelyeket a jogalkotó szem előtt tartott mind a nemhivatalos, mind a hivatalos nyelvhasználat esetében. Ezek a megfontolások természetesen szintén vizsgálandók abból a

¹⁰ A tetszés szerinti nyelvhasználat ugyanakkor nem jelent korlátlan szabadságot: nem jogosítja fel az embereket arra, hogy nyelvhasználatukkal túllépjék például az emberi cselekedeteknek a büntetőjog által megvont határait.

szempontból, hogy megfelelték-e a nemzetiségi egyenjogúság követelményének (legalábbis a nemhivatalos nyelvhasználat körében), de abból a szempontból is, hogy összhangban álltak-e a nemhivatalos nyelvhasználatra vonatkozó törvényi rendelkezésekkel.

A vizsgálódást célszerű az utolsó ponttal, az emberi nyelvhasználatra mint olyanra, s így a nemhivatalos és a hivatalos nyelvhasználatra is vonatkozó legmélyebb törvényhozói megfontolásokkal kezdeni. Nézzük tehát, hogy a törvény mely rendelkezéseiből lehet ezeket a megfontolásokat levezetni, s miben is álltak ezek.

A törvény 23. §-a kimondta, hogy „[a]z ország minden polgára községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be. Más községekhez, törvényhatóságokhoz, s azok közegeihez intézett beadványaiban vagy az állam hivatalos nyelvét vagy az illető község vagy törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét vagy e nyelvek egyikét használhatja”. Mi vezette e szabályok megalkotásánál a törvényhozót? Nyilván az, hogy a *saját* községéhez, a *saját* törvényhatóságához, s a *saját* államkormányához a hon minden polgára az anyanyelvén, a *saját* nyelven nyújthassa be beadványait, nem a *saját* községéhez, hanem *más* községekhez, nem a *saját* törvényhatóságához, hanem *más* törvényhatóságokhoz s ennek közegeihez pedig ezek jegyzőkönyvi nyelvét vagy e nyelvek egyikét kelljen használnia. Ha azonban e nyelv(ek egyike) megegyezik az anyanyelvével/saját nyelvével, akkor használhassa ezekben az esetekben is az anyanyelvét/saját nyelvét.

Ezt a logikát követték a törvény más rendelkezései is. Itt van mindjárt az 1. §, mely egyebek közt kimondta, hogy „a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók”. Vegyük aztán a 21. §-t, mely előírta, hogy „[a] községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni”, a 8. § pedig a többi közt elrendelte, hogy „[a] bíró [...] a kihallgatást, tanúhallgatást, szemlét és más birói cselekményeket úgy a peres, mint a peren kívüli, valamint a bűnvádi eljárásoknál a perben álló felek, illetőleg a kihallgatott személyek nyelvén eszközli”. Idekívánkozik még a 8. §-nak az a rendelkezése, hogy „[a]z idézési végzés a megidézendő fél érdekében, ha rögtön kitudható, annak anyanyelvén [...] fogalmazandó”. Kiemelem végül a 17. §-nak azt az előírását, miszerint a közoktatási miniszter köteles „az állami

tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”.

Jól látszik e rendelkezésekből, hogy a különféle nyelvek hivatalos használatáról szóló törvény megalkotói tisztában voltak azzal, hogy minden embernek van anyanyelve, vagyis egy olyan nyelve, amelyet elsőként sajátított el, s hogy az emberek nagy része számára ez a nyelv alapvető fontosságú. Éppígy világos e rendelkezésekből, hogy a törvény megalkotói azzal is tisztában voltak, hogy még azoknak az embereknek a túlnyomó többsége is, akik értenek és beszélnek az anyanyelvükön kívül egy vagy több más nyelvet is, az anyanyelvüket érzik magukhoz a legközelebb, ezt tekintik a saját nyelvüknek. Tudták tehát a törvényhozók azt is, hogy a legtöbb ember az anyanyelvét érti és beszéli a legjobban, ezt a nyelvet használja a leggyakrabban és ezt is szereti leginkább használni, legyen szó akár nemhivatalos, akár hivatalos nyelvhasználatról.¹¹ A jogalkotó elsőrendű szempontnak tekintette tehát az összes honpolgár anyanyelvének, saját nyelvének tiszteletét, amennyiben messzemenően biztosította az anyanyelv használatának lehetőségét minden honpolgár számára még a nyelvek hivatalos használata körében is, tehát még azon a területen is, ahol egyébiránt a nemzetiségi egyenjogúságot korlátozhatónak nyilvánította és korlátozta is ún. „külön szabályokkal”.

Mindezek tükrében bizonyosra vehető, hogy a jogalkotó még inkább lehetővé tette az anyanyelv használatát minden honpolgár számára a nemhivatalos nyelvhasználat körében. Tovább erősíti ezt a következtetést, hogy a jogalkotó a nyelvek nemhivatalos használatát csak egy szűkebb körben szabályozta, ennek folytán ugyanis a nem szabályozott területeken a nyelvhasználat jogi szempontból eleve tetszés szerinti, azaz szabad volt, s így nem gördített akadályt az anyanyelv használata elé. S minthogy a tetszés szerinti, azaz szabad nyelvhasználat minden

¹¹ A nyelvtudomány ma így, vagy hasonló vonásokkal definiálja az anyanyelv, illetve az ettől megkülönböztetett saját nyelv fogalmát. Vö. például Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány, 12–18. p.; Göncz Lajos: *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka, 2014, Magyarságkutató Tudományos Társaság – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 28–32. p.

honpolgárra vonatkozott, bármely nemzetiséghez tartozott is, ez teljes összhangban állt a nemzetiségi egyenjogúság eszméjével is.

Válaszra vár még, hogy milyen szabályokat tartalmazott az 1868. évi XLIV. tc. a nyelvek nemhivatalos használatára nézve, hogy biztosították-e ezek a szabályok az anyanyelv használatát, vagy a tetszés szerinti nyelvhasználatot, illetve hogy összhangban álltak-e a szóban forgó szabályok a nemzetiségi egyenjogúság elvével. Nézzük tehát e szabályokat!

Előljáróban megjegyzem, hogy a törvény 13–16. §-ai egy köztes szféra nyelvhasználatáról rendelkeztek, mivel az egyházak és egyházközségek nyelvhasználatáról tartalmaztak előírásokat, nagy szabadságot biztosítva az egyházaknak nyelvhasználatuk megválasztására. Mindazonáltal a nemhivatalos nyelvhasználatot leginkább a törvény 26. §-a szabályozta:

„Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak, épen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejükkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. E végből, s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar- és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok az állam törvénytábla felügyelete alatt társulatokba, vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik.

Az ilyen módon létrejött művelődési és egyéb intézetek – az iskolák azonban a közoktatást szabályozó törvény rendeleteinek megtartása mellett, – az állam hasonló természetű s ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak.

A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg. A társulatok s általok létesített intézetek egymás között saját nyelvökön is érintkezhetnek; másokkal való érintkezéseikben a nyelvhasználatára nézve a 23. § határozatai lesznek szabályozók.”

E szabályok az utolsó, a 23. §-ra utaló szabály kivételével valóban a nemhivatalos nyelvhasználat szférájára vonatkoztak, hiszen a honpolgárok által felállítható alsó-, közép- és elsőfokú „tanodákról”, „társulatokról”,

„egyletekről”, „művelődési és egyéb intézetekről”, „iskolákról”, vagyis „magánintézetekről és egyletekről”, „társulatokról s általuk létesített intézetekről” szóltak. Megjegyzendő azonban, hogy a 26. § első bekezdése értelmében alsó, közép és felső tanodákat községek, egyházak, egyházközségek is felállíthattak, s ebben az esetben a létrejött intézetek, iskolák kizárólagosan magánintézeti jellege már valamelyest kérdéses a községek, valamint az egyházak és egyházközségek jogállására való tekintettel. Nem mellékes az sem, hogy a 26. § alapján létrejött „művelődési és egyéb intézetek [...] az állam hasonló természetű s ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak” lettek. Ez ugyanis azt jelenti, hogy ezek a túlnyomórészt magánintézetek és magán egyletek a magánszféra talán legmagasabb szintű intézményei voltak, amennyiben egyenjogúságot élveztek „az állam hasonló természetű és ugyanazon fokú intézeteivel”.

Forduljunk azonban most már a nyelvi előírások felé. A 26. § harmadik bekezdésében foglalt főszabály így hangzott: „A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg”. Ez összhangban áll a nemzeti-ségi egyenjogúság követelményével, hiszen bármely nemzetiséghez tartoztak is az alapítók, az intézetek és egyletek nyelvét ők maguk határozták meg tetszésük szerint. Ez pedig tökéletesen megfelelt a törvény korábban tárgyalt gondolati-elméleti felépítésének.

A 26. § negyedik bekezdése további szabályokat állapított meg a szóban forgó intézetek, egyletek és társulatok nyelvhasználatára: „A társulatok s általuk létesített intézetek egymás között saját nyelvökön is érintkezhetnek; másokkal való érintkezéseikben a nyelv használatára nézve a 23. § határozatai lesznek szabályozók”. E rendelkezés első fele szintén logikus, észszerű, és szintén megfelel a nemzeti-ségi egyenjogúság követelményének. Ami végül a 26. § negyedik bekezdésének második felét illeti, ez már a nyelvek hivatalos használatáról szólt, amennyiben azt írta elő a 23. § megfelelő alkalmazásával, hogy mely nyelvet vagy nyelveket használhatták a magán társulatok és az általuk létesített intézetek a különféle állami szervekkel, hatóságokkal való érintkezésükben.¹²

Ezek után már jól látszik, hogy mi volt a magyar jogalkotó elvi álláspontja a nyelvek nemhivatalos használatára nézve a magán társulatok és

¹² Fölvethető persze, hogy azok a „mások”, akikkel való érintkezéseikben a magánintézetek stb. számára a 23. § rendelkezései az irányadók, nem terjedtek-e ki más magánszervezetekre is.

az általuk létrehozott intézetek esetében: az, hogy e társulatok és intézetek nyelvét maguk az alapítók határozzák meg tetszésük szerint. Ez tehát a nyelvválasztás jogának elismerése: az, hogy az alapítók maguk választhassák meg az általuk létesített társulatok és intézetek nyelvét, s ezzel nyelvhasználatát, amennyiben a nyelvhasználat a nemhivatalos nyelvhasználat körében marad.

Ez a jogalkotói álláspont értelemszerűen megerősíti azt a korábban már levont következtetést, hogy a nemhivatalos nyelvhasználatnak azok a területei, amelyekre nem terjedtek ki sem az 1868. évi XLIV. tc., sem más korabeli törvény előírásai, jogi szempontból a tetszés szerinti nyelvhasználat, azaz a honpolgárok által szabadon választott nyelv vagy nyelvek szabad használatának területei voltak. Ha ugyanis a törvényhozó még az intézményesült magánélet közegében is elismerte a nyelv megválasztásnak jogát, akkor még inkább el kellett ismerje ezt a jogot a nemhivatalos nyelvhasználat kevésbé intézményesült vagy egyáltalán nem intézményesült szféráiban is, ideértve természetesen azt a jogot is, hogy bárki az anyanyelvét válassza, és ezt használja e szférákban.

Összegezve a mondottakat kijelenthető, hogy az 1868. évi XLIV. tc. az országban divatozó nyelvek nemhivatalos használatát részint a magántársulatokra és az általuk létrehozott intézetekre alkotott szabályokkal, részint hallgatólagosan, vagyis a szabályozás mellőzésével tetszés szerintinek,¹³ azaz szabadnak ismerte el, más szóval hallgatólagosan elismert egy szabadságjogot: minden honpolgár jogát a nyelvszabadsághoz a nemhivatalos nyelvhasználat körében. Véleményem szerint ez a törvény egyik nagy erénye, előremutató vonása. Véleményem persze magyarázatra szorul, hiszen a nyelvszabadság ma sem tartozik a széles körben ismert és kifejezetten elismert szabadságok közé.

¹³ A törvény használta is e kifejezést 14. §-ában.

A nyelvszabadság elismerése az államok belső jogában és a nemzetközi jogban

Az, hogy a fenti értelemben vett nyelvszabadság még ma sem tartozik a széles körben ismert és kifejezett módon is elismert szabadságok közé, még nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne ismerték volna, s egyáltalán ne ismerték volna el e szabadságot már a 19. században, s a későbbiekben. Már Belgium 1831-ben elfogadott alkotmányának 23. cikke is így hangzott: „Belgiumban a beszélt nyelvek használata tetszés szerinti; a nyelvhasználatot csak törvény szabályozhatja, és csak a hatósági aktusok és a bírósági ügyek tekintetében.”¹⁴

Világosan látszik, hogy a hatósági és bírósági nyelvhasználat, illetve a hivatalos nyelvhasználat körén kívül már a belga szabályozás is a tetszés szerinti nyelvhasználat talajára helyezkedett, s ezt – szemben az 1868. évi XLIV. tc.-kel – ki is mondta. Mind a belga alkotmány, mind pedig a szóban forgó magyar törvény elismert tehát egy korábban még felfedezetlen, ismeretlen szabadságot, a nyelvszabadságot. Mindazonáltal tény, hogy sem a belga alkotmány, sem a magyar törvény nem nevesítette ezt az újonnan felismert szabadságot.

Föl lehet persze vetni, hogy ez a szabadság valójában nem is nyelvszabadság, hanem csupán nyelvhasználati szabadság, s ez első látásra így is van. A nyelvhasználat szabadsága azonban maga után vonja a nyelvszabadságot is. Vegyünk egy példát. Ha valaki valamilyen oknál fogva – mert például gyermekkorában az anyanyelvétől eltérő nyelvű vidékre került – huzamos időn át nem az anyanyelvét használja, s egy idő után már jobban is beszél és szívesebben is használja ezt a másik nyelvet, mint az anyanyelvét, aligha lehet tőle elvitatni a jogot, hogy már ezt a másik nyelvet tekintse inkább a saját nyelvének, vagyis hogy megváltoztassa a saját nyelvét, hogy nyelvet váltson. Ez pedig már nem csupán a nyelvhasználat szabadsága, hanem nyelvszabadság: a nyelv megtartásának és megváltoztatásának szabadsága. Ezzel a nyelvszabadság hasonul az ún. klasszikus szabadságokhoz, mindenekelőtt a vallásszabadsághoz. Vallásszabadságnak ugyanis a vallás megtartásának és megváltoztatásának szabadságát, azaz a vallás megválasztásának szabadságát nevezzük, ebbe

¹⁴ Constitution du 7 février 1831. Elérhető: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1831.htm>.

azonban rendszerint beleértjük a megválasztott, azaz a megtartott vagy megváltoztatott vallás szabad gyakorlását is.

Mindehhez most már csak annyit, hogy a belga alkotmány szóban forgó rendelkezése ma is hatályban van az alkotmány 30. cikkének szövegeként, s ez a tény önmagában is elegendő lenne annak a véleményemnek az alátámasztására, hogy a nyelvszabadságot komolyan kell venni.¹⁵ Vannak azonban más tények is, amelyek alátámasztják ezt a véleményt, köztük az alábbiak.

Az első világháború után létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi joga szintén elismerte a nyelvszabadságot a következő rendelkezéssel: „Egyetlen [...] állampolgár sem korlátozható egyetlen nyelv szabad használatában sem a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallás, a sajtó útján történő vagy bármilyen természetű közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken”.¹⁶

A kisebbségvédelmi rendszer szakirodalmában e rendelkezést sokan félreértették külföldön és itthon egyaránt, többnyire úgy, hogy a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyeknek a saját nyelvük használatához való jogaként fogták fel,¹⁷ holott a szövegből egyértelműen kitűnik, hogy ez

¹⁵Trócsányi László – Badó Attila (szerk.): Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. Budapest, 2005, KJK-KERSZÖV Kiadó, 118. p.; Alen, André – Ergec, Rusen: A belga államszövetség az 1993. évi negyedik államreform után. Budapest, 1994, JATE Alkotmányjogi tanszék – JATE Politológiai tanszék – Nagy és Trócsányi Ügyvédi Iroda, 11. p.

¹⁶Vö. például a Lengyelország függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés 7. cikkének (3) bekezdésével, a Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés 7. cikkének (3) bekezdésével és a trianoni békeszerződés 58. cikkének (3) bekezdésével. In Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 87., 91–92. és 104. p. A fordítást némileg pontosítottam a lengyel szerződés angol nyelvű szövege alapján.

¹⁷Vö. például Claude, Inis: National Minorities: An International Problem. New York, 1955, Greenwood Press Publishers, 18. p.; Thornberry, Patrick: International Law and the Rights of Minorities. Oxford, 1991, Clarendon Press, 42–43. p.; de Varennes, Fernand: Language, Minorities and Human Rights. Hague, 1996, Martinus Nijhoff, 26–27. p.; Capotorti, Francesco: Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. New York, 1979, United Nations, 18–19. p.; Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 89–90. és 92. p.

nem egy kisebbségi jogot, hanem egy minden állampolgárt megillető jogot ismert el, s a jog nem csupán a saját nyelv, hanem bármely nyelv szabad használatára vonatkozott. Más szóval a rendelkezés egy szabadságjogot ismert el, a nyelvhasználat szabadságát – ahogy azt Buza László már 1930-ban megállapította¹⁸ –, s ezzel voltaképpen elismerte a nyelvszabadságot is. Megjegyzem, a rendelkezést egy ismert mai kommentátor, Xabier Arzo szintén a nyelvszabadság elismeréseként fogja fel, igaz, ő úgy véli, az emberi jogok nemzetközi jogában nincs szükség e szabadság kifejezett elismerésére, mert hallgatólagosan e nélkül is elismeri ezt a szabadságot szinte minden állam.¹⁹ Arzo álláspontjának e második felét illetően a magam részéről fölvetem, hogy vajon mit szólna Arzo, ha ezen az alapon az emberi jogok nemzetközi jogából törölnék mindazon szabadságok kifejezett elismerését, amelyeket az államok többsége már egyébként is elismer legalább hallgatólagosan? Attól tartok, tiltakozna, ez esetben viszont meg kellene változtatnia azt az álláspontját, miszerint nincs ok a nyelvszabadságnak az emberi jogok nemzetközi jogában való elismerésére.

Visszatérve a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi jogához, kiemelésre kívánczik, hogy ez 14 államot kötelezett, s ily módon a két világháború között immár 15 államban számított alapvető jognak a nyelvszabadság. Egyébiránt a kisebbségvédelmi rendszernek ez a nyelvszabadságot elismerő rendelkezése is hatályban van még, igaz, már csak Ausztriában.²⁰

Utalnom kell három újabb fejleményre is. Az első az, hogy az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága kanadai panaszok nyomán 1993-ban kimondta, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának a vélemény és a kifejezés szabadságát elismerő 19. cikke, s közelebről

¹⁸ Buza László: A kisebbségek jogi helyzete. Budapest, 1930, Magyar Tudományos Akadémia, 67. p.

¹⁹ Arzo, Xabier: The Nature of Language Rights. JEMIE, 2007. 2. sz. 26. p.

²⁰ Trócsányi – Badó 2005, 105. p.

a cikk (2) bekezdése magában foglalja az egyének „kifejezési szabadságát az általuk választott nyelven”.²¹ Nyilvánvaló, hogy a Bizottság ezzel épp a nyelvszabadságot vezette le az Egyezségokmány 19. cikkéből, s nem mellékes, hogy álláspontját megerősítette az Egyezségokmány 27. cikkéről készített Általános Magyarzatában is.²² A dolog szépség-
hibája, hogy a Bizottság sem nevezte néven ezt a szabadságot, s ez nagymértékben akadályozza a nyelvszabadság szélesebb körű ismertetését. Annak azonban még így is óriási a jelentősége, hogy a Bizottság a nyelvszabadságot az egyik legismertebb emberi jogból, a vélemény és a kifejezés szabadságához való jogból vezette le, ez ugyanis azt jelenti, hogy a levezetett jog, a nyelvszabadsághoz való jog maga is emberi jog. Hozzáteszem, hogy véleményem szerint a nyelvszabadság levezethető az emberi jogok nemzetközi jogában elismert más jogokból, s az emberi jogok (vagy természetes jogok) egyes kiemelkedő elméleteiből is.²³

A második fejlemény a Dél-Afrikai Köztársaság 1996-ban elfogadott alkotmányának 30. cikke, mely szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy a választása szerinti nyelvet használja.²⁴ Ez ismét a nyelvszabadság elismerése, s a rendelkezés szintén hatályban van.

²¹ UN Human Rights Committee: Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada, Communications No. 358/1989 and 385/1989, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/359/1989 and 385/1989/Rev.1 (1993), para. 11.3.

²² Vö. UN Human Rights Committee: General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities), 8 April 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, para. 5.3.

²³ Vö. például Andrassy György: Etnikai kisebbségek és emberi jogok. Regio, 1993. 2. sz. 74–79. p.; Andrassy György: Nyelvszabadság: egy elismerésre váró emberi jog? In Andrassy György – Vogl Márk (szerk.): Az emberi jogok és a nyelvek. Pécs, 2010, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 146. sz., 101–125. és 153–167. p.; Andrassy György: Nyelvszabadság: egy elismerésre váró emberi jog. Jogtudományi Közlöny, 2009. 11. sz. 445–456. p.; Andrassy György: Freedom of Language: A Universal Human Right to Be Recognised. International Journal on Minority and Group Rights, 2012. 2. sz. 195–232. p.; Andrassy György: Nyelvszabadság: Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog. Budapest – Pécs, 2013, Dialóg-Campus Kiadó.

²⁴ „Everyone has the right to use the language [...] of their choice”. Constitution of the Republic of South Africa. Elérhető: <https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/SACConstitution-web-eng.pdf>.

A harmadik és terminológiai szempontból a legfontosabb fejlemény végül az, hogy a svájci alkotmány 18. cikke 1999 óta így hangzik: „A nyelvszabadság biztosított”.²⁵ Ez ugyanis azt jelenti, hogy Svájc alkotmánya már néven nevezve is elismeri a nyelvszabadságot.²⁶

A mondottak tükrében az látszik, hogy a jogfejlődés iránya a nyelvszabadság mind szélesebb körű és egyre kifejezettebb elismerése felé mutat. Ebből következően az 1868. évi XLIV. törvénycikknek az az alapállása, hogy az országban divatozó nyelvek nemhivatalos használatát vagy magánhasználatát tetszés szerintinek tekintette, s ezzel a világon az elsőként elismerte a nyelvszabadságot, rendkívül előremutató volt.

A különféle nyelvek hivatalos használata és a hivatalos nyelvek száma

A nemzetiségi törvény 1. §-a kimondta, hogy „Magyarország államnyelve a magyar”, a további rendelkezések némelyike pedig az állam hivatalos nyelveként említette a magyar nyelvet. Ezek kétségkívül külön szabályok, hiszen a törvény csak a magyar nemzetiség nyelvét nyilvánította az ország államnyelvének, illetve az állam hivatalos nyelvének, más nemzetiségek nyelvét nem. Másfelől viszont láttuk, hogy a törvény preambuluma szerint a törvény az országban divatozó „többféle nyelvek”, illetőleg „különféle nyelvek” „hivatalos használatára nézve” fektette le a zsinórmértékül szolgáló szabályokat. Eszerint tehát, bár az országnak csak egy államnyelve, illetve egy hivatalos nyelve volt, a törvényhozó előírányozta az

²⁵ „La liberté de la langue est garantie.” Constitution fédérale de la Confédération suisse. Elérhető: <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19995395/index.html>. Megjegyzem, ugyanezen a kormányzati portálon az alkotmány 18. cikkének angol nyelvű fordítása pontatlan, ugyanis magyar fordításban így hangzik: „Bármely nyelv szabad használata biztosított.”

²⁶ A nyelvszabadságot bizonyos fokú értetlenség övezi és ez megfigyelhető a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának svájci végrehajtásáról készült első szakértői jelentésben is. Vö. Andrassy György – Vogl Márk: Non-Territorial Languages. In López, Alba Nogueira – Vиейтеz, Eduardo J. Ruiz – Libarona, Inigo Urrutia (szerk.): Shaping language rights. Commentary on the European Charter for Regional or Minority Languages in light of the Committee of Expert's evaluation. Strasbourg, 2012, Council of Europe Publishing, 116. p.

országban divatozó más nyelvek hivatalos használatát is, azaz a törvényhozó úgy gondolkodott, hogy a hivatalos nyelvhasználat nem korlátozódik az állam hivatalos nyelvének használatára, s ennek megfelelően a törvény rendelkezései lehetővé, vagy éppen kötelezővé tették „az országban divatozó” más nyelvek hivatalos használatát is.

Ez a törvényhozói felfogás első látásra némiképp következetlennek tűnik, logikája azonban ma is él. Gondoljunk csak arra, hogy a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának (a továbbiakban: Nyelvi Charta) rendelkezései értelmében jelenleg számos európai állam biztosítja, hogy a területén régtől fogva használt és hivatalos nyelvnek nem nyilvánított valamely regionális vagy kisebbségi nyelv beszélői használhassák bizonyos körben a nyelvüket, például a bíróságok előtt, feltéve, hogy a bíró ezt nem minősíti az igazságszolgáltatás rendes ügymenetét akadályozó tényezőnek.²⁷ Tételezzük most fel, hogy a bíró nem látja akadályát az adott ügyben a regionális vagy kisebbségi nyelv használatának, és ennek megfelelően a regionális vagy kisebbségi nyelv beszélője vagy beszélői egy bizonyos körben a saját nyelvüket használják az eljárásban. Hivatalos használatban van-e ekkor ez a hivatalos nyelvvé nem minősített nyelv? Nehéz lenne azt mondani, hogy nem.

Persze a regionális vagy kisebbségi nyelvek hivatalos használata legtöbbször csak annyit jelent, hogy a beszélők használhatják a regionális vagy kisebbségi nyelvüket egy más nyelven, azaz a hivatalos nyelven folyó eljárásban, vagyis a regionális vagy kisebbségi nyelv nem válik az eljárás nyelvévé. A Nyelvi Charta azonban számol azzal a lehetőséggel is, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelv kérelemre eljárási nyelvvé is válik: minden vagy csaknem minden eljárási cselekmény e nyelven folyik szóban és írásban egyaránt, feltéve persze, hogy a bíró ezt nem minősíti az igazságszolgáltatás rendes ügymenetét akadályozó körülménynek.²⁸ Ebben az esetben viszont a hivatalos nyelv már úgyszólván kiesik az eljárásból, s helyébe a regionális vagy kisebbségi nyelv lép, más szóval az adott ügyben az alkalmazandó törvényszövegek hivatalos, illetve hiteles nyelvétől eltekintve szinte teljesen a regionális vagy kisebbségi nyelv

²⁷ Nyelvi Charta, 9. cikk. Magyar szövegét lásd: 1999. évi XL. törvény a Strasbourgban, 1992. november 5-én létrehozott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának kihirdetéséről.

²⁸ Uo. Lásd különösen: 9. cikk (1) bekezdés a) i, b) i és c) i.

tölti be a hivatalos nyelv szerepét, anélkül azonban, hogy a szóban forgó regionális vagy kisebbségi nyelvet hivatalos nyelvnek ismernék el.

Mindezek után az a következtetés biztosan levonható, hogy egy nyelv hivatalos nyelvi jogállása és egy másik nyelv hivatalos használata között lehetnek komoly átfedések a dualizmus korában, s lehetnek ma is, s hogy erre nézve a nemzetközi jog és a belső állami jog terminológiája még ma sem tekinthető letisztultnak. Még a hivatalos nyelv fogalmának sincs – és persze a dualizmus korában sem volt – általánosan elfogadott definíciója.

Nézzük azonban most már az 1868. évi XLIV. tc.-nek a nyelvek hivatalos használatára vonatkozó rendelkezéseit! Vegyük mindjárt azt az 1. §-ban lefektetett szabályt, miszerint „a magyar országgyűlés tanácskozásai és ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók”. Eszerint a törvényalkotás egyetlen nyelven, a hivatalos nyelven történt, a már elfogadott törvényeket viszont az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is ki kellett adni, és pedig hiteles fordításban. Ha csak az ún. országos nemzetiségekkel, tehát a magyar, német, horvát, román, szlovák, szerb és rutén nemzetiséggel számolunk, akkor ez azt jelenti, hogy az országgyűlés egy legkevesebb hétnyelvű jogrendszer létrehozását irányozta elő. Erre pedig akkoriban csak az Osztrák–Magyar Monarchia másik államában, Ausztriában²⁹ s később is csak egy-két országban, valamint az Európai Gazdasági Közösségben, illetve az ebből létrejött Európai Közösségben, majd Európai Unióban találni példát.³⁰

Megjegyzem, a nemzetközi jog ma nem tartalmaz az államokat kötelező kifejezett előírásokat a hivatalos nyelv intézményével kapcsolatban. Nemcsak hogy nem írja elő, hogy az államoknak hány hivatalos nyelvük legyen, hogy hivatalos nyelvük vagy nyelveik mellett hány további nyelvük legyen még hivatalos használatban, illetve hogy törvényeiket adják ki hiteles vagy nem hiteles fordításban hivatalos nyelvük vagy nyelveik mellett egy vagy több más nyelven is, s hogy mely nyelvek lennének ezek; magát a hivatalos nyelv kifejezést is csak elvétve használja. Teljes hallgatásba

²⁹ Erről bővebben lásd: Nagy 2019, 142–148. p.

³⁰ Lásd a Tanács 1/58/EGK rendeletét az intézmények nyelvhasználatáról. Az 1/58-as rendeletet utoljára a Tanács 517/2013/EU rendelete (2013. május 13.) módosította Horvátország csatlakozására tekintettel.

burkolódnak e kérdésekben az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának kisebbségi cikke, a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló ENSZ nyilatkozat, s éppígy a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezménye is.

Az egyetlen olyan nemzetközi szerződés, amely egyáltalán tartalmaz valamilyen rendelkezést a tárgyban, a Nyelvi Charta. Ez a rugalmas, a részes államok számára igen sok választási lehetőséget kínáló nemzetközi egyezmény nem kötelezi a részes államokat arra, hogy adják ki törvényeiket regionális vagy kisebbségi nyelveken, de azért felajánlja nekik ennek lehetőségét is. Az idevágó rendelkezés, azaz a 9. cikk (3) bekezdése így szól: „a Felek vállalják, hogy kisebbségi vagy regionális nyelveken hozzáférhetővé teszik a legfontosabb állami törvényszövegeket, valamint azokat, amelyek különösen érintik e nyelvek használóit, feltéve, hogy e szövegek másként még nem hozzáférhetőek.” Jól látszik, hogy ez a rendelkezés nem várja el a részes államoktól, hogy valamennyi törvényüket kiadják regionális vagy kisebbségi nyelveken, ráadásul hiteles fordításban, sőt egyetlen törvény teljes szövegének kiadását sem írja elő: megelégszik „a legfontosabb állami törvényszövegekkel, valamint azokkal, amelyek különösen érintik a regionális vagy kisebbségi nyelvek használóit, feltéve még ezekben az esetekben is, hogy e szövegek másként nem hozzáférhetőek.”³¹ A Charta más rendelkezéseinek tükrében feltűnő e szabály rendkívüli visszafogottsága: a Charta megalkotói ebben az esetben még azt sem vállalták, hogy felállítsanak egy hierarchikus sorrendet a lehetséges vállalások között, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt számos más esetben megtették.

A mondottak egyértelműen arra utalnak, hogy korunkban az államok az általuk alkotott törvények és más jogszabályok nyelvét illetően nagyon óvatosak. Ez pedig – ahogy én látom – legalább részben annak tudható be, hogy a kérdést igen közelállónak érzik a hivatalos nyelv fogalmához. A törvények ugyanis eleve hivatalos irományok, s ily módon azok a nyelvek, amelyeken a törvényeket kihirdetik, közzéteszik, s a jogalkotó mindezen nyelvváltozatokat hitelesnek minősíti, már eleve hivatalos nyelveknek

³¹ A rendelkezés utolsó fordulatának magyarázatát lásd: Council of Europe: Explanatory Report to the European Charter for Regional or Minority Languages, Strasbourg, 5 November 1992, para. 99.

minősülnek, legalábbis az adott összefüggésben, azaz a szóban forgó jogszabályok nyelveiként. Ez fogalmi okoknál fogva így van akkor is, ha a jogalkotó ezt a hivatalos nyelvi jogállást nem mondja ki, vagy csak e nyelvek egyikére mondja ki.

Ennek tükrében az 1868. évi XLIV. tc.-nek az a rendelkezése, hogy „a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók,” rendkívül figyelemreméltó. Ez a rendelkezés ugyanis meglehetősen egyértelműséggel arra utal, hogy bár az 1868. évi XLIV. tc. csak egyetlen nemzetiség, a magyar nemzetiség nyelvét nyilvánította államnyelvnek, illetve az állam hivatalos nyelvének, a törvény 1. §-a értelmében az országnak hivatalos nyelve volt még minden más, de legkevesebb hat további nemzetiség nyelve is a törvények nyelvét illetően.

Fölmerül persze a kérdés, hogy mire lehetett használni a törvényeknek ezeket a hiteles nyelvi változatait. Nos, használhatták ezeket a honpolgárai, akik így anyanyelvükön tájékozódhattak a különféle jogi előírásokról, s éppígy a saját nyelvükön vagy az általuk választott nyelven teheték ezt például a gazdasági élet szereplői, a polgárok különféle magánintézményei, egyletei, társulásai is. Ez a legkevesebb hétnyelvű jogrendszer azonban lehetőséget nyújtott egy hétnyelvű jogalkalmazási rendszer kiépítésére is. Hiszen ha a törvények rendelkezésre álltak hét nyelven és mindegyik nyelven hitelesen, akkor a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és az államgépezet más szervei viszonylag könnyen alkalmazhatták is a törvényeket mind a hét nyelven. Ezért rendelkezhetett el különösebb kockázat nélkül a törvény 23. §-a például, hogy „az ország minden polgára községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be”, s ezért fektethették le a törvény egyéb rendelkezései ennek a hétnyelvű jogalkalmazási rendszernek a további főbb pilléreit is.

A törvény 2. §-a értelmében például a törvényhatóságokban a jegyzőkönyvvezetés nyelve a magyar mellett bármely más nemzetiség nyelve is lehetett a testületi vagy bizottmányi tagok egyötödének kívánságára, a 20. § szerint pedig a községekben ez a szabály az ügykezelési nyelvre is vonatkozott. Ehhez kapcsolódott a 7. §-nak az a rendelkezése, hogy az első fokú bíróságok a községek ügykezelési nyelvén ítéleztek, s a magyar nyelven hozott másodfokú végzéseket, határozatokat és ítéleteket a 12. § értelmében kötelesek voltak a magyar mellett a felek

által választott nyelven is kiállítani vagy kiadni (amennyiben e nyelv az első fokú bíróságnak ügykezelési, vagy a törvényhatóságnak valamelyik jegyzőkönyvi nyelve volt). Mindezeket csak megerősítették a törvény 6. és 20. §-ai: az előbbi előírta, hogy a törvényhatósági tisztviselőknél a községekkel, valamint a magánszervezetekkel és magánszemélyekkel való érintkezésükben lehetőleg ez utóbbiak nyelvét kellett használniuk, az utóbbi szerint pedig a községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezésükben kötelesek voltak azok nyelvét használni.

A bíróságok, a közigazgatási hatóságok és az önkormányzati szervek eleve hivatalos szervek, következésképpen azok a nyelvek, amelyeket hivatalos működésük során eljárásai nyelveiként használnak, s ehhez rendelkezésükre állnak mindegyik nyelven és hiteles nyelvi változatokban a törvényszövegek is, fogalmilag hivatalos nyelveknek minősülnek, legalábbis tevékenységi körükre nézve. Nos, az 1868. évi XLIV. tc. idézett és más rendelkezései értelmében az említett szervek mindegyikének rendelkezésére álltak a törvények mind a hét nyelven hiteles változatban, s e szervek valamilyen fokban mind a hét nyelvet használták eljárásai nyelvükként, igaz, külön szabályok szerint, melyek előnyben részesítették a hivatalos nyelvet. Következésképpen, ha a törvény ezt nem mondta is ki, úgy tűnik, az igazságszolgáltatási és a közigazgatási rendszeren belül sem csak a magyar nyelv volt hivatalos nyelv: hivatalos nyelv volt emellett a többi országos nemzetiség nyelve is.

Mindehhez hozzá kell még venni a közoktatást, melynek szintén kell legyen egy vagy több oktatási nyelve, és nyilvánvaló, hogy a közoktatási intézmények nyelvhasználata sem a magánéleti nyelvhasználat sférájához tartozik. Nem véletlen ezért, hogy a közoktatás egy vagy több nyelvét az államok joga rendszerint beleérti (egy vagy több) hivatalos nyelve fogalmának terjedelmébe, s ha nem, akkor is hivatalos nyelvét, illetve hivatalos nyelveit biztosan közoktatási nyelvvé is teszi, gyakran kizárólagosan. Magyarországon viszont már az 1868. évi XXXVIII. tc. 58. §-a kimondta, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike”. Az 1868. évi XLIV tc. legfontosabb rendelkezését e tárgyban a 17. § tartalmazta: eszerint az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni kell arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, ahol a magasabb akadémiai képzés kezdődik. A 19. § szerint az

országos egyetemben az előadási nyelv a magyar; azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára, amennyiben még nem állítottak, tanszékek állítatnak.

Eszerint a közoktatás nyelve távolról sem korlátozódott az állam hivatalos nyelvének nyilvánított magyar nyelvre: az elv az volt, hogy lehetőleg minden tanuló az anyanyelvén részesüljön közoktatásban, kivéve mégis az egyetemi képzést. A hivatalos nyelv még csak kötelező tantárgy sem volt a nem magyar nyelvű alapfokú iskolákban. Ez ismét azt támasztja alá, hogy Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. értelmében nem egy, hanem legalább hét hivatalos nyelve volt még akkor is, ha e nyelvek jogállása nem volt egyenlő, ha tehát vonatkoztak rájuk az egyenlőséget korlátozó külön szabályok is.

Összegezve, az 1868. évi XLIV. tc.-nek a nyelvhasználatra, a nyelvek nemhivatalos, valamint hivatalos használatára vonatkozó rendelkezései együttesen egy jól felépített, logikus rendszert alkottak, amelyek egy legkevesebb hétnyelvű jogrendszer, valamint erre alapozva egy legkevesebb hétnyelvű igazságszolgáltatási és közigazgatási rendszer kiépítését és működtetését irányozták elő, jelentős részben külön szabályokkal, s mindehhez egy ugyancsak hétnyelvű közoktatási rendszer társult, melynek ismét megvoltak a külön szabályai. Az pedig, hogy ebben az egész építményben hét nyelv hivatalos használata is meghatározó szerepet játszott, arra enged következtetni, hogy bár az 1868. évi XLIV. tc. csak a magyar nyelvet nyilvánította Magyarország államnyelvévé, illetve az állam hivatalos nyelvévé, a törvény egyéb rendelkezései értelmében Magyarországnak valójában hét hivatalos nyelve volt: a magyar, a német, a horvát, a szlovák, a román, a szerb és a rutén/ruszin, illetve (kis)orosz.³²

A hivatalos nyelvek száma és a hivatalos nyelv problémája

Fölmerül persze a kérdés, hogy vajon kiállják-e az előző pont záró megállapításai a nemzetközi összehasonlítást is, más szóval, hogy vajon

³² A „rutén/ruszin, illetve (kis)orosz” szóhasználatról lásd lentebb, „Az 1868. évi XLIV. tc. végrehajtásának kérdése” c. fejezetben.

azok az államok, amelyek egynél több nyelvet nyilvánítottak hivatalos nyelvvé, teljességgel azonos módon állapították-e meg a hivatalos nyelveikre vonatkozó jogi előírásukat, avagy elfogadtak külön szabályokat is, s ha elfogadtak külön szabályokat, akkor ezek korlátozzák-e, s ha igen, mennyiben korlátozzák a nyelvi egyenjogúságot.

Nos, ha egybevetjük az 1868. évi XLIV. tc. szabályait például a belga, a svájci vagy a finn szabályozással, azt találjuk, hogy bár mindhárom állam egynél több nyelvet nyilvánított hivatalos nyelvvé országos, föderális, illetve nemzeti szinten, mind a három országban vannak külön szabályok a hivatalos nyelveket illetően. A dolog ott kezdődik, hogy nem teljesen ugyanazon szabályok vonatkoznak a törvények, más jogszabályok és egyéb jogi relevanciájú dokumentumok nyelvére és kihirdetésükre, s e szabályok általában megbontják a nyelvi egyenjogúságot.³³ Fontosabb azonban, hogy mindhárom államban létezik egy sajátos regionális hivatalos nyelvi rendszer, melynek értelmében a bíróságok, a közigazgatási hatóságok hivatalos nyelvhasználata eltérő az országok egyes területein, és éppígy van ez a közoktatási intézmények oktatási nyelve esetében is (az oktatási nyelv egyébiránt regionális szinten is jórészt a hivatalos nyelvek regionális külön szabályaihoz igazodik).

Az összehasonlítást persze el lehetne végezni a részletekre kiterjedően is. Erről itt csak annyit, hogy Belgiumban és Svájcban egy hosszú jogfejlődési folyamat eredménye a mai szabályozás, és szemben Belgiummal, ahol a 19. században még csak két nyelv egyenjogúsítása volt napirenden, Svájcban pedig csak három, Finnországban pedig mindmáig csak kettő, Magyarországon hét.

Hivatkoznék még egy nem európai államra, a Dél-Afrikai Köztársaságra, illetve annak 1996-os alkotmányára, melynek 6. cikke az (1) bekezdésben felsorolja az ország hivatalos nyelveit, szám szerint tizenegyet. A 6. cikk (2) és (3) bekezdése viszont így hangzik:

„Elismerve népünk hazai nyelveinek történelmileg korlátozott használatát és jogállását, az államnak gyakorlatias és pozitív intézkedéseket kell tennie e nyelvek jogállásának magasabbra emelése és használatának elősegítése érdekében.

³³ Erről részletesebben lásd: Andrassy 2017, 8–10. p.

Az országos kormány és a tartományi kormányok bármely hivatalos nyelveket használhatják a kormányzás céljai érdekében, figyelembe véve a használatot, a gyakorlatiasságot, a költségeket, a regionális körülményeket és a népesség szükségleteinek és preferenciáinak egyensúlyát az ország egészében, illetve az érintett tartományban; de az országos kormánynak és minden egyes tartományi kormánynak legalább két hivatalos nyelvet kell használnia.”³⁴

Ebből kiviláglik, hogy sem az országos kormány, sem az egyes tartományi kormányok nem kötelesek mind a tizenegy hivatalos nyelvet használni: elegendő, ha csak kettőt használnak, s ezek kiválasztásában is van bizonyos mozgásterük. Dél-Afrika hivatalos nyelveinek használatára tehát szintén „külön szabályok” vonatkoznak, és úgy tűnik, e külön szabályok nagyobb eltéréseket engednek az egyes nyelvek hivatalos használatában, mint amilyen eltéréseket a magyar törvény engedett egykor. S minthogy nem szokták kétségbe vonni, hogy Dél-Afrikának tizenegy hivatalos nyelve van, ez szintén azt erősíti, hogy Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. értelmében a magyaron kívül hivatalos nyelve volt a többi nemzetiség nyelve is.

A mondottak után még mindig kétségbe lehetne vonni, hogy Magyarországnak legkevesebb hét hivatalos nyelve volt az 1868. évi XLIV. tc. értelmében, hiszen maga a törvény ezt nem mondta ki. Ám ezen az alapon el kellene fogadnunk azt is, hogy az Egyesült Államoknak szövetségi szinten egyáltalán nincs hivatalos nyelve, hiszen az amerikai alkotmány hallgat e kérdésről, s éppígy el kellene fogadnunk, hogy Magyarországnak sem volt hivatalos nyelve 1949 és 2010 között, mint-hogy az akkor hatályos alkotmány szintén hallgatott e kérdésről. Ez azonban képtelenség lenne, hiszen az USA szövetségi törvényhozása, kormányszervezése és igazságszolgáltatása kizárólag angol nyelven működik, Magyarországon pedig – részint az eljárási törvények előírásait követve – magyarul működtek a megfelelő szervek 1949 és 2011 között. Az tehát, hogy egy nyelv hivatalos nyelv-e egy államban vagy sem, nem csupán azon múlik, hogy az állam tételes joga ezt kinyilvánítja-e vagy sem.

³⁴ Constitution of the Republic of South Africa.

A fentiek arra engednek következtetni, hogy az 1868. évi XLIV. tc. értelmében Magyarországnak valóban nem egy, hanem legalább hét hivatalos nyelve volt. Ezért helyesebb és szerencsésebb lett volna, ha az 1868. évi XLIV. tc. nem azt mondta volna ki, hogy Magyarország államnyelve és hivatalos nyelve a magyar, hanem azt, hogy Magyarország első államnyelve és hivatalos nyelve a magyar, de államnyelve és hivatalos nyelve minden más nemzetiség, mindenekelőtt a német, horvát, szlovák, román, szerb és rutén nemzetiség nyelve is az e törvényben előírt módon. Ez felelt volna meg a törvény tényleges előírásainak.

Az elméleti szempontból igazi nagy problémák azonban még csak itt kezdődnek, és pedig azzal a problémával, amelyet a hivatalos nyelv problémájának neveznek, s amely probléma a ma uralkodó nézet szerint elméleti engedmények nélkül megoldhatatlan. A problémát a következőképpen lehet röviden megfogalmazni. Az államok számára lehetetlennek látszik, hogy elérjék, hogy a hivatalos nyelvükre vagy nyelveikre irányadó jogi előírásaik és joggyakorlatuk összhangban álljanak a törvény egyenlő védelméhez való joggal, valamint az egyenlő bánásmód és a nem-megkülönböztetés elvével; ez ugyanis, úgy tűnik, csak úgy lenne lehetséges, ha minden egyes állam hivatalos nyelvét tenné a területén beszélt összes nyelvet, vagy egy (esetleg több) teljesen idegen nyelvet nyilvánítana hivatalos nyelvét.³⁵ Csakhogy mindkét megoldás ésszerűtlen és kivihetetlennek is látszik a mai körülmények között: az első azért, mert túl sok nyelvet kellene hivatalos nyelvűvé tenni, a második pedig azért, mert senkinek sem engedné meg, sem ügyfélként, sem hivatalnokként, hogy a saját nyelvét használja hivatalos érintkezések alkalmával. Elméleti szempontból ez a probléma is hozzájárul ahhoz a változatossághoz, amelyet a világ országainak a nyelvek hivatalos használatára vonatkozó joga és gyakorlata mutat.

És ez az a pont, ahol hozzá lehet fogni az 1868. évi XLIV. tc. helyességének ellenőrzéséhez is a korábbiakban már bemutatott

³⁵ Miller, D. Hunter: *The Drafting of the Covenant*, Vol. 2. New York – London, 1928, Putnam's Sons, 91. p.; Pool, Jonathan: *The Official Language Problem*. *American Political Science Review*, 1991. 2. sz. 496. p.; de Varennes, 1996, 80. és 88. p.; Patten, Alan – Kymlicka, Will: Introduction. In Kymlicka, Will – Patten, Alan (szerk.): *Language Rights and Political Theory*. Oxford, 2003, Oxford University Press, 35–36. p.

lehetőség kiaknázásával, azaz meg lehet vizsgálni, hogy a törvény rendelkezései mennyiben álltak összhangban a nemzetiségi egyenjogúság, illetve egyenlő jogvédelem vagy egyenlő bánásmód, valamint a nem-megkülönböztetés eszméivel vagy elveivel, illetve mennyiben igazolták az ezen eszméktől vagy elvektől való eltéréseket, „külön szabályokat” a törvény preambulumban lefektetett indokok. Természetesen éppígy össze lehet mérni az egyenjogúság, illetve egyenlő jogvédelem vagy egyenlő bánásmód, valamint a nem-megkülönböztetés eszméivel vagy elveivel például a belga, a svájci, a finn vagy a dél-afrikai szabályozást is, s ezeket aztán egymással és a magyar szabályozással is össze lehet hasonlítani. Az ilyen vizsgálódások pedig – melyek kiegészítik az egykor bevándorló országoknak nevezett államok tipikus szabályozására és ezen államok megfontolásaira vonatkozó vizsgálódásokat³⁶ – igen termékenyek lehetnek: véleményem szerint egészen közel vihetnek a megoldhatatlannak tartott probléma megoldásához. Ebből a nézőpontból tehát úgy vélem, az 1868. évi XLIV. tc. jobb, teljesebb megértése hozzájárulhat még az alkotmányjog, a nemzetközi jog és a jogfilozófia egyes mai nagy dilemmáinak megoldásához is.

Az 1868. évi XLIV. tc. végrehajtásának kérdése

Azzal az uralkodó véleménnyel, hogy az 1868. évi XLIV. törvénycikket nem vagy alig hajtották végre, a fő bajom az, hogy nem látok mellette elég érvet, bizonyítékot. Példaként a szlovák középiskolák bezárását szokták emlegetni, de más nemzetiségeknek is voltak középiskoláik, s ezeket nem zárták be, s a szlovák nyelvű elemi iskolák is éppígy tovább működhettek. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy azok az indokok, amelyek alapján bezárták a szlovák középiskolákat, mennyiben állták meg a helyüket és mennyiben igazolták a bezárást, de a bezárás ténye mint érv

³⁶ Vö. például Thornberry 1991, 154–158. p.; Nowak, Manfred: UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. Kehl, 2005, N. P. Engel Verlag, 636–639. p.; Kymlicka, Will: Multicultural Citizenship. Oxford, 1995, Oxford University Press, 95–96. p.; Andrassy 2013, 288–304. és 357–365. p.

még az oktatás körében sem alapozza meg azt az állítást, hogy a törvényt nem vagy csak alig hajtották végre. Megjegyzem, egy szláv nyelvekkel és e nyelvek modern történetével foglalkozó oxfordi kutató szintén úgy véli, hogy a végrehajtás kérdése részletes adatok hiányában nyitott.³⁷

Magam e tárgyban kutatómunkára nem vállalkoztam, viszont szinte véletlenszerűen rátaláltam egy olyan tényre, amely minden jel szerint gyakorlatilag teljesen feledésbe merült, jóllehet igencsak fontos. Ez a tény a törvények nyelvével kapcsolatos, és ismertetése előtt talán érdemes felidézni a törvények kihirdetéséről szóló 1868. évi III. törvénycikk 8. §-át, amely így szól: „A ministerium gondoskodni fog, hogy minden törvény, kihirdetése után azonnal, a magyar korona országaiban divatozó nyelveken hiteles fordításokban is köztudomásra hozassék, s az illető törvényhatóságoknak megküldessék.”³⁸ Ez a rendelkezés egyértelműen jelzi, hogy a magyar törvényhozó már az 1868. évi XLIV. tc. megalkotása előtt több mint fél évvel úgy foglalt állást, hogy Magyarországon egy többnyelvű jogrendszert kell kiépíteni.

Maga a tény, amely ezt a többnyelvű jogrendszert érinti, úgy jutott tudomásomra, hogy az Országgyűlési Könyvtárban egyszer megkérdeztem, vannak-e állományukban 1868-tól kezdve nem magyar nyelvű kiadásai az Országgyűlés által alkotott törvényeknek. Azt a választ kaptam, hogy a Könyvtár nem gyűjtőhelye az ilyen kiadványoknak, de azért utána fognak nézni, hogy vannak-e ilyen joganyagaik. Néhány hónappal később az olvasóteremben egy kocsi várt, rajta úgy 25 vastag könyv, s mint kiderült, ebből 16 nem magyar nyelvű kiadvány. A nem magyar nyelvű joganyagok voltaképpen törvénygyűjtemények: egy-egy év magyarországi törvényeit tartalmazzák egy-egy nemzetiség nyelvén, úgy 200–850 oldal terjedelemben. Hét évkönyv német, egy horvát (ez csak egyetlen törvényt közöl 359 oldalon), négy szlovák, két román, egy szerb és egy rutén/ruszin, illetve (kis)orosz³⁹ nyelvű. A kapcsolódó

³⁷ Felleler, Jan: Multilingual states and empires in the history of Europe: the Habsburg Monarchy. In Kortmann, Bernd – Auwera, Johan van der (szerk.): The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide. Berlin – Boston, 2011, Mouton de Gruyter, 723–724. p. Vö. még Nagy 2019, 164. p.

³⁸ 1868. évi III. törvénycikk a törvények kihirdetéséről.

³⁹ A „rutén/ruszin, illetve (kis)orosz nyelv” kifejezést azért használok, mert a nemzetiséget, amelynek a nyelvről itt szó van, ruténnek/ruszinnak hívták, ám e nemzetiség nyelvről a nyelvészek között hosszú viták folytak, s talán még ma is

korabeli szakirodalom szerint is – mely szakirodalom érthetetlen módon szintén feledésbe merült – e hat további nyelven adták ki 1868-tól a törvényeket, 1881-től azonban kiadták őket olaszul is.⁴⁰

Mindez persze még nem bizonyítja, hogy maradéktalanul végrehajtották volna azt az előírást, hogy a törvények az országban lakó minden nemzetiség nyelvén hiteles fordításban kiadandók, azt azonban igen, hogy e tekintetben volt végrehajtás, éspedig komoly mértékben és tartósan. Ez a tény pedig önmagában véve is elegendő annak kimondásához, hogy az 1868. évi XLIV. tc. végrehajtására vonatkozó uralkodó vélemény, miszerint a törvényt nem vagy csak alig hajtották végre, alapos felülvizsgálatra szorul.

folynak; mindazonáltal a dualizmus korában e nemzetiség számára orosz vagy kisorosz nyelven jelentették meg a törvényeket. A 19–20. századi nyelvészeti vitákról lásd Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest, 2013, Gondolat Kiadó, 75–110. p.

⁴⁰ Van egy viszonylag újabb keletű írás is, amely kitér a szóban forgó tényekre: Kiss Elemér (szerk.): A Magyar Hivatalos Közlöny 150 éve. Budapest, 1998, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 23. p.

Csernicskó István*
**A NYELVI ÉS POLITIKAI
SZUVERENITÁS
ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL –
SZLÁV NYELVEK PÉLDÁJA
ALAPJÁN**

A(z irodalmi) nyelv és a nemzet

A történelmi fejlődés egy pontján a modern európai nemzetállamok egyik legfontosabb kelléke a saját, önálló kodifikált sztenderd nyelv-változat (az úgynevezett irodalmi nyelv) léte lett. „Függetlenül attól, hogy egy állam milyen politikai rendszert választ, az állam és egy feltételezett nemzet kapcsolata gyakran egy irodalmi hagyománnyal bíró sztenderdizált nyelv médiumán, az egynyelvűség normáján és a nyelvi egység feltételezésén alapul a politikában. A feltételezett kulturális és nyelvi kapcsolat az állam legitimitásának egyik alapvető eleme” – írja erről Susan Gal.¹

Különösen igaz ez a megállapítás Közép-Európa esetében, ahol „az »igazi nemzetállam« a sajátos és egyedülálló hivatalos és nemzeti nyelven keresztül határozható meg, amelyen nem osztoznak más nemzettel (emberek csoportjával) vagy államalakulattal. Ebben a gondolkodásmódban az ezen a nyelven beszélő lakosság nemzetté válik”.² Nemcsak nemzet és állam konstruált fogalom ugyanis, hanem a nyelv is. „A nyelvek konstruálására, megváltoztatására vagy megsemmisítésére vonatkozó döntések alapvetően önkényesek, és mint ilyenek, politikai

* Pannon Egyetem és II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, egyetemi tanár.

¹ Gal, Susan: A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok. Nyitra, 2018, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 28. p.

² Kamusella, Tomasz: The idea of a Kosovan language in Yugoslavia's language politics. International Journal of the Sociology of Language, 2016. 242. sz. 218. p.

megfontolások diktálják őket”, ami Közép-Európában kiemelt jelentőséggel bír, „mivel ebben a térségben a nyelv a nemzetek és nemzetállamaik létrehozásának, legitimálásának és fenntartásának az egyetlen és meghatározó alapja” – írja Kamusella.³

Az irodalmi nyelv megalkotása, vagyis a normatív sztenderd kidolgozásának folyamata (az úgynevezett kodifikáció és sztenderdizáció) korántsem nyelvi vagy nyelvészeti szempontból vált fontossá. Garvin például a következőket írja az irodalmi nyelv (vagyis a sztenderd nyelvváltozat) funkciójáról: „A sztenderd azon funkciója, melyben egy beszélőközösség elkülönülő azonosságtudatát jelöli ki, egyértelműen fontos – saját sztenderd nyelvének kifejlesztésével a nyelvjárási közösség állapotából a nyelvközösség állapotába kerül, így különböztetve meg magát egy másik nyelvközösségtől, amely esetleg rokon és/vagy politikailag domináns. [...] A sztenderd elkülönítő funkciója gyakran kapcsolódik az autonómiára vagy függetlenségre irányuló politikai törekvésekhez”.⁴ A nyelvi szuverenitás kérdése tehát szorosan kapcsolódik a politikai, nemzeti, állami szuverenitás problémájához.

Az egységes sztenderd és a normatív helyesírás kidolgozása különösen azon nyelvek esetében kulcskérdés, melyek önálló nyelvi státusza vita tárgyát képezheti. Tipikusan ilyenek például a szláv nyelvek.⁵

Nyelvek és nyelvváltozatok, Abstand és Ausbau nyelvek, a dialektuskontinuum

Ha nem is olyan élesek a nyelvek között meghúzott határvonalak, mint az államhatárok, azért – a kisebb-nagyobb átmeneti zónákat nem tekintve – a térképeken eléggé markánsan elkülönítik egymástól a nyelveket, nyelvterületeket. A nyelvészek azonban jól tudják, hogy nyelv és nyelvjárás

³ Uo., 217. p.

⁴ Garvin, Paul: A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvi tervezés. Budapest, 1998, Universitas Kiadó, 95–96. p.

⁵ Мозер, Міхаель: Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови. In Каппелер, Андреас (ред.): Україна. Процеси націотворення. Київ, 2011, Видавництво „К.І.С.”, 111–123. p.

elkülönítése egyáltalán nem könnyű feladat: nincsenek ugyanis objektív nyelvtudományi szempontok ehhez,⁶ hiszen „annak eldöntése, hogy egy nyelvváltozat nyelv-e vagy sem (szemben a nyelvjárással), egyáltalán nem kizárólag nyelvészeti dolog”.⁷ Az ugyanis, amit (nyelvészetiileg) laikusként homogénnek érzékelünk és „nyelv”-nek nevezünk, valójában egymással szoros kapcsolatban lévő, ugyanakkor folyton változó és változatos egységek bonyolult összessége. A homogén „nyelv” tehát nem létezik, csak nyelvváltozatok vannak, amelyek maguk is változatosak és változnak: ezek nyelvi elemek olyan halmazai, amelyek összességét valamilyen általánosítás, absztrakció és kategorizálás alapján nyelvnek fogjuk fel.⁸ Az önmagukban is változatos és folyamatosan változó nyelvváltozatok között a határvonalak meghúzóása egyáltalán nem könnyű feladat, és számos tényezőt kell figyelembe vennünk, amikor mégis ezzel próbálkozunk.⁹ Ez abból fakad, hogy „[a]z adminisztratív határokkal ellentétben a tényleges nyelvi határok nem élesek, inkább kiterjedt és meghatározhatatlan területek, ahol a változatok közötti átmenetek fokozatosak és finomak, és ahol a nyelvi jellemzők izoglosszái nem feltétlenül egyeznek meg az államhatárokkal. Következésképpen a nyelv és a dialektus határa homályos, és a gyakorlatban gyakran politikai és adminisztratív határokon, nem pedig nyelvi különbségeken vagy kölcsönös érthetetlenségen alapul”.¹⁰

A fentiekkel összefüggésben a nyelv és társadalom összefüggéseit vizsgáló nyelvészek megkülönböztetik az *Abstand* (különálló) és az

⁶ Bárczi Géza: *Nyelvjárás és nyelv*. Magyar Nyelv, 1956. 1. sz. 393–401. p.

⁷ Trudgill, Peter: A nyelvi kisebbségek *Ausbau* és *Abstand* szociolingvisztikája. In Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül*. Budapest, 2010, Tinta Könyvkiadó, 129–134. p.

⁸ Blommaert, Jan: *Language and the study of diversity*. Working Papers in Urban Language & Literacies, 2013. 113. sz. 10. p.

⁹ Woolhiser, Curt: *Political borders and dialect divergence/convergence in Europe*. In Auer, Peter – Hinskens, Frans – Kerswill, Paul (szerk.): *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press, 236–262. p.

¹⁰ Palander, Marjatta – Riionheimo, Helka – Koisvisto, Vesa: *Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders*. In Marjatta Palander, Marjatta – Riionheimo, Helka – Koisvisto, Vesa (szerk.): *On the Border of Language and Dialect*. Helsinki, 2018, Finnish Literature Society – SKS, 8. p.

Ausbau (beépült) nyelveket.¹¹ Az Abstand nyelvek nyelvi státusa vitathatatlan, mert a nyelvi távolság mértéke az ilyen nyelvek és más nyelvek között olyannyira jelentős, hogy nem lehet őket „összekeverni” más nyelvekkel. A magyar például ilyen Abstand nyelv: területi nyelvjárási egymáshoz hasonlóak, ugyanakkor hangtani, nyelvtani és szókészletteni szempontból sem a szomszédos nyelvekhez, sem a magyar legközelebbi rokon nyelveihez nem állnak közel. Ha valaki csak magyarul tud, egyetlen más nyelvet sem ért meg, illetve aki nem beszél magyarul, az – bármi legyen is az anyanyelve – nem érti meg sem a beszélt, sem pedig az írott magyar nyelvet. Az Ausbau nyelveket ettől eltérően nem nyelvi (vagyis nem hangtani, nyelvtani és szókészletteni) tulajdonságaik, hanem sokkal inkább történeti, kulturális és politikai tényezők miatt tekintik önálló nyelvnek. Például a bizonyos fokig kölcsönösen érthető dán és norvégot, vagy épp svédet és dán nem azért tartják számon önálló nyelvekként, mert nyelvi szempontból jelentősen különböznek egymástól, hanem mert független államokhoz kapcsolódnak, és a beszélőközösségek ma ragaszkodnak ahhoz, hogy nyelvük önálló nyelv.¹²

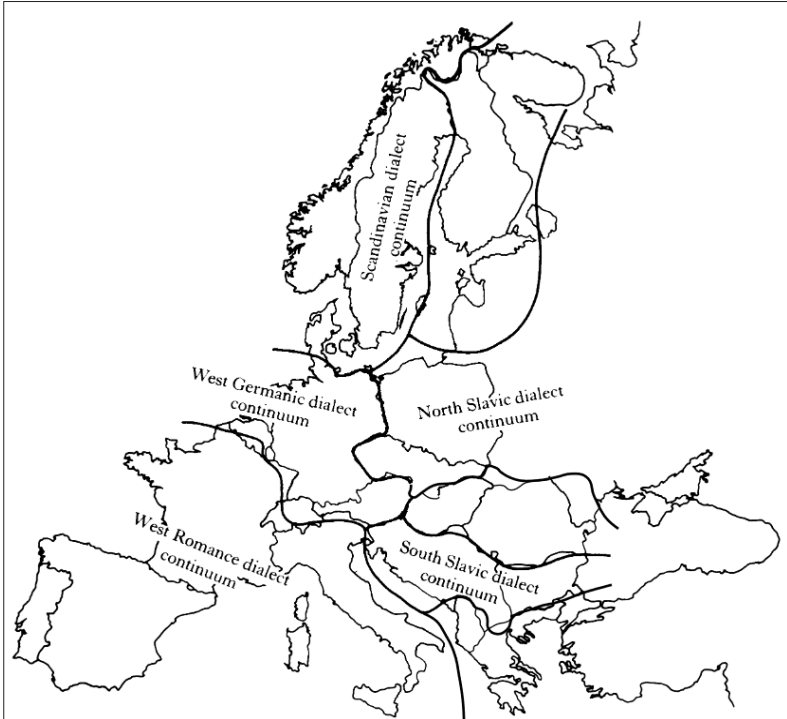
A világ számos táján azért nehéz pontos határvonalat húzni az Ausbau nyelvek közé, mert a szomszédos nyelvváltozatok úgynevezett dialektuskontinuumot alkotnak. A dialektuskontinuum területileg szomszédos nyelvváltozatok (dialektusok) láncolata: „Az areális nyelvészet szempontjából a dialektusok dialektuskontinuumokat alkotnak, amelyekben a dialektusok fokozatosan változnak faluról falura, várostól városig, egyik régiótól a másikig. A szomszédos vidékek dialektusai kölcsönösen érthetőek, ám minél inkább eltávolodunk a saját falunktól, annál nehezebb lesz a távoli településeken használt dialektusok beszélőinek megértése”.¹³ A dialektuskontinuumon belül filológiai, nyelvtudományi alapon lehetetlen pontosan eldönteni, hol ér véget az egyik, s hol kezdődik a másik nyelv, mint ahogy azt sem, hogy másik nyelv kezdődik-e egyáltalán egy adott ponton. Éppen ezért azokon a területeken, ahol egymással Ausbau

¹¹ Trudgill, Peter: The Ausbau and Abstand sociolinguistics of linguistic minorities. In Nelde, Peter – Rindler Schjerve, Rosita (szerk.): Minorities and language policy. St. Augustin, 2001, Asgard Verlag, 37–44. p.

¹² Trudgill, Peter: Glossary of Sociolinguistics. Edinburgh, 2003, Edinburgh Univeristy Press, 11–12. p.

¹³ Kamusella, Tomasz: The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe. Basingstoke, 2009, Palgrave Macmillan, 34. p.

viszonyban álló nyelvek (és persze ezek változatai) használatosak, könnyen vita bontakozhat ki arról, hogy az egyes régiókat mely nyelv hatóköre alá sorolják.¹⁴ S ha „az államhatárok és a nyelvterületek nem esnek egybe – ahogy ez gyakran megesik szerte a világon –, az politikai feszültséggel és a politikai mobilizáció veszélyével jár”.¹⁵

1. ábra: Dialektuskontinuumok Európában¹⁶

¹⁴ Trudgill, Peter: Ausbau sociolinguistics and the perception of language status in contemporary Europe. *The International Journal of Applied Linguistics*, 1992, 2. sz. 167–178. p.

¹⁵ Gal 2018, 30. p.

¹⁶ Chambers, Jack – Trudgill, Peter: *Dialectology* (2nd edition). Cambridge, 1998, Cambridge University Press, 6. p.

Az Ausbau nyelvek esetében a nyelvek elhatárolása során a valamilyen szinten közös tulajdonságokkal jellemezhető nyelvváltozatok azon halmazát tekintik önálló nyelvnek, amely az épp releváns szinten elkülönül más nyelvváltozatoktól.¹⁷ Az *épp releváns szinten elkülönül* kitétel különösen fontos, mert jelzi: politikai, történeti és kulturális nézőpont függvénye, hogy egy adott nyelv/nyelvváltozat kapcsán mit emelnek ki. Politikai vagy egyéb célok és érdekek alapján vagy az egyezéseket és hasonlóságokat tarthatják meghatározónak, vagy épp ellenkezőleg, az eltérések válhatnak hangsúlyossá.

Nyelv és nyelvjárás elkülönítése, illetve a szomszédos Ausbau nyelvek egymástól való elhatárolása azért meghatározó jelentőségű, mert ha X közösség azt állítja az Y csoport által használt nyelvváltozatokról, hogy azok nem alkotnak önálló nyelvet, hanem X nyelvhez tartoznak dialektusként, akkor nem csupán Y nyelv létezését vitatják, hanem Y közösség azon jogát is, hogy saját, az X közösségtől eltérő identitását kifejezhesse.¹⁸ „A nyelvek »dialektusnak«, »népnyelvnek«, »tájszólásnak« minősítése arra szolgál, hogy a hatalmat nem birtokló nemzetek önrendelkezésre irányuló követeléseit kizárják, arra hivatkozva, hogy esetükben hiányzik a nemzeti lét egyik feltétele, a teljesen kifejldött nyelv. Így az állammal nem rendelkező nemzeteket vagy népeket társadalmilag fogyatékosnak, a nemzetközi színen pedig láthatatlan nemszereplőknek tekintik” – írja Phillipson és Skutnabb-Kangas.¹⁹

Mindez fordítva is igaz. Amikor egy közösség tagjai azt állítják, hogy az általuk használt nyelvváltozatok a különálló Y nyelvbe szerveződnek, és nem az X nyelv nyelvjárásai, akkor ezzel egyúttal azt is kifejezésre juttatják, hogy azonosságtudatukban is különböznek az X csoporttól, és mint közösség is igényt tartanak a másság, a saját identitás kifejezésére, vagyis a szuverenitásra. A nyelvük önállósága mellett kiállók ilyenkor rendszerint nyelvi, nyelvrendszerbeli érveket (is) hoznak fel álláspontjuk alátámasztására, de ezek az argumentumok sokkal inkább tükrözik a

¹⁷ Sándor Klára: Szociolingvisztikai alapismeretek. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, 2001, JGYF Kiadó, 7–48. p.

¹⁸ Trudgill 1992.

¹⁹ Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelvi jogok és jogsértések*. Valóság, 1997. 1. sz. 25. p.

megváltozott kulturális és politikai identitást, mintsem egy nyelvtudományilag igazolható tényt.

Az alábbiakban azt mutatom be az északi szláv dialektuskontinuumot érintő két példa alapján, hogy miként befolyásolják a politikai tényezők azt, hogy egy adott földrajzi területen hány külön nyelvet tartunk számon egy adott történelmi korszakban. Rámutatok arra is, hogy a nyelvi szuverenitás kérdése összefüggést mutat az állami/nemzeti szuverenitással. Végül – az utolsó példában – a déli szláv dialektuskontinuum felé is tesztek egy rövid kitérőt, hogy bemutassam, az ilyesfajta viták nemcsak az északi szláv nyelvekre érvényesek, illetve hogy az Ausbau nyelvekkel kapcsolatos konfliktusok nem a múlt jellemzői, az ilyen jellegű viták máig aktuálisak.

A „csehszlovák” nyelv

Az első világháború után a(z első) Csehszlovák Köztársaság révén egy paradox képződmény jött létre: egy „multietnikus nemzetállam”.²⁰ Bár az Osztrák–Magyar Monarchia romjain kialakuló új államok a nemzetek önrendelkezési elve alapján elvileg nemzetállamként jöttek létre, a Csehszlovák Köztársaság valójában „többnemzetiségű államalakulat volt. Állampolgárainak egyharmad része (1921-ben 34,3%-a, 1931-ben 32,7%-a) valamely nemzetiséghez tartozott”.²¹ A legnagyobb etnikum, a csehek aránya semmivel sem volt magasabb az új államban, mint a Monarchia szétzilálása előtt az államszervező magyarok hányada a Magyar Királyságban. A csehek és szlovákok, illetve a cseh és a szlovák nyelv egységét hirdető csehszlovakizmus ideológiája hidalta át azt a problémát, hogy a Csehszlovák Köztársaság korántsem volt homogén nemzetállam.²² A csehszlovakizmus ideológiájában pedig központi szerepet játszott a csehszlovák nyelv elmélete.

²⁰ Szarka László: A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992. Pozsony, 2016, Kalligram, 374 p.

²¹ Pomichál Richárd: Csehszlovákia és Magyarország viszonya az 1920-as években. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2007, 2. sz. 64. p.

²² Szarka 2016, 127. p.

A csehszlovák állam 1920-ban elfogadott alkotmánya nemzet-államként határozta meg a köztársaságot.²³ A csehszlovák nyelv létezését az 1920. február 29-i, 122. sz. nyelvtörvény 1. §-a kodifikálta azzal, hogy kimondta: a köztársaság államnyelve és hivatalos nyelve a „csehszlovák nyelv”. A csehszlovák nyelv státuszát az 1926. február 4-én elfogadott 17/1926. számú nyelvrendelet erősítette meg. A „csehszlovák” nyelv megalkotása mögött a nemzetállami egység elve,²⁴ illetve az úgynevezett *csehszlovakizmus* ideológiája állt.²⁵

A közös csehszlovák nyelv elmélete persze nem a 20. században született, hanem 18. század végi, 19. század eleji hagyományban gyökerezett.²⁶ Erre a tradícióra alapozva azonban Edvard Beneš, az új állam egyik alapítója már 1916-ban, Párizsban, francia nyelven kiadott brosúrájában így írt: „A csehszlovákok, vagy egészen egyszerűen a csehek, két elemből állnak: a hét milliányi csehéből, akik Csehországban, Morvaországban és Sziléziában élnek, és a hárommilliónyi szlovákból, akik Magyarország északi részén, a Morva és a Duna összefolyásától a Felső-Tiszáig laknak. [...] Az egyazon nemzet két ágának ugyanaz a kultúrája, ugyanaz a nyelve és ugyanaz a történelme: a szlovák dialektus alig tér el a csehtől”.²⁷ Egy későbbi munkájában szintén úgy érvelt, hogy a csehek és a szlovákok „ugyanannak a nemzetnek két ága”, „ugyanazt a nyelvet beszélik”, „a szlovák dialektus kevésbé tér el a csehtől”.²⁸ A csehszlovák állam első elnöke, Masaryk az etnikai és nyelvi egységre

²³ Lanstyák István: A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli magyarok kétnyelvűségéről. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 13–16. p.

²⁴ Szalay Zoltán: Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2011, 3. sz. 81–96. p.

²⁵ Veselkova, Marcela – Horvath, Julius: National identity and money: Czech and Slovak Lands 1918–2008. Nationalities Papers, 2011, 2. sz. 237–255. p.

²⁶ Erről bővebben lásd: Kamusella 2009, 518–521. p., Nábělková, Mira: The Czech-Slovak Communicative and Dialect Continuum: With and Without a Border. In Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine (szerk.): The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders. Houndmills –Basingstoke, 2016, Palgrave Macmillan UK. 140–184. p.

²⁷ Beneš, Edvard: Dětružezl' Autriche-Hongrie: La Martyre des Tzehegoslovaques a travers histoire. Paris, 1916, Librairie Delagrave, 5. p.

²⁸ Beneš, Edvard: Bohemia's Case for Independence. London, 1917, Allen and Unwin, 1. p.

hivatkozott: „A csehek és a szlovákok egy nép, egy közös nyelvük van. [...] A csehek és a szlovákok között a nyelvi határ kérdése nem vetődik fel és nem merülhet fel” – foglalta össze a politikus.²⁹

A politikai elit arra a kérdésre is választ talált, hogy az első világháború előtt már mind a cseh, mind a szlovák nyelv rendelkezett irodalmi hagyománnyal és saját, kodifikált sztenderd nyelvvaltozattal. Ivan Dérer, egykori csehszlovák oktatási miniszter szerint a „csehszlovák nyelv” egy nyelv ugyan, de két külön sztenderddel rendelkezik. „Hogy a csehek eltérő helyesírást és más irodalmi nyelvet használnak, mint a szlovákok, semmilyen módon sem jelenti, hogy a cseh és a szlovák nem ugyanaz a nyelv” – fogalmazott.³⁰

Ez az álláspont egyben azt is jelentette, hogy az állampolgárok mindennapi gyakorlatába Prága nem kívánt beavatkozni. Nem készült olyan kodifikációs grammatika, helyesírási szabályzat vagy normatív szótár, amely a csehszlovák nyelv normáit szabályozta volna. Az ország nyugati felén (voltaképpen a cseh nyelvterületen) az egyik, a keleti (gyakorlatilag a kontinuum szlovák részén) régiókban a csehszlovák államnyelv másik változatát használták.³¹ Az egységesítés helyett az állam inkább a nyelvi változatosságot kodifikálta. Miközben az 1920. február 29-i, 122. sz. nyelvtörvény 1. §-a meghatározta, hogy „[a] köztársaság állami, hivatalos nyelve a csehszlovák nyelv”, a 4. §-a a következőképpen fogalmazott a nyelvi változatosság megjelenéséről az államigazgatásban: „Az állami hivatalos nyelvet használva a hatóságok a köztársaság azon területén, mely 1918. október 28. előtt a birodalmi tanácsban képviselt királyságokhoz és országokhoz vagy a porosz királysághoz tartozott, rendszerint csehül hivatalnokoskodnak, Szlovenszkóban rendszerint szlovákul. Valamely cseh beadványnak szlovák hivatalos elintézése vagy valamely szlovák beadványnak cseh hivatalos elintézése a beadvány nyelvén történt elintézésnek tekintendő.”³²

²⁹ Masaryk, Tomáš Garrigue: Světová revoluce: Za války a ve válce, 1914–1918. Prague, 1925, Orbis, 13. p.

³⁰ Dérer, Ivan: The Unity of the Czechs and Slovaks. Prague, 1938, Orbis, 38. p.

³¹ Shevelov, George Y.: The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). Harvard Ukrainian Studies, 1987, 11. sz. 118–224. p.

³² 122/1920 Sb. Zákon ze dne 29. února 1920 podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. Elérhető: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=1703&Section=1&IdPara=1&ParaC=2> Magyarul idézi

A történelmi és nemzetközi jogi szempontból egyaránt előzmények nélküli csehszlovák állam megalapításának ideológiai háttérét tehát az egységes csehszlovák politikai nemzet elmélete, a csehszlovák nemzeti állameszmeként megfogalmazott úgynevezett csehszlovakizmus jelentette, amelynek alapja a változatosságában is „egységes” csehszlovák nyelv volt. A csehszlovák nyelv alkotmányos konstrukciójának szükségességét az indokolta, hogy Csehszlovákiát mint olyan, etnolingvisztikailag viszonylag homogén nemzetállamot mutassák be a világ közvéleménye előtt, amely jogosult a nemzeti önrendelkezésre, a saját állam megszervezésére.³³

Közvetlenül az első világháború után politikailag az bizonyult hasznosnak és szükségesnek, ha eltekintenek az adott dialektuskontinuum egyes pontjai között meglévő nyelvi eltérésektől (vagyis a cseh és szlovák nyelv különbözőségétől), s inkább az egyezéseket és hasonlóságokat hangsúlyozzák, olyannyira kiemelve ez utóbbiakat, hogy egységes csehszlovák nyelvről beszéljenek. Amikor azonban a második világháború után az etnolingvisztikai alapon szerveződő, a saját területén belül kvázi nemzetállamok mozaikjából álló Szovjetunió érdekszférájába került a nyelvterület, és a szocialista Csehszlovákia szuverenitását Moszkva és a Varsói Szerződés garantálta, már nem volt szükség a közös csehszlovák nyelv elméletére, ezért hamarosan visszatértek az önálló cseh és szlovák nyelv gondolatához.

Csehszlovákia 1992-es – független Csehországra és Szlovákiára való – szétválása óta senkinek sem jut komolyan eszébe megkérdőjelezni a cseh és a szlovák nyelv önállóságát. Felvetődik azonban a kérdés: hogyan döntötték el, hol végződnek a cseh dialektusok és hol kezdődnek a szlovák nyelvjárások, ha nemrég még egy nyelv részeként kezelték őket, és mind-egyikük a folyamatos északi szláv dialektuskontinuum része volt? „Nyilvánvaló, hogy ez politikai döntés volt, amelyet általában az államszervezés folyamata határozott meg... [Ezen] döntések szokásos okai a politikai törekvések, nem pedig a nyelvi valóság” – adja meg a választ Kamusella.³⁴

Fedinec Csilla: Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Somorja – Dunaszerdahely, 2004, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 64–65. p.

³³ Kamusella 2009, 928. p.

³⁴ Kamusella 2009, 34. p.

Egy önálló kis szláv nyelv „létrehozása” mint geopolitikai cél

Az északi szláv dialektuskontinuumnak az előbb tárgyalttól nem messze eső szakaszán, nagyjából a mai Kárpátalja területével egyező régióban a 19–20. század fordulóján „három [nyelvi] irányzat alakult ki: az orosz, az ukrán és a kárpáti ruszin s ennek megfelelően ma három nyelven írnak: oroszul, ukránul és kárpáti ruténül. Igen éles és kíméletlen a harc az orosz és az ukrán irányzat között. A harmadik irányzat, mely a hazai népi nyelvet és irodalmat akarja tovább fejleszteni, törpe kisebbséget alkot” – jellemezte a huszadik század eleji helyzetet Bonkáló.³⁵

A három irányzat egymással ellentétes módon vélekedett arról, hogy az adott területen beszélt nyelvváltozatok mely „irodalmi nyelv” felségterületéhez tartoznak: az oroszhoz, az ukránhoz, vagy pedig egy önálló kis szláv nyelv, a ruszin uralja ezt a szakaszt.³⁶ Az első világháború előtt a magyar kormányzat nem különösebben foglalkozott azzal, hogy az ország északkeleti periferiáján élő, jórészt szegény és elmaradott szláv népesség milyen nyelvet beszél. A „nagy háború” után a csehszlovák hatóságok a terület megszerzése utáni első időszakban mind az ukrán, mind az orosz irányt támogatták a magyarbarátnak tekintett ruszin mozgalommal szemben.³⁷ Az alapvető prágai hozzáállás azonban – a vidék szűk értelmiségi körében dúló nyelvi polémiák ellenére – a be nem avatkozás elve volt.³⁸

Amikor a nemzetközi politikai események alakulása révén a mai Kárpátalja déli, magyar többségű sávja az 1938. november 2-i első bécsi döntés, a jóval nagyobb kiterjedésű, nagyrészt szlávok lakta északi és

³⁵ Bonkáló Sándor: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs, 1935, Felvidéki Tudományos Társaság, 62. p.

³⁶ Мозер, Михаель: Шляхи „українізації”: Підкарпаття за міжвоєнної доби – перші граматики української мови. In Zoltán András (szerk.): In memoriam István Udvari (1950–2005). Nyíregyháza, 2011, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 247–276. p.

³⁷ Brown, Geoffrey – Maxwell, Alexander: Czechoslovak Ruthenia’s 1925 Latinization campaign as the heritage of nineteenth-century Slavism. Nationalities Papers, 2016, 6. sz. 950–966. p.

³⁸ Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek: Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest, 2013, Gondolat Kiadó, 134–156. és 360–375. p.

keleti része pedig az 1939. március közepén indított katonai hadművelet eredményeként Csehszlovákiától ismét Magyarországhoz került, Budapest számára hirtelen fontossá vált, hogy a régióban használatos szláv nyelvváltozatok mely nyelv részei.

A vidék stratégiai jelentőségét igazolja, hogy az 1938 és 1944 közötti időszakban Magyarországnak csupán egyetlen olyan régiója volt, amely közigazgatásilag nem tagolódott be a vármegyerendszerbe, hanem területi különállást élvezett: az országhoz 1939 tavaszán visszacsatolt, többségében ruszinok lakta vidék, korabeli hivatalos nevén a Kárpátaljai Kormányzóság. A közigazgatási egység különlegessége nemcsak adminisztratív besorolásában rejlett, hanem abban is, hogy ez az egység „deklaráltan nemzetiségi területet fedett le”.³⁹

A régió közigazgatása a 6.200/1939. sz. miniszterelnöki rendelet⁴⁰ alapján folyt, s ez vezette be a régió hivatalos kétnyelvűségét is.⁴¹ A miniszterelnöki rendelet 11. § (1) pontja szerint „a kárpátaljai területen az állam hivatalos nyelve a magyar és a magyar-orosz”. A (2) bekezdés kinyilvánítja, hogy „[a] törvényeket hiteles fordításban magyar-orosz nyelven is ki kell adni”. Ezt a hivatalos kétnyelvűséget megerősítette az 5800/1939.⁴² és a 18136/1939.⁴³ számú miniszterelnöki rendelet is.

A hivatali kétnyelvűség bevezetése, a kétnyelvű közigazgatás mindennapi alkalmazása azonban a felszínre hozta a helyi szláv értelmiséget hosszú ideje megosztó nyelvi kérdést. A hatóságoknak ugyanis dönteniük kellett arról, hogy mit tekintenek a magyar mellett a régió második

³⁹ Fedinec Csilla: „A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944. Budapest, 2015, Jaffa Kiadó, 121. p.

⁴⁰ A m. kir. minisztérium 1939. évi 6.200 M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület ideiglenes rendezéséről. In Magyarországi Rendeleték Tára, 1939. Budapest, 1940, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 855–863. p.

⁴¹ Botlik József: Magyar–rutén kétnyelvűség Kárpátalján: 1939. július – 1944. október. Honismeret, 2005, 4. sz. 82–107. p.

⁴² A m. kir. minisztérium 1939. évi 5.800 M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területekre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezésekről. In Magyarországi Rendeleték Tára, 1939. Budapest, 1940, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 867–874. p.

⁴³ A m. kir. minisztérium 1939. évi 14.500 M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területekre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezésekről. In Magyarországi Rendeleték Tára, 1939. Budapest, 1940, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1002–1003. p.

államnyelvének: a (nagy)orosz vagy az ukrán (kisorosz) nyelvet, esetleg egy, a helyi szláv nyelvjárásokra alapozott irodalmi nyelvváltozatot. Magyarul: dönteni kellett arról, konkrétan mit is takar a Kárpátalja közigazgatását szabályozó miniszterelnöki rendeletben megnevezett „magyar-orosz nyelv”.

A magyar nyelvpolitika a régió három nyelvi irányzata közül egyértelműen az akkoriban magyar-orosznak nevezett ruszint támogatta, túrta a nagyorosz irányt, és akadályozta az ukrán mozgalom tevékenységét. „A magyar kormányzat politikai okokból természetesen az ukránizáló gondolat ellen van” – írta Kozma Miklós, a régió kormányzói biztosa.⁴⁴ Épp ezért a magyar nemzetiség- és nyelvpolitika célja az önálló ruszin nép megteremtése volt. Kozma 1941. május 1-én egy beszédében kijelentette: „a Kárpátalján élő ruszin nép nem nagyorosz, nem ukrán, hanem tisztán és kizárólag ruszin”.⁴⁵

Kozma *A ruszinszkói kérdés* címmel 1938-ban írott kéziratában arra is megtaláljuk a választ, mi célból tartotta kívánatosnak Magyarországra az önálló ruszin nép gondolatát: „A ruszin–magyar kapcsolat bátyát és védelmet jelent az orthodox és pánszláv politikai nyomás ellen, életképessé teszi Ruszinszkrét és erősebbé Magyarországot. [...] A pánszláv gondolat szemben alkalmazott *divide et impera* elv egyenest megkívánja, hogy a nem ukrán ruszin nép ne csatoltassék egy újonnan alakítandó Ukrajnához, mert a Kárpátoktól délre fekvő földrajzi helyzetre való tekintettel ennek a hatszázézeres kis népnek és területnek Ukrajnához való csatolása a kezdő állami életét élő Ukrajnát azonnal hatalmas és a Duna völgyébe belejátszó európai tényezővé tenné”.⁴⁶

Kozma *Az ukrán kérdés Kárpátalján* című munkájában pedig ezt olvashatjuk: „Magyarországnak nem érdeke semmiféle divergáló politika, tehát a kárpátaljai rutén népet, mely történelmi, földrajzi és vallási okokból különélő kisebb népcsoport, nem akarja sem nagyorosz, sem ukrán irányban fejleszteni, mert mindkét irány politikailag egyaránt a

⁴⁴ Közli Brenzovics László (szerk.): Kozma Miklós: A visszacsatolt Kárpátalja. Napló. Ungvár, 2009, KMKSZ, 254. p.

⁴⁵ Idézi Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta – Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 373. p.

⁴⁶ Idézi Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. kötet. Nyíregyháza, 2005, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 59. p.

határon túlra tendál. Földrajzi adottságok, gazdasági érdekek, valamint az a körülmény, hogy az északi szláv népek közül a lengyel mellett a rutén nép az, amely katolicizmusa révén teljesen nyugati orientációjúvá lett, meg akarja tartani különálló népi és vallási mivoltában, úgyhogy jövőjét és boldogságát a Kárpátoktól délre keresse”.⁴⁷

A térség szláv népekkel kapcsolatos politikájának helyzetelemzése után írásában Kozma egyértelműen kijelöli a magyar álláspontot. „Ez az álláspont pedig az, hogy a rutén nép nem nagyorosz és nem ukrán, öncélú, bár kisszámú, de önálló vallással, népi érdekekkel bíró, nyugat felé orientált egyházi kapcsolatú szláv nép, amelynek egyetlen érdeke, hogy önmaga népi érdekeit kifejelesztve tényező maradjon. Mihelyt ukrán vagy nagyorosz, eltűnik egy nagy tengerben és népi léte megszűnik. E népi érdeke teljesen fedi a magyar politikai érdeket, mert ez a pont a rutén népet a Kárpátok koszorúján belül Magyarországhoz csatolva tartja anélkül, hogy egyéniségéből, vallásából, nyugati orientációjából kivetkőztetné”.⁴⁸

A magyar állami érdekekkel ellentétes volna egy független Ukrajna megalakulása, vallotta a kor nemzetközi politikájában és a diplomáciában is otthonosan mozgó Kozma, hiszen egy független ukrán nemzet „30 millión felüli tömegével befolyást gyakorol a szomszédos Kárpátaljára és azonnal vonzó hatást kezd kifejteni”. Ebben a helyzetben a magyar kormányzat elvileg a nagyorosz irányt is támogathatná, veti fel a lehetőséget az elemző, majd el is veti ezt az utat: „A magyar kormány a Szent István-i állameszme, a rutén nép és a görög katolikus vallás érdekében egyaránt azt a politikát igyekszik csinálni, hogy a rutén nép eredeti önállóságában és vallásában megmaradjon, és ami pravoszlávia itt kialakult, azt visszaterelje a görög katolikus egyház kebelébe. Ennek a gondolatnak és keresztültvitelének legnagyobb ellensége az ukrán politika”.⁴⁹

Az önálló népnek azonban a recept szerint hozzávalója egy saját, önálló irodalmi nyelv is. A kis ruszin nemzet önállóságának megteremtésében ezért természetesen kiemelt szerep jutott az önálló ruszin nyelv sztenderd (irodalmi) változata kidolgozásának. Ennek jegyében

⁴⁷ Közli Brenzovics 2009, 248–249. p.

⁴⁸ Uo., 251. p.

⁴⁹ Uo., 254. p.

fogalmazódott meg egy új ruszin grammatika kidolgozása, mely alapjául szolgálhat a nyelvi sztenderdizációnak és kodifikációnak.

1940 nyarán Ungváron, a kormányzói biztosság kiadásában jelent meg a fentebb vázolt geopolitikai célokat kiszolgálni hivatott nyelvten.⁵⁰ Az akkori kormányzói biztos, báró Perényi Zsigmond Teleki Pál miniszterelnöknek írott levelében úgy vélte, a grammatika „egyrészt megszünteti a két évtized óta tartó kárpátaljai nyelvi harcot (melyet a cseh kormány sokszor mesterségesen szított), s így ruténjeinknek lehetőséget ad arra, hogy a maguk anyanyelvét egységesen fejlesszék tovább, másrészt akadályt emel a külföldi (ukrán, nagyoroszl) nyelvek használata következtében érezhető elidegenedő hatásnak is”.⁵¹

A számos szakmai kritikát⁵² kapott grammatika azonban sem a sztenderdizáció és kodifikáció, sem pedig az iskolai nyelvoktatás problémáit nem oldotta meg. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az általa kodifikált nyelvváltozat – csakúgy, mint a korszakban ruszin nyelven megjelent legtöbb írásmű nyelvezete – alig valamiben különbözött az orosz irodalmi nyelv normáitól.⁵³ Néhány helyi nyelvjárási elem beemelése mellett a legfőbb különbséget az jelentette az orosz nyelvű szövegekhez képest ebben a műben, hogy az 1918-ban befejeződött orosz helyesírási reform előtti ortográfiát használta.⁵⁴ A grammatika tehát a régióban beszélt szláv nyelvváltozatoktól viszonylag távoli változatot konstruált, amivel nem voltak megelégedve a helyi értelmiségiek.⁵⁵ Nem meglepő ezek után, hogy gyorsan egy újabb ruszin nyelvten látott napvilágot Kárpátalján.

⁵⁰ Грамматика угорусского языка для средних учебных заведений. Ungvár, 1940, Kárpátaljai Területi Kormányzói Biztosi Hivatal, 114 p.

⁵¹ Idézi Marina Gyula: Ruténsors – Kárpátalja végzete. Nagyszőlős, 1999, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 144. p. Lásd még Botlik 2005, 37. p.

⁵² Мозер, Михаель: Прощання з українством: декілька завваг про новну історію русинів за влди Міклоша Гортія. Humaniora: Slavica Tartuensia, 2011, 11. sz. 231–251. p.

⁵³ Капраль, Михаил: Русский язык в Подкарпатье (1938–1944). Studia Russica, 2003, 20. sz. 176–182. p.

⁵⁴ Капраль, Михаил: Языковая ситуация в Подкарпатье 1938–1944 гг. Slavica Tartuensia, 2008, 8. sz. 178–195. p.

⁵⁵ Oficinszkij, Roman: Etnikai-kulturális összefüggések. In Fedinec Csilla – Mikola Vehes (főszerk.): Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Budapest, 2010, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 178–184. p.

1941-ben jelent meg Harajda János *Грамматика руського языка* című új grammatikája.⁵⁶ A nyelvkérdés politikai súlyát jelzi, hogy elkészülését Kozma Miklós személyes odafigyelésével tüntette ki. Sőt, a kormányzói biztos javaslatára került be a ruszin ábécébe egy újabb (a 34.) betű: a „ѡ” [іюр].⁵⁷ Kortársak beszámolója szerint a nyelvten előkészületeinek során Kozma arról érdeklődött a szerzőnél, nem fog-e túlzottan hasonlítani a grammatika által kodifikált nyelvváltozat az orosz vagy ukrán nyelvre. A valószínűleg nem túl meggyőző válasz után a kormányzói biztos azt is megkérdezte, megvan-e a keménységet jelölő „ѡ” írásjel az orosz, illetve az ukrán helyesírásban, s miután nemleges választ kapott, akkor javasolta Kozma ennek a betűnek bevezetését a ruszin ortográfiába, erősítő a különbséget a ruszin és a két közeli rokon nyelv között.⁵⁸

A ruszin nép és nyelv önállóságának megteremtése kiemelt célja volt a magyar állam erkölcsi, politikai és pénzügyi támogatását élvező, 1941. január 26-án Ungváron, a kormányzósági palota közgyűlési termében alapított Kárpátaljai Tudományos Társaságnak (KTT) is.⁵⁹ A KTT feladatairól Kozma így írt 1941. január 11-én Teleki Pál miniszterelnöknek címzett levelében: „a Szent István-i állameszme jegyében nem fogadható el kifelé paternáló sem ukrán, sem nagyorosz mozgalom, és a magyar állameszme a rutén népi eszmét fedi, sőt annak egyetlen biztosítéka, és éppen ezért a rutén népi gondolat fejlesztendő ki. Ezt lesz hivatva szolgálni a tudományos társaság is, de előre hangsúlyozom, hogy a kérdés a lehető legnehezebb, mert a mai rutén intelligencia vagy

⁵⁶ Гарайда, Иванъ: Грамматика руського языка. Ungvár, 1941, Kárpátaljai Tudományos Társaság, 143 p.

⁵⁷ Oficinszkij 2010, 180. p.

⁵⁸ Дзензелівський, Йосип: І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч. In Б. Галас (szerk.): Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Ужгород, 1993, Патент, 142–156. p.

⁵⁹ A Ruszin Akadémiaként is emlegetett KTT a vidék neves tudósait (elsősorban a történészeket, nyelvészeket, irodalmárokat és néprajzkutatókat) tömörítette. A társaság működésének rövid ideje alatt (1944-ben, a szovjet csapatok Kárpátaljára érkezésével szűnt meg) jelentős szerepet játszott a régió tudományos és kulturális életének felpozíciálásában, a közművelődésben. A KTT 1941 és 1944 között megjelenő Зоря–Hajnal című kétnyelvű tudományos folyóirata mellett 92 kötetet adott ki. Ezenkívül kéthetente jelent meg lapja Литературна Неділя (Irodalmi Vasárnap) címmel, 3000 példányban.

ukránul, vagy nagyoroszul ír, a nép előtt tulajdonképpen érthetetlen nyelven, és attól nehezen akar megválni.”⁶⁰

A KTT alakuló ülésén Kozma kijelentette: az erkölcsi és anyagi támogatásával létrehozott testület feladata „a ruténség önálló, népi gondolatának, népi öncélúságának, sajátos kultúrájának és nyelvének szolgálata nyílt és egyenes úton, politikai és kulturális mellék-célok nélkül”.⁶¹ A kor neves szlavistája, Bonkáló Sándor a KTT folyóiratának első számában *A ruszin irodalmi nyelv* címmel közölt tanulmányában kijelentette: „A ruszin irodalmi nyelv kérdésének megoldása a Kárpátaljai Tudományos Társaság egyik legsürgősebb és egyben legnehezebb feladata.”⁶²

A KTT céljairól a legmagasabb politikai körökben sem lehettek kétségek. „Néhai Kozma kormányzói biztos [...] megalapította a Kárpátaljai Tudományos Társaságot, amelynek nagy hivatása volna, sőt van is, szolgálja is ezt a hivatást: a népi rutén kultúra szerves fejlesztését, mellyel a rutén kultúrát függetleníteni kell a pánruszizmus, vagy pánukránizmus idegen szellemétől. A pánszlávizmus veszélyére rámutatni itt felesleges, de azt hiszem, a Kárpátok keleti részén ma minden olyan tekintet, amely a Kárpátokon túlra néz, a pánszlávizmus veszélyén túlmenően a bolsevizmus többlet veszélyét is magában rejti” – hallhatták Budapesten az Országgyűlés Felsőházának tagjai Kass Albert képviselő felszólalását 1943. december 16-án.⁶³ „Ma Kárpátalján a kormány támogatásával egy tudományos társaság működik, amelynek az a feladata, hogy véglegesen rendezze a rutén nyelvi kérdést, fejlessze a népi nyelvet irodalmi nyelvvé s végül zárja le egyszersmindenkora a csehek által mesterségesen szított nyelvi harcot” – hangzott el Kricsfalussy-Hrabár Endre kárpátaljai képviselő beszédében az Országgyűlés Felsőházában 1943. december 20-án.⁶⁴

Már a KTT alakuló ülésén megfogalmazták, hogy „sem az orosz, sem az ukrán irányzatra nem támaszkodnak, hanem a ruszin (rutén) népi nyelv

⁶⁰ A levelet közli Brenzovics 2009, 268. p.

⁶¹ A kormányzói biztos beszéde megjelent a *Зоря–Hajnal* című folyóirat 1941. évi 1–2. számában (6–14. p.).

⁶² Bonkáló Sándor: *A ruszin irodalmi nyelv*. In Csatóry György (szerk.): *ЗОРЯ/HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944)*. Beregszász–Budapest, 1995. Hatodik Síp Alapítvány, 28. p.

⁶³ Felsőházi Napló, 1939. IV. kötet, 125. p.

⁶⁴ Uo., 221. p.

alapjaira épített nyelven jelentetik meg kiadványaikat”.⁶⁵ Hodinka Antal, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a KTT első elnöke programadó beszédében kijelentette: „meg kell teremteni a ruszin nép olyan sajátos irodalmi nyelvét, amely sem a nagyorosz, sem az ukrán nyelvre, hanem az itteni nép között évszázadok során kifejlődött ruszin népi nyelvre támaszkodva alakulhat ki”. A történészként és nyelvészként egyaránt ismert Hodinka meggyőződése szerint „helytelen és merész mondóka azt állítani, hogy az itteni ruszin népnek 4 vagy 5 nyelvjárásra tagozódó parasztnyelvéből nem lehet irodalmi nyelvet fejleszteni”.⁶⁶

A ruszin irodalmi nyelv kimunkálásának jelentőségét jelzi, hogy a KTT első kiadványa a Harajda-féle grammatika volt. Megjelenését követően elvileg ez a nyelvtan szolgált alapjául az úgynevezett „magyar-orosz” (vagy ruszin, rutén) nyelven készülő hivatali szövegeknek és a lapok, folyóiratok többségének is.⁶⁷ A nyelvtan azonban a hozzá fűzött remények ellenére sem oldott meg minden nyelvi problémát, mert a helyiek egy része az iskolákban, az újságokban, a különböző kiadványokban továbbra is az orosz nyelvet, vagy leginkább annak helyi nyelvjárási elemekkel vegyített változatát használta.⁶⁸ Az elemzések alapján azonban megállapítható, hogy a kormányzói biztos hivatala által két nyelven (magyarul és magyar-oroszul vagy ruszinul) kiadott *Kárpátaljai Közlöny* című hivatalos hetilap nyelvezete nem tudott szabadulni az erős orosz nyelvi hatástól.⁶⁹ Szuhonyak pedig azt mutatja be korabeli szépirodalmi szövegek nyelvhasználatának filológiai elemzése alapján, hogy a KTT-hez csapódott helyi írók, költők, szerkesztők, kutatók közül többen is – a társaság ruszin irányvonala ellenére – továbbra is korábbi meggyőződésük

⁶⁵ A KTT alakuló üléséről készített jegyzőkönyvet lásd a Зоря–Hajnal című folyóirat 1941. évi 1–2. számában (180–184. p.).

⁶⁶ Hodinka Antal beszédét közli Udvari István (szerk.): Hodinka Antal válogatott kéziratai. Nyíregyháza, 1992, Vasvári Pál Társaság. Az idézett részt lásd a 114. oldalon.

⁶⁷ Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001, Издательство В. Падяка, 428. p.

⁶⁸ Плшкова, Анна: Русинський язык на Словенску (Короткий нарис історії і сучасності). Пряшів, 2008, Світовий конгрес Русинів, 54. p.

⁶⁹ Fedinec Csilla – Csemicskó István: Széjegyzet egy hivatalos lap margójára: Kárpátaljai Közlöny (1939–1944). Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2016. 2. sz. 73–88. p.

szerint írtak.⁷⁰ Így az 1939 és 1944 közötti időszak azzal a paradoxonnal jellemezhető, hogy bár a Kárpátaljai Kormányzóság hivatalos politikája a ruszin nyelvi irányzatot támogatta, mind az ukranofil, mind pedig a ruszofil irányzatok képviselői zavartalanul használhatták publikációikban az általuk preferált nyelvváltozatot.⁷¹

A fent vázolt nyelvpolitikai irány kijelölése mögött Magyarország stratégiai, politikai érdekei húzódtak meg: a magyar politikai törekvések számára előnyös volt egy önálló kis szláv nép, amelynek az orosz és ukrán nemzettudattól eltérő identitása megerősítéséhez szükség volt egy önálló ruszin sztenderd (irodalmi nyelv) kialakítására. Ennek érdekében Magyarország erkölcsileg, politikailag és anyagiilag is jelentősen támogatta a helyi értelmiségiek ez irányú törekvéseit, elsősorban a KTT megalapításával. A KTT fennállásának rövid időszaka alatt jelentős eredményeket ért el a vidék tudományos és kulturális életének felpozícióterén, ám a ruszin irodalmi nyelv kimunkálásának és kodifikálásának hosszadalmas munkáját nem tudta véghezvinni.

A délszláv dialektuskontinuum

A területi korlátok miatt a délszláv kontinuum nyelvei esetében nem megyek vissza egészen a 20. század elejéig, csupán a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság felbomlásának idejére, vagyis az 1990-es évekig.

A szerbhorvát nyelvet a 19. század végétől a 20. század végéig – „tudományosan, hivatalosan és adminisztratív szempontból is” – egyetlen nyelvnek tekintették, a nyelvterületen belüli nyelvi különbségek ellenére, és attól függetlenül, hogy a szerbhorvátnak (a keleti területeken) cirill, illetve (a nyugati végeken) latin betűs helyesírása is létezett.⁷²

⁷⁰ Сугоняк, Василина: Декодування тексту і підтексту публікацій у виданнях Підкарпатського общества наук. In I. Сабадош (szerk.): Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Ужгород, 2016, Ужгородський національний університет, 135–140. p.

⁷¹ Капраль, 2008; Moser, Michael: Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States. In Kamusella – Nomachi – Gibson 2016, 124–139. p.

⁷² Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés. Magyar Nyelvőr, 1997. 2. sz. 204–213. p.

Sándor Klára összefoglalója szerint „[a] volt Jugoszlávia [legnagyobb] nyelvét szerbhorvátnak hívták, az ország felbomlása óta azonban nemcsak a szerbet határolják el a tőle alig-alig különböző horvattól, hanem a mindkettőhöz nagyon közel álló, muszlim területeken beszélt bosnyákok, sőt már a montenegróit is. Ez utóbbi például 2007-ben született, az új montenegrói alkotmány elfogadásakor, azóta nevezik így Montenegro hivatalos nyelvét (helyesírása pedig csak 2009 óta van). Egy politikai esemény következtében tehát négy nyelv »keletkezett« egyetlen nyelv helyén, a szó legszorosabb értelmében egyik napról a másikra. Az egykori Jugoszláviában a valóban csekély eltéréseket nyelvjárási különbségeknek tekintették, mert a közös nyelv egyben a közös állam szimbóluma volt. Az ország részekre szakadása után ugyanezek a nyelvi eltérések elégségesek voltak ahhoz, hogy az utódállamok önálló nyelvként azonosítsák korábbi nyelvjárásaikat, ezzel is függetlenségüket hangsúlyozva”.⁷³ Miközben tehát a délszláv dialektuskontinuum egy jelentős szakaszát néhány évtizeddel ezelőtt még a változatosságában is egységként kezelte szerbhorvát nyelv fedte le, ugyanazt a sávot ma már az egymástól különböző szerb, horvát, bosnyák és montenegrói nyelvre osztjuk fel. Az új, politikailag szuverén államok megalakulása után lakosaik igyekeztek megkülönböztetni nyelvüket is a szomszédos országokban beszélt változatoktól; a politikai szuverenitás együtt járt a nyelvi függetlenség igényével is.⁷⁴

Azt, hogy a dialektuskontinuum szakaszainak elhatárolása mennyire politikai kérdés, jelzik az 1995 novemberében az USA daytoni légi bázisán történt események is. Itt rendezték meg az 1992–1995 közötti véres boszniai háborút lezáró béketárgyalásokat, és itt kötötték meg a daytoni egyezmény néven ismertté vált békeszerződést, amit aztán 1995. december 14-én Párizsban írtak alá. A beszámolók szerint a szerbek, a horvátok és a bosnyákok közötti megbeszélések során a felek ragaszkodtak ahhoz, hogy mindannyian anyanyelvükön kommunikáljanak, de szinkrontolmácsok segítségével. Az amerikaiak biztosították is ezt a lehetőséget a küldöttségek számára. A kiosztott tolmácsgépeken három csatorna volt feltüntetve: az egyikén szerb, a másikon horvát, a harmadikon bosnyák nyelvre fordítottak. Csakhogy mindhárom csatornán egyetlen tolmács hangja volt hallható, aki – bármi hangzott is el –

⁷³ Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest, 2011, Typotex, 75. p.

⁷⁴ Palander – Riionheimo – Koisvisto 2018, 8. p.

természetesen mindent ugyanarra a nyelvre fordított: arra, amit néhány évvel ezelőtt még úgy neveztek, szerbhorvát nyelv.⁷⁵

A Daytonban tárgyalók természetesen jól értették egymást tolmács-gép nélkül is, de az elv, vagyis a jelzés, hogy ők mindhárman a nemzetüket képviselik, és ennek megfelelően saját nemzetük nyelvét beszélik, fontosabb volt mindennél. Maga a nyelv (annak hangtani és nyelvtani rendszere) nem sokat változott az 1990-es évek eleje óta, ma mégis több önálló nyelvnek tekintjük ezeket a nyelvváltozatokat. Lanstyák István pozsonyi nyelvész egyik interjújában mondta: „Attól, hogy Vukovát porig rombolták vagy Bosznia-Hercegovinában csaknem százezer embert lemészároltak, sok minden megváltozott, de nem az emberek beszédmódja”.⁷⁶ A nyelvekhez kapcsolódó, politikai eszmékkal átítatott szimbolikus ideológiák azonban jelentősen átalakultak.

Összefoglalás

A szláv nyelvek tipikus Ausbau nyelvek, s mivel az egymással Ausbau viszonyban lévő nyelvek és dialektusaik státusza politikai, kulturális, társadalmi, gazdasági és történeti faktoroktól függ, nyilvánvaló, hogy az északi és déli szláv dialektuskontinuumot egyaránt történelmi, kulturális és politikai tényezők kombinációja alapján értelmezett és kidolgozott „irodalmi nyelvek” (sztenderd nyelvváltozatok) tagolják diszkrét kategóriákként értelmezett „nyelvek”-re.⁷⁷

A nyelvtudományi definíció szerint a nyelv és a nyelvváltozat egyaránt valamilyen szinten közös tulajdonságokkal jellemezhető nyelvhasználati módok együttese, amelyek az épp releváns szinten elkülönülnek más

⁷⁵ Macdonald, David Bruce: *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim centred propaganda and the war in Yugoslavia* (New Approaches to Conflict Analysis). Manchester, 2013, Manchester University Press, 199. p.; Davies, William – Dubinsky, Stanley: *Language Conflict and Language Rights: Ethnolinguistic Perspectives on Human Conflict*. Cambridge, 2018, Cambridge University Press, 60. p.

⁷⁶ Kusala Orsolya – Lanstyák István: *A nyelvek csak ideológiaként léteznek az emberek agyában*. Dunszt Kultmag, 2019. július 17. Elérhető: <https://dunszt.sk/2019/07/17/a-nyelvek-csak-ideologiakent-leteznek-az-emberek-agyaban/>.

⁷⁷ Kamusella 2009, 34. p.

nyelvváltozatoktól.⁷⁸ Az *épp releváns szinten elkülönülnek* kitétel különösen fontos, mert jelzi: társadalmi, politikai, történeti és/vagy kulturális nézőpont függvénye, hogy egy adott nyelv/nyelvváltozat kapcsán mit emelnek ki. Politikai vagy egyéb célok és érdekek alapján vagy az egyezéseket és hasonlóságokat tartják meghatározónak, vagy épp ellenkezőleg, az eltérések válnak hangsúlyossá. A nyelv és a nyelvváltozat tehát nemcsak nyelvészeti, hanem társadalmi, politikai, kulturális és történeti kifejezés is egyben. A *nyelv versus nyelvjárás* témakörben ezért a (nyelv)politika megkerülhetetlen.⁷⁹

Tanulmányomban két konkrét példa segítségével mutattam be, hogy az északi szláv dialektuskontinuum egy meghatározott szakaszának elemeit milyen érdekek és szempontok mentén kategorizálták a 20. század első felében. Az első példa (a csehszlovák nyelv ideológiája) esetében a kontinuum releváns halmazának hasonlóságaira építettek, és az eltéréseket azzal oldották fel, hogy a csehszlovák nyelvnek két sztenderd változata van. A második példa (Budapest viszonyulása az ország északkeleti peremén használt szláv nyelvváltozatokhoz) arra mutat rá, hogy geopolitikai érdekek miatt hogyan erősítheti fel a központi nyelvpolitika a dialektuskontinuum meghatározott szakaszán az egyes pontok között jelentkező eltéréseket, és hogyan tekintheti jelentéktelennek a hasonlóságokat. A politikai érdekek és célok szolgálatában az első esetben a konvergáló, a másodikban pedig a divergáló szempontok kerültek megerősítésre. A harmadik példa a déli szláv dialektuskontinuumon belül nemrégiben bekövetkezett változásokat mutatja be. Az első két ismertetett példában a nyelvi szuverenitás megszüntetését vagy épp támogatását a politikai szuverenitás megerősítésének szolgálatába állították. A harmadik példa arra mutat rá, hogy a délszláv állam felbomlása, a független nemzet-államok létrejötte felerősítette a nyelvi szuverenitás iránti igényt is.

Az ismertetett nyelvpolitikai és nyelvvideológiai törekvések mindannyiszor egy-egy államfordulat után bontakoztak ki, amikor módosultak az államhatárok, és ezzel a dialektuskontinuum adott szakasza más hatalmi központ befolyása alá került. „Az adminisztratív határok

⁷⁸ Lásd pl. Sándor Klára: Szociolingvisztikai alapismeretek. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, 2001, JGYF Kiadó, 7–48. p.

⁷⁹ Haugen, Einar: *Dialect, Language, Nation*. *American Anthropologist*, 1966, 4. sz. 922–935. p.

kialakulásuk után elkezdik befolyásolni a határon belül és annak másik oldalán beszélt nyelvváltozatokat. Mivel a határok meghatározzák a nyelvet beszélők szociális hálóit, a határon belüli kapcsolatok felerősödnek, a határon átnyúló kapcsolatok akadályokba ütköznek. Így az államhatárok kettős természetűek, mivel egyszerre idéznek elő konvergenciát és divergenciát: a határon belül beszélt változatok elkezdnek egymáshoz közeledni és a kiegyenlítődéés irányába fejlődni, míg a határ másik oldalán beszélt változatok elkezdnek különfejlődni, sőt végül új nyelvvé alakulhatnak” – olvashatjuk a *Language Borders and Cultural Encounters* című kötet bevezetőjében.⁸⁰ Ha megfelelő politikai akarat és támogatás, illetve elegendő idő állt volna rendelkezésre, akkor nagy eséllyel a csehszlovák nyelv és a magyar-országi nyelv konstrukciója megerősödhetett volna. Az egykori Jugoszlávia területén létrejött független államok a szuverenitás elnyerése óta úgy alakítják saját nemzetállamuk nemzeti nyelvének fejlődését, hogy egyre több sajátos vonás jellemezze azokat a szomszédos nyelvekhez képest.

Visszaélés a nyelvvel: szerbhorvát, „csehszlovák” és az államok szétesése című tanulmányában Jovanovic épp az elemzésünk első és harmadik példájában szereplő nyelvek alapján fogalmazta meg, hogy „[h]a új államokat kellett létrehozni [...], a nyelv hasznos eszköznek bizonyult.”⁸¹ Magocsi szerint a nyelv ilyen eszközként való használata abból fakad, hogy a hazafias nemzetépítők úgy érzik, az emberek csak egyetlen nemzetiséghez és nemzethez tartozhatnak, így a nemzeti identitásnak s ezzel összefüggésben a nyelvi identitásnak más kötődéseket kizáróknak kell lenniük.⁸²

A fent bemutatott példák alapján jól látszik tehát, hogy „[a]z állam Közép-Kelet-Európában fontos szerepet játszott a nyelvek alkotásában és megszüntetésében az etnolingvisztikai nacionalizmus ideológiájának betartása mellett (ez a következő »egyenlettel« foglалható össze: nyelv = nemzet = állam), amiről a csehszlovák csehre és szlovákra, meg a szerbhorvát szerbre, horvátra, bosnyákra és montenegróira való szakadása tanúskodik az államhatárokat érintő változások következtében.

⁸⁰ Palander – Riionheimo – Koivisto 2018, 7. p.

⁸¹ Jovanovic, Srdjan M.: *The Misuse of Language: Serbo-Croatian, Czechoslovakian and the Breakup of States*. *East European Quarterly*, 2017, 3. sz. 144. p.

⁸² Magocsi, Paul Robert: *A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus'*. In *Kamusella – Nomachi – Gibson* 2016, 101–123. p.

Ezeket a különbözőképpen újraértelmezett, etnolingvisztikailag meghatározott nemzeti közösségeket olyan mechanizmusokkal intézményesítik, mint az államilag ellenőrzött kötelező oktatás és a kodifikált sztenderd nyelvek, valamint a »népszámlálás, térkép és múzeum« [...], továbbá a férfiak kötelező katonai szolgálata. A két vagy több államhatáron átnyúló beszélőközösségeket különböző nemzetépítői próbálkozásoknak vetették alá, amelyek teljes egészében követelik maguknak őket”.⁸³ Úgy tűnik ugyanis, hogy Közép-Európában a nyelv fogalma megköveteli, hogy a dialektuskontinuum kiválasztott elemei egyetlen meghatározott erőközpontozáshoz kapcsolódjanak: hogy egyetlen olyan, az adott nyelvet szimbolizáló „irodalmi nyelv” (sztenderd változat) részeként tartsák őket számon, amely kizárólagosan használatos a közigazgatásban, az oktatásban és a kultúrában, s amelynek normáit szótárak és nyelvtanok kodifikálják.⁸⁴ Cantin úgy látja, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek az elmúlt 150 évben mindannyian alkalmazták az etnikai határok kiterjesztésének stratégiáját, hogy „igazolják a területükre irányuló követeléseiket”.⁸⁵

A dialektuskontinuumok vitatott hovatartozású szakaszait „mozgás, változás, sokféleség, hibriditás és feszültség jellemzi”, ahol a határterületeken „egymást homályosan átfedő, megosztott befolyású területek vannak”, amelyeknek nincs tiszta és világos pereme vagy határa.⁸⁶ A dialektuskontinuum elemeinek kategorizálása így „mindig hierarchiák, ellentétek és konfliktusok kérdése” – mondja Busch.⁸⁷ „Rendszerint a politikusok azok, akik manapság diktálják a szabályokat és döntéseket, nem a filológusok” – írja Kamusella⁸⁸, és leszögezi, hogy a nyelvek „sem nem természetesek, sem nem semlegesek. A történelem, a politika és a gazdaság összefüggésében

⁸³ Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine: Introduction. In Kamusella – Nomachi – Gibson 2016, 2–3. p.

⁸⁴ Kamusella, Tomasz: The Triple Division of the Slavic Languages: A linguistic finding, a product of politics, or an accident. IWM Working Paper, 2005, 1. sz. 130 p.

⁸⁵ Cantin, Kristina M.: Process and practice: groupness, ethnicity, and habitus in Carpathian Rus’. Nationalities Papers, 2014, 5. sz. 848–866. p.

⁸⁶ Yazan, Bedrettin – Rudolph, Nathanael – Selvi, Ali Fuad: Borderland negotiations of identity in language education: Introducing the special issue. International Multilingual Research Journal, 2019, 3. sz. 134. p.

⁸⁷ Busch, Brigitta: The Linguistic Repertoire Revisited. Applied Linguistics, 2012, 5. sz. 503–523. p.

⁸⁸ Kamusella 2005, 116. p.

való elemzésük elengedhetetlen a világ jobb megértéséhez, amelyben élünk, beleértve Közép-Európát is”.⁸⁹

A bemutatott példák alapján láthattuk, hogy a politikai és nyelvi szuverenitás kérdései szorosan összekapcsolódnak. Ez pedig megkérdőjelezi azt az általános elképzelést, hogy a nyelvek zárt rendszerek, egyértelműen meghúzható határokkal. Miközben a nyelvi határok mesterségesek és konvencionálisak, a nemzetállami idealizmus szellemében szigorú határokat húzunk a nyelvek és ezzel együtt a nemzetállamok közé, eltekintve a realitásoktól: attól, hogy a nemzetállamok etnikai és nyelvi homogenizmusa mögött a valóság rendszerint sokkal bonyolultabb és változatosabb.⁹⁰ Amikor nemzet, állam és nyelv szuverenitása a politikai és ideológiai viták tárgya, erről nem feledkezhetünk meg.

⁸⁹ Kamusella, Tomasz: *Creating Languages in Central Europe During the Last Millennium*. New York, 2015, Palgrave Macmillan, 101. p.

⁹⁰ Laakso, Johanna: *Language Borders and Cultural Encounters: A Linguistic View on Interdisciplinarity in the Research of Intercultural Contacts*. In Palander – Riionheimo – Koisvisto 2018, 38–55. p.

Csernus-Lukács Szilveszter*

A NEMZETISÉGI ÉS NYELVI KÉRDÉS SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN AZ OKTÓBERI DIPLOMÁTÓL A NEMZETISÉGI TÖRVÉNYIG

Bevezetés

A magyarországi nyelvi, illetve nemzeti(ségi) relevanciájú jogalkotás tekintetében nem beszélhetünk egységes, „kódexszerű” keretről az 1868. évi XLIV. törvénycikk előtt. Mind az 1848–1849-es szabályozásokat, a neoabszolutizmus korát, mind az 1860 utáni „októberi rendszert” Magyarországon az ideiglenesség, az átfogó szabályozásra váró óvatosság, átmenetiség jellemzi, a jogalkotás területén is. Az 1868-as nemzetiségi törvény¹ több mint fél évszázados egyeduralmósága közismert, előzménytörténetét több vonalon tárhatjuk fel. Ez jelentheti a törvényjavaslat országgyűlési vitáját, tágabb értelemben a törvénycikkhez vezető közel tíz törvényjavaslatot (ideszámítva az 1849-es szegedi nemzetiségi határozatot) is, ám a történet- és jogtudományban kevés szó esik az 1868-at megelőző szabályozási keretről: a mindennapi életben, állami ügyvitelben az 1860-as évek királyi rendeletei szabályozták a nyelvi jogokat és kötelezettségeket az egyénekre, egyházakra és az állami szervekre nézve, mielőtt helyüket az 1868. évi XLIV. törvénycikk átvette. A törvénycikk

* Herder Intézet / Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz Gemeinschaft (Marburg, Németország), tudományos munkatárs; Szegedi Tudományegyetem, Philipps-Universität Marburg, doktorjelölt.

¹ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. In Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytár 1000–1895. 1836–1868. évi törvénycikkek – Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás 8. Budapest, 1896, Franklin Társulat, 490–494. p.

a megismételt unió révén² már Erdélyre mint Magyarország részére is vonatkozott, ahol a nemzetiségi viszonyok, konfliktusok nagyobb horderejűek voltak, mint a Királyhágón innen, különösen 1848–1849 polgárháborúját követően. Amikor tehát azt vizsgáljuk, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény milyen szabályozásokat váltott fel, figyelembe kell vennünk az Erdélyi Nagyfejedelemséget is. Erdély 1860–1868 közötti történetének és nemzetiségi kérdésének még kevesebb figyelmet szentel a történet- és a jogtudomány, pedig a tárgykörnek különös jelentősége van a magyarországi nemzeti mozgalmak történetében, ugyanis az 1860-as évek közepére megtörtént a román nemzet törvényi szintű elismerése és Erdély teljes háromnyelvűsítése is a közigazgatás minden szintjén.

A tanulmányban az 1860-as években hatályos és alkalmazandó szabályozásokat vizsgálom, a törvényjavaslatok tárgyalására terjedelmi korlátok miatt nem keríték sort. Vizsgálatom tárgyát így az 1868. évi XLIV. törvénycíkket Magyarországon és Erdélyben megelőző időszak nyelvi relevanciájú jogszabályai képezik, amelyek alapján megismerhetővé válik az 1860-as évek hatályos szabályozási környezete, így képet alkothatunk arról, hogy miben hozott változásokat az 1868-as nemzetiségi törvény, valamint összehasonlíthatóvá válnak a törvényjavaslatok – így a nemzetiségi álláspontok – és a hatályos szabályozások azonosságai, különbözőségei is az egyes szabályozási részterületeken. Az 1868 előtti magyarországi és erdélyi nyelvrendeletek, illetve az erdélyi nemzetiségi és nyelvtörvény ismertetése után bemutatom a szabályozások által érintett tárgyköröket, szerkezeteket, majd az adott nyelvek szemszögéből vonok le következtetéseket.

Nyelvében él a nemzet?

A 19. században fokozatosan kezdetét vette az a folyamat, melynek eredményeképpen az egyén már nem felekezeti, állami vagy dinasztikus alattvalói, hanem nemzeti hovatartozás alapján definiálta magát, amelyben a nyelv mint a nemzethez (vagy nemzetiséghez) tartozás elsődleges

² 1868. évi XLIII. törvénycíkk Magyarországon és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról. In Márkus 1896, 486–489. p.

kritériuma kapott szerepet.³ A korszakban fokozatosan teret nyerő – és mindmáig ható – eszmerendszer szerint nemcsak a nemzetek saját nyelvük hivatali használatához való joga merül föl, de az autonómiához, „ad absurdum” az önálló államisághoz való joga is. Ezen utóbbi, inkább a 20. századra érvényesülő tétel mellett, hogy fölláztatja a meglévő állami kereteket (így egy konszolidált időszakban aligha lehet eredményes), kulcsfontosságúvá teszi a nemzetként való elismerést, ami kevésbé normatív tartalma, mint inkább „megtölthetősége”, azaz az abból levezethető további jogok miatt rendelkezett (és rendelkezik) horderővel. A nyelvi és nemzetiségi jogalkotás így különösen nagy fontosságot kapott a nemzetek kialakulásának korszakában.

Magyarországon az 1848 előtti rendi nemzet – Erdélyben: nemzetek – stabilítása miatt a nem magyarok nemzetként való elismerése mint törekvés közvetlenül a márciusi forradalmak után került a politikum, majd a jogalkotás homlokterébe. A nyelvi relevanciájú, nyelvhasználatot érintő törvényhozási munka már a reformkorban kezdetét vette, sőt a nyelvkérdést illető polémiákat az 1780-as évek németesítő politikája bontakoztatta ki. Utóbbinak a nemzeti mozgalmak adtak jelentőséget, hiszen a középkori eredetű latin nyelvhasználattal elvileg megvalósult a nyelvi egyenjogúság, mivel az állam nyelve egyik lakosának sem volt az anyanyelve. A reformkori országgyűlések révén lépésről lépésre a magyar vált hegemón nyelvvé a Magyar Királyságban, a hivatalos nyelvhasználat egyre több sférájában: az országgyűlésben, a Magyar Királyi Helytartótanács nyelvhasználatában, a vármegyei törvényhatóságokban, a bírósági szervezetben, a Pesti Egyetemen stb.⁴ Erdélyben az 1847. évi 1. törvénycikk tette az országgyűlés és a szász univerzitáson kívüli közigazgatás nyelvévé a magyart.⁵ A magyarországi nemzetiségek a tituláris nemzethez képest megkésétt „nemzeti kifejlődésük” kezdeti fázisában, az 1848-as átalakulások után ezen állapotot örökölték meg; nemzetiségi

³ Az 1862–1864-es erdélyi országgyűlés egyik vitájában is felhívott, Johann Gottfried Herder német filozófustól (1744–1803) származó tétel szerint a nyelv a nemzetiség szellemi megőrzője. Mester Miklós: Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen. Budapest, 1936, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 229. p.

⁴ Nagy Noémi: A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Budapest, 2019, Dialóg Campus, 163–169. p.

⁵ Mester 1936, 223. p.

kérdésről, a nemzeti és nyelvhasználati törekvések konfliktusáról innen-től beszélhetünk a jogalkotásban.

Az utolsó rendi országgyűlésnek (1847–1848) csak két nyelvi relevanciájú törvénycikke született: a választójogról és a vármegyei törvényhatóságról szóló,⁶ átfogó, nyelvhasználatot szabályozó kodifikáció azonban nem. A magyar politikai elit 1849 nyarára felismerte, hogy a magyar állam jövője szempontjából mindenképpen foglalkozni kell a nemzetiségi kérdéssel, amelyet a véres etnikai tisztogatásoktól tarkított magyar–román(–szász) és magyar–szerb polgárháború csak sürgetőbbé tett. Az így megszületett, eszmeiségében korszakalkotónak, sőt forradalminak tekintett 1849. július 28-i szegedi nemzetiségi határozat preambulumában is csak ideiglenesnek deklarálta a képviselőházi törvényerejű határozatot, ugyanakkor világossá tette, hogy a nemzetiségi viszonyok rendezése innentől kezdve – rendszertől függetlenül – a magyarországi politika alapvető kérdésévé vált.⁷ Ekkorra már a szintén soknemzetiségű Osztrák Császárságban is alkotmányi szinten foglalkozott a politikum a nemzetek/nemzetiségek helyzetével.

A szabadságharc leverését követően a magyar államiság megszűnésével hiátus keletkezett a magyar alkotmányfejlődésben, az 1850-es évek nyelvi szabályozásai Ausztria rendeletei voltak, azok nem a Magyar Királyságra nézve születtek, nem tekinthetjük tehát a magyar jogfejlődés

⁶ Előbbi, V. törvénycikk (in Márkus 1896, 223–230. p.) alapján a nemzetgyűlésbe (az 1848–1849-es parlament kortárs, törvényi elnevezése) képviselőnek csak magyar nyelvet bíró személyt lehetett választani, míg a XVI. törvénycikk „a megyei hatóság ideiglenes rendelkezéséről” (in Márkus 1896, 237–238. p.) a megyék tanácskozási nyelvétől a magyart állapította meg (az 1848-ban sokadik törvényhozási aktus után végre Magyarországhoz kerülő partiumi megyéket kivéve, ahol a képviselők anyanyelven való felszólalásának jogát biztosította a törvénycikk). Ám 1840 óta a vármegyék már saját hatáskörükben döntöttek a magyar nyelv teljes körű használatáról. Gergely András: Az 1849. évi magyar nemzetiségi törvény. In Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Debrecen, 1999, Csokonai, 84. p.

⁷ Az 1849. évi VIII. törvénycikk a nemzetiségekről valójában csak képviselőházi határozat formáját öltötte, törvénycikké már csak azért sem válhatott, mert a nemzetgyűlés felsőháza Szegeden már össze sem ült. A határozat szövegét lásd: Beér János – Csizmadia Andor – Gyulai Lajos (szerk.): Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest, 1954, Akadémiai Kiadó, 868–869. p. Az érvényességi kérdésekről lásd: Asztalos László – Csizmadia Andor – Kovács Kálmán: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 2000, Nemzeti Tankönyvkiadó, 274–279. p.

részének az 1849–1860-as időszakot. A magyarországi mint osztrák koronatarományi kerületek hivatalos nyelvét illető német hegemonia a köztörténeti felfogástól eltérően egyébként sem volt teljes körű, az állami élet minden szférájára kiterjedő,⁸ ám az előbb említett okok miatt azok elemzésétől eltekinthetünk.

Nemzetiségi és nyelvhasználati jogszabályok Magyarországon és Erdélyben az 1868. évi XLIV. törvénycikk elfogadásáig

Az 1860. évi Októberi Diploma amellett, hogy véget vetett az uralkodói abszolutizmus korszakának, a decentralizáció irányának megfelelően visszaállította a törvényhozó testületeket, így Magyarország államiságát, részleges önállóságát is. Az októberi „rendszerváltozást” követően ismét megkezdték működésüket az 1848. évi III. törvénycikk által már egyszer megszüntetett rendi monarchia intézményei, a Magyar Királyi Kancellária és a Magyar Királyi Helytartótanács mint az uralkodó – egyúttal a birodalmi Államtanács – irányítása alatt lévő végrehajtó hatalom központi szervei. A Kancellária Bécsben, míg az annak alárendelt Helytartótanács Budán rendezte be székhelyét. Az Októberi Diplomát követő több kisebb rendszerváltozás Magyarország alkotmányos berendezkedését, államiságát és nemzetközi státuszát érintette, ugyanakkor a nyelvi-nemzetiségi viszonyokban más, nem a politikai berendezkedésekhez igazodó korszakolást kell alkalmaznunk, ami nem teljesen esik egybe a „klasszikus” periódusokkal. Az 1860-as évek szabályozási mérföldköveit uralkodói rendeletek, leiratok alkotják, törvényalkotásra csak az Erdélyi Nagyfejedelemségben került sor.

Az alábbiakban elsőként a nyelvi és nemzetiségi viszonyokat érintő jogszabályokat ismertetem, majd azok elemzése után térek rá egyes, nemzetiségi-nyelvi szempontból releváns intézmények, azaz a közigazgatás szervei, az önkormányzatok és állampolgári jogok egyenkénti

⁸ Az 1850-es évek magyar kerületeit érintő nyelvi szabályozásokról lásd: Deák Ágnes: „Nemzeti egyenlőségűsítés”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000, Osiris, 191–225. p.

elemzésére. Az igazságszolgáltatást érintő részletes és szerteágazó szabályozások tárgyalásától a tanulmány terjedelmi korlátaira figyelemmel eltekintek. Ezt követi a nyelvi szemszög vizsgálata, azaz hogy hol, melyik nyelvnek volt (vagy lehetett) tere, primátusa a közigazgatásban.

Az uralkodó a nemzetiségi kérdést rögtön az 1860. évi reformokkal egyidejűleg kívánta szabályozni október 20-án, báró Vay Miklós kancellári kinevezésének napján az *Oktobersdiplom*hoz csatolt kabineti irattal,⁹ amely (részbeni tartalmi módosításokkal) az 1868-as nemzetiségi törvényig hatályban maradt. Az Októberi Diplomához csatolt, a magyar kancellárnak szóló utasítás minden közigazgatási hatóságot, a bíróságokat, a Pesti Egyetemet és a lakosok egyéni jogait érintette. A magyarországi „közigazgatási hatóságok” és törvényszékek belső ügykezelési és egymással való érintkezési nyelvüül¹⁰ általánosan a magyart állapította meg. Sarkalatos pontja volt a leiratnak a községek belső ügykezelési nyelvének meghatározása, amelyet a község szabad választására bízott. Emellett a leirat speciális szabályt fogalmazott meg minden bírósági és közigazgatási tisztviselő a községek irányába, „lefelé” való kapcsolattartásának (utasítások) nyelvéről, amelynek a község választott ügykezelési

⁹ Német nyelven közli Bernartzik, Edmund: Die österreichisches Verfassungsgesetze. Leipzig, 1906, C. L. Hirschfeld, 201–202. p.; magyar nyelven közli Deák Agnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. Történelmi Szemle, 2019. 4. sz. 698–699. p. Mindkét szöveget lásd a Függelékben.

¹⁰ Az 1860-as magyarországi királyi rendelet német-, illetve magyar nyelvű kiadása és az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény háromnyelvű törvényjavaslata az „ügykezelési” („Geschäftssprache”), „belső hivatalos” („innere Amtssprache”) és „hivatalos” („Amtssprache”) nyelv terminológiát használja. (Az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény javaslatának szövegét lásd: Az 1863. év július 1-re Nagy-Szebenbe egybehívott erdélyi országgyűlés irományai. Nagyszében, 1864, 46–48. p.) A kifejezések közigazgatás általi használatára példa a Bács-Bodrog vármegyei főispáni helytartó 1862-es kimutatása a megye településeinek nyelvhasználatáról, ahol külön tünteti föl azok „belső ügykezelési”, valamint „hivatalos” nyelvét. A hivatalos nyelv jelentette így az átfogó kategóriát, azon belül a belső hivatalos vagy ügykezelési az adott hatóság mindennapi működése során keletkező iratainak nyelvét, míg az ezen kívüli, szűkebb értelemben vett hivatalos nyelv a hatóság külső érintkezési nyelvére vonatkozott. Lásd: Piukovits Ágoston főisp. helytartó kimutatása törvényesen egyesült Bács-Bodrog megyebeli községekben létező nemzetiségeknek és azokban divatozó nyelveknek lélekszám szerént, Zombor, 1862. jún. 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) D191 10 055.III.1862. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra!

nyelvét kellett követnie. A törvényhatóságok és községek közigyelése használható nyelveket és ugyanezeknek a lakossággal való kommunikációját (beadvány, kérvény, végzés) az egyéni jogok körében tárgyalta a leirat, miszerint az egyén „az országban divatozó bármely nyelvet”, kvázi anyanyelvét használhatta a fenti esetekben.¹¹

1862-ben Arad megyei román értelmiségiek memorandumot, panaszt terjesztettek fel az uralkodóhoz, nyelvhasználati jogokat követelve községi szinten. A vármegye királyi biztosa, az Államtanács, a Helytartótanács, illetve a Kancellária javaslatainak meghallgatása után döntött az uralkodó 1862. július 27-én, királyi leirat formájában egy újabb, kisebb terjedelmű nyelvi szabályozásról, ez volt a korszak második nyelvhasználatot érintő rendelete,¹² amelyet 1864 decemberében egy pontosító jellegű rendelet követett.¹³

Ami a törvényi szintet illeti, az Októberi Diplomát követő rövid alkotmányos időszak magyarországi országgyűlése 1861 augusztusában eredménytelenül, uralkodói feloszlattással ért véget,¹⁴ és legközelebb csak a Schmerling-provizórium (1861–1865) után, 1865 decemberében

¹¹ A leirat érintette továbbá a Pesti Egyetem oktatási nyelvét, amelyre az 1848 előtti tényleges állapotot (azaz a magyar nyelv használatát) rendelte – egyelőre – irányadónak. Az egyetemet illető végleges szabályozás és a középtanodák tekintetében csak javaslatként szólította fel a Kancelláriát és a Helytartótanácsot a kabineti irat.

¹² Deák Ágnes: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében – Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt. Századvég, 2008. 4. sz. 53–57. p.

¹³ Az uralkodó 1864. dec. 2-i határozata. MNL OL D191 7976.III.1864. Idézi Deák 2019, 684., 700–701. p.

¹⁴ A törvényhozásban megindult folyamatok jól ismertek, ám a nyelvi és nemzeti/nemzetiségi szabályozás szempontjából irrelevánsak, tekintve hogy az 1861-ben megválasztott és összehívott pesti országgyűlést nem egészen öt hónapos eredménytelen működése után feloszlatta az uralkodó. Törvényi rendelkezést így az 1860-as évek eleje sem hozhatott, bár a törekvés megvolt rá. A parlamenti életet a a felirat–határozat kérdéskör, azaz az uralkodóval és a többi uralkodása alatt álló országgal való, közjoginak nevezett viszony dominálta, báró Eötvös József „[h]a van fontos kérdés e hazában, kétségen kívül a nemzetiségek kérdése a legfontosabb” képviselőházi kijelentése ellenére is. (Az Eötvös-idézetet lásd: Képviselőházi Napló, 1861. 2. kötet, XL. ülés, 1861. jún. 8., p. 90.) Az országgyűlés ugyanakkor ezen rövid időszak során is megalakította a „nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmány”-át, amely Eötvös vezetésével elkészítette törvényjavaslatát, ám annak megtárgyalására sem kerülhetett sor a korai feloszlattás miatt, ahogy két partiumi román képviselő által beterjesztett javaslat és a karlócai szerb kongresszus Képviselőházhoz

ült össze. Az uralkodó december 14-i, ezen országgyűlést megnyitó trónbeszédében hitet tett a magyar alkotmány és az 1848-as törvények érvényessége mellett (a királyi jogokat és az ország kormányzatát érintőket illetően azzal a kitételrel, hogy azok végrehajtását felülvizsgálathoz köthette),¹⁵ amelyről 1867. február 17-én királyi leirat formájában is rendelkezett,¹⁶ az Andrássy-kormány mint 1849 óta az első parlamentnek felelős kormány kinevezésével egy napon. Az országgyűlés első törvénycikkei ez után születtek meg, köztük az osztrák–magyar és magyar–horvát kiegyezési törvények¹⁷ is az év júniusában–novemberében. Az 1860-as évek végére így kialakult a dualizmus rendszerét meghatározó alkotmányos berendezkedés és az osztrák–magyar „közjogi” viszony, melyet követően a törvényalkotás hozzálátott több, korszakalkotónak szánt törvény megalkotásához, köztük a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvénycikkéhez, amely Magyarországon – és a törvényekkel ugyanazon napon (1868. december 24-én) hatályba lépett unió révén Erdélyben is – 1918-ig megadta a nemzetiségi és nyelvi viszonyok törvényi kereteit.¹⁸ A törvénycikk élethosszát, terjedelmét és a hozzá fűzött reményeket tekintve a modern kori Magyarország legjelentősebb nemzetiségi tárgyú szabályozási aktusának tekinthető, a végrehajtását illető kifogások ellenére.

küldött határozatának megtárgyalására sem (a turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés határozatait a házelnök a nemzetiségi bizottmányhoz továbbította).

¹⁵ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 1. kötet. Pest, 1866, nyomtatott Emich Gusztáv magyar akad. nyomdásznaál, 2. p.

¹⁶ Királyi leirat az országgyűléshez, 1867. febr. 17-ről az alkotmányosság visszaállítása tárgyában. In Magyarország Törvények és Rendeletek Tára, 1867. Pest, 1868, 4–7. p.

¹⁷ Ezek az 1867. évi XII. és XIV. évi törvénycikk, a Pragmatica Sanctióból fakadó alkotmányos kiegyezés törvényei. Emellett az 1867. évi XVI. törvénycikk az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság nem mint egy koronás fő uralkodása alatt álló államok és ezen perszónálunióból következő közös ügyeket, hanem a két, az alapján már közösségben lévő államok „pillanatnyi” gazdasági érdekeikből fakadó közös ügyeit szabályozta. A törvények szövegét lásd: Márkus 1896, 333–346., 346–347., 350–354. p.

¹⁸ 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. Az 1868. évi III. törvénycikk (in Márkus 1896, 368. p.) 4. §-a alapján a törvények az Országos Törvénytárban való megjelenésük 15. napján váltak hatályossá, amennyiben arra nem tért ki a törvény szövege külön, vagy nem bízta annak megállapítását a kormánya.

Az erdélyi unió 1849-es megszüntetésével a Királyhágón túl különutas politikai fejlődés indult meg, az Erdélyi Nagyjefelegemség önálló birodalmi koronataromány státuszát az Októberi Diploma is megerősítette. Az uralkodó 1860. december 21-i leiratában¹⁹ szinte megismételte a fent bemutatott októberi kísérőiratában foglaltakat Erdélyre nézve is, mely szerint a községek maguk határozhatták meg ügykezelési nyelvüket, s a felsőbb hatóságoknak a községekkel azok nyelvén kellett érintkezni. Az egyéni jogok terén is az októberi leirat szabályozása köszön vissza: minden lakosnak biztosított volt a három erdélyi nyelv használata a törvényhatósági és községi gyűléseken való felszólalások során, ugyanúgy minden hatósághoz magyarul, románul és németül is fordulhatott beadvánnyal, a hatóság válasza pedig a beadvány nyelvéhez volt kötve.

Az 1860-as magyarországi és erdélyi nyelvi szabályozások között valószínű párhuzam állt fenn, mégpedig a községi és az egyéni nyelvi jogok tekintetében. Mindkét rendelkezés alulról építkező volt tekintetben, hogy az egyén anyanyelvhasználati jogait csorbíthatatlannak ismerte el bármely hatósággal történő érintkezés során. A leiratok az „országban divatozó bármely nyelv”-ről beszélnek, ám Magyarország mind a hat „klasszikus” nemzet(iség)ének (magyar, román, német, szlovák, rutén, szerb) nyelvét ilyennek lehet tekinteni, így ez anyanyelvhasználati jognak felel meg. Sőt azáltal, hogy a rendelet *expressis verbis* nem anyanyelvhasználati, hanem annál tágabb nyelvhasználatot tett lehetővé, teret engedett a községi és törvényhatósági gyűléseken a helyi „lingua franca” alkalmazásának, hogy az a nyelvi akadályok áthidalását jobban szolgálhassa. A két leirat az egyéni nyelvhasználati jogok biztosítása körében szabályozta a községi és törvényhatósági gyűléseken való felszólalások nyelvét, amelyet a felszólaló a divatozó nyelvek közül szabadon választhatott. Ezt célszerűbb az adott hatóságoknál tárgyalni, mivel a közgyűlések tagjai mint politikusok és nem mint egyének szerepelnek az önkormányzati közéletben. Érdemes kitérni arra is, hogy a község nyelve más, vele érintkező felsőbb hatóságok nyelvhasználatát is befolyásolta. A község maga határozhatta meg belső ügykezelési nyelvét, ám a leiratok külön nem szóltak

¹⁹Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kab. Kanzlei, 1860/4136. sz. (Bill. 226c.). Idézi és az uralkodói leiratot összefoglalja Mester 1936, 224. p. Vö. Sándor József (Összeszedte): Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865. Kolozsvár, 1865, Stein János bizománya, 118–119. p.

a községek egymás közti érintkezési nyelvről, így arra Magyarország esetében az általános közigazgatási hatósági érintkezési nyelv, a magyar vonatkozott, amely azért is játszhatta a közvetítő nyelv szerepét, mert a közigazgatás ezen alsó szintjén mutatkozott a legnagyobb nyelvi sokszínűség. Az 1862. július 27-i, Magyarországra vonatkozó királyi leirat a községi hivatalos nyelv meghatározásának módjára, míg az 1864-es a községnek a vármegye és a járás felé irányuló kommunikációjára tért ki – ezek elemzésére a községek vizsgálatakor térek ki.

Erdélyben azonban a nyelvi-nemzetiségi szabályozás új lendületet vett. Hosszas előkészületek után az uralkodó/nagyfejedelem 1863 júliusára hívta össze az erdélyi országgyűlést Nagyszebenbe, a magyar(országi) történelem utolsó, parlament nélküli időszakának közepén. A már nem rendi nemzeti alapon, hanem egységes választójogi szabályok alapján összeült testület 37 %-ban román, 35 %-ban magyar és 28 %-ban szász képviselőkből és meghívott honatyákból állt, ami a birodalmi kormányzat nemzetiségeket egyenlősítő törekvéseit tükrözte,²⁰ de egyértelmű szándéka a magyar ellenzék kisebbségbe szorítása volt 1848-hoz képest. Az álláspontok előzetes egyeztetésének sikertelensége miatt a magyar képviselők és regalisták többsége bojkottálta az országgyűlést, így kifejezve, hogy a „Landtag” nem hivatott a magyar nemzet képviseletére. A kormányzat négyszer írt ki új szavazást az érintett választókerületekben és neveztetett ki új regalistákat, a magyar szavazók kitartását azonban nem sikerült megtörni, így végül 11 magyarral (két képviselő és kilenc regalista, a testület 7 %-a) kapcsolódott be az országgyűlés munkájába, amelyet a közvélemény előtt nem lehetett a magyar érdekek képviseletének tekinteni.²¹

Ez az 1863–1864-es „csonka országgyűlés” fogadta el a román nemzet, az ortodox és a görög katolikus vallás egyenjogúságáról szóló, valamint a magyar, német és román nyelv hivatali egyenjogúsításáról szóló törvénycikkeket.²² Előbbit az uralkodó 1863. október 26-án

²⁰ Tekintve, hogy a 33 regalista, meghívott „képviselő” egyenlő számban tartalmazott magyar, szász és román politikusokat.

²¹ Szász Zoltán (Szerk.): Erdély története három kötetben. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 1495–1497. p.; Mester 1936, 142. p.

²² Sürögöny, 1865. 61. sz. (1865. március 15.) 1. p.; Az 1863. év július 1-re Nagyszebenbe egybehívott erdélyi országgyűlés irományai, 198–200. p. Ezek szövegét lásd a Függelékben.

szentesítette,²³ míg az egy hónappal azt követően elfogadott nyelvtörvényt csak hosszas huzavona és az országgyűlés végleges elnapolása²⁴ után, 1865. január 5-én. Míg a román nemzet és vallásai elismeréséről szóló törvénycikket 1864. május 30-án az országgyűlésben kihirdették,²⁵ a nyelvtörvény országgyűlési kihirdetésére már nem kerülhetett sor, azonban ez már nem akadályozta hatálybalépését. A nagyszebeni országgyűlés ugyanis még sikerrel keresztülvitte az erdélyi törvénycikkek szentesítéséről és kihirdetéséről szóló jogszabályát,²⁶ amely törvényvé válásához még szükség volt annak országgyűlési kihirdetésére,²⁷ de onnantól kezdve már a szentesítés volt a befejező aktus, az időbeli hatály pedig a törvénycikkben kötelezően megjelölendő időponttól állt be. Miután a nyelvtörvény azonnali hatálybalépést írt elő, az a januári szentesítéstől tekinthető alkalmazandó jogszabálynak. A törvénycikk 1865. március 15-én megjelent a Sürgönyben is, sőt a törvényjavaslatot a birodalmi kormány már annak országgyűlési elfogadása után elküldte

²³ A román nemzet és vallásai egyenjogúsításáról szóló törvénycikkek a Sürgöny csak a javaslatát közli 1863. október 10-i számában (231. sz.), szentesítéséről és országgyűlési kihirdetéséről az országgyűlési irományok tanúskodnak. Mester Miklós tévesen november 26-át adja meg a szentesítés idejének: Mester 1936, 198. p.

²⁴ A nagyszebeni országgyűlés elnapolással – és nem feloszlattal – ért véget. Az osztrák–magyar kiegyezési folyamat a magyar országgyűlés 1865 végi összehívásával új szakaszba lépett, amely Erdélyben is a magyar politikum javára billentette a mérleget. A küszöbön lévő uniónak mint 1848 revíziója egyik fontos elemének előkészítésére hívta össze az uralkodó a pestivel csaknem egyidejűleg az erdélyi országgyűlést is, a kurzusváltást jelezve Nagyszeben helyett Kolozsvárra, új választójogi szabályozással és regalistákkal biztosítva a magyar többséget. Az uniót ismét elfogadó, tiszavirág életű kolozsvári országgyűlés végleges elnapolása után tartották meg Erdélyben az 1866-os országgyűlési választásokat, amely során a választók immár a pesti törvényhozásba küldték követeket. Mire 1867 nyarán az uralkodó ezt az utolsó kolozsvári országgyűlést feloszlatta, Erdély különállása megszűnt, a közigazgatást az Andrássy-kormány nem sokkal kinevezése után, március 8-án átvette. Szász 1986, 1624. p.; Ruszoly József: Folytonosság és újrakezdés – Az 1865–1868. évi országgyűlés összehívásáról másfél évszázad múltán. *Állam- és Jogtudomány*, 2016. 1. sz. 16. p.

²⁵ Jegyzőkönyve az 1863-ik évi Sz. Jakab hó 1-ére Nagy-Szeben szabad királyi városába legfelsőbbleg egybehívott erdélyi országgyűlésnek. Nagyszeben, 1864, 172. p.

²⁶ Az 1863. év július 1-re Nagy-Szebenbe egybehívott erdélyi országgyűlés irományai, 499–501. p.

²⁷ Jegyzőkönyve az 1863-ik évi Sz. Jakab hó 1-ére Nagy-Szeben szabad királyi városába legfelsőbbleg egybehívott erdélyi országgyűlésnek, 401. p.

végrehajtásra a Guberniumhoz.²⁸ A nagyszébenben hozott törvényeknek azonban epizód szerep jutott: 1867 június 20-án az immár megkoronázott uralkodó királyi rendelettel (rajta a magyar miniszterelnök ellenjegyzésével) hatálytalanította az 1863-1865-ös erdélyi országgyűlés minden „határozmányát”.²⁹

A továbbiakban egyes szervek és szabályozási tárgykörök elemzése során világított rá a királyi rendeletek és az 1863-as és 1865-ös törvény-cikkek azonosságaira és különbségeire.

Nemzetmeghatározás, nemzeti deklarációk

A 19. század nemzetiségi törvényei és törvényjavaslatai zömében elsődleges szabályozási tárgykörként szerepelt a nemzetként való elismerés. A Királyhágón inneni királyi rendeletek ezt a kérdést nem érintették, az 1849-es előzményeket³⁰ követően ezzel csak az 1868. évi nemzetiségi törvény foglalkozott, deklarálva az egy magyar politikai nemzet tételét, elismerve mellette a horvátot is politikai nemzetként, amely állapot 1918-ig változatlan maradt. Ezért van különös jelentősége az 1863-ban szentesített erdélyi törvénynek, amely a románt negyedik erdélyi nemzetnek nyilvánította, egyenlő politikai jogokkal (1. és 3. §). Ilyen tekintetben a rendi korszak továbbéléséről beszélhetünk, ugyanis a magyar és

²⁸ Sürögöny, 1865. 61. sz. (1865. március 15.) p. 1. Vö. Szász 1986, 1500. p.

²⁹ Leirat az erdélyi főkormányzósághoz a nagyszébeni 1863/5-i tartománygyűlés határozmányainak hatályon kívül tétele iránt. Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára, 1867. Pest, 1868, 169–171. p.

³⁰ Magyarországon – a rendiből modernné vált, „ősi” magyar politikai nemzet mellett – jogszabályi szinten az 1849-es szegedi nemzetiségi határozat biztosította „minden népcsoportok nemzeti szabad kifejlődését”, konkrét népcsoportot nem említve, míg a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot létrehozó 1849. november 18-i császári pátlens a szerb nemzetet ismerte el. Grosschmid Gábor: A szerb vajdaság (1849–1860). In Dudás Gyula (szerk.): Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. 1. kötet. Zombor, 1896, Bács-Bodrog vármegye közönsége, 553–607 p. Az országgyűléshez küldött, 1861. júl. 21-én kelt királyi leirat továbbra is nemzetként aposztrofálta a magyarországi szerbeket, amelyben egyébként az uralkodó felszólította a honatyákat több kérdésben – így a nemzetiségek egyenjogúságában is történő törvényalkotási munkára, fenntartva magának a jogot a szerbek „nemzeti érdekeinek biztosítására”. Képviselőházi irományok, 1861. 1. kötet. 44. sz. 170–178. p.; Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. Magyar Kisebbség, 2009. 1–2. sz. p. 29.

székely nemzet törvényi különvétele révén a románság negyedikként és nem harmadikként szerepelt. A törvény rendi nemzetek szerinti fel-fogását továbbá szokatlanná teszi, hogy a negyedik nemzet képviselői a magyarokkal „osztotva” a vármegyék választókerületeiből kerültek ki, területi alapú nemzeti szerveződéssel, közigazgatási különállással így a négy nemzetből már csak kettő, a székely székerek és Szászföld rendelkezett. A törvénycikk külön román nemzeti jelvény felvételét írta elő a nagyfejedelemség címerébe (5. §), melynek végrehajtására azonban nem került sor.

Országgyűlés

A magyar és erdélyi országgyűlések nyelvhasználatára egyik királyi rendelet sem tért ki, az 1860-as évek szabályozási keretét így a reformkori törvények adták (Erdélyben a már említett 1847. évi I. tc.), amelyek a magyart írták elő tanácskozási, ügykezelési, érintkezési és jegyzőkönyvi nyelvül. A továbbra is hatályos 1848-as választójogi szabályoknak megfelelően magyar nyelvet nem beszélő nem juthatott be a pesti törvényhozásba. A nemzetiségi törvényig a magyar nyelv országgyűlési használatának 1861. április 2-től (az első ülést 6-án tartotta mindkét ház) augusztus 22-ig, illetve 1865. december 14-től 1868. december 9-ig volt gyakorlati relevanciája.³¹ Az 1863–1864-es nagyszebeni országgyűlésen teljes háromnyelvűség uralkodott. Az országgyűlési napló tanúsága szerint a képviselők vegyesen kommunikáltak magyar, román vagy német nyelveken, míg a jegyzőkönyveket, irományokat és a törvényjavaslatokat három nyelven szövegezték.

³¹ A magyar nyelv teljes hegemoniája a törvényhozásban a horvát képviselőkre vonatkozó szabályozással formailag az 1868. évi XXX. tc. 59. §-ával megszűnt. A horvát nyelv vitáiról lásd: Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In Turkalj, Jasna – Karbić, Damir (szerk.): A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Prekretnice u suživotu hrvata i mađara – Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura. Budapest, 2016, Horvát Történettudományi Intézet – MTA BTK Történettudományi Intézet, 426–435. p.

Végrehajtás

A Magyar Királyság rendi monarchikus, abszolutisztikus és alkotmányos berendezkedése esetén végrehajtó hatalomról csak az uralkodóval szerves kapcsolatban álló szervekről beszélhetünk, nyelvhasználati relevanciája az uralkodónak alárendelt, illetve kvázi mellérendelt végrehajtó intézményeknek, a Magyar Királyi Helytartótanácsnak, illetve a parlamentnek felelős kormánynak volt az 1860-as években. A Kancellária és a Helytartótanács az 1844. évi II. törvénycikk³² óta a magyart használta mindennemű (nem hadügyi) érintkezésében, tanácskozásában, jegyzőkönyvezésében és ügykezelésében; mindez az Ófelségétől származó leiratokra nem vonatkozott.

Erdélyt illetően 1863-ig a magyar kormányzati nyelv hegemóniája figyelhető meg. 1847-től a Gubernium még a szász hatóságokkal is magyarul érintkezett, a neoabszolutizmus németnyelvűségét 1860-ban ismét a magyar kormányzati nyelv váltotta fel, de már kivételt téve a szász törvényhatóságoknak küldött iratok terén, ám az ilyen rendeletekben is a bevezető rész és a záradék még mindig magyar nyelvű maradt. A Guberniumot a magyarországi viszonyokhoz hasonlóan kötötte a községek nyelvéhez való alkalmazkodás az azokkal való érintkezésekben Erdélyben is.³³ Az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény a községekre nézve megismételte az 1860-as rendelkezést, azt a törvényhatóságokra is kibővítve (13. és 14. §).

Törvényhatóságok

Bár az 1848-ig az „alkotmány védőbástyáinak” számító vármegyék kvázi államot alkottak az államban, a modern kormányzás korszakában már centralizációs tendenciák áldozatául estek, amely folyamat a Tisza-korszakban (1875–1890) ért tetőfokára. A nemzetiségi kérdés szempontjából jelentőségüket az adja, hogy ezek voltak a legnagyobb közigazgatási egységek ahol a nemzetiségek – nem egyszer elsősorban – többséget alkottak a lakosságszámot tekintve. Ezért is volt a nyelvi és

³² In Márkus 1896, 198. p.

³³ Mester 1936, 224. p.

nemzetiségi relevanciájú jogalkotásnak a sarokpontja a törvényhatóságok nyelve, egyes (nemzetiségi) törvényjavaslatok még a vármegyék határainak nemzetiség szerinti átszabásáig is elmentek, mintegy a területi autonómia szerényebb változataként. Azonban sem a rendi korszak nemesi vármegyéje, sem az úgynevezett polgári vármegye képviselőtestülete (bizottmánya) nem képezte le feltétlenül a lakosság nemzetiségi-anyanyelvi arányait, így a törvényhatóságok vizsgálatakor mindig figyelemmel kell lennünk a helyi önkormányzatokat érintő választójogra is.³⁴

A magyarországi és erdélyi törvényhatóságok *bizottmányi ülésein* az anyanyelvi („bármely, az országban divatozó nyelven”, illetve a három erdélyi nyelven való) *felszólalás* jogát mindkét 1860-as rendelet biztosította, ami újszerűnek tekinthető, mivel Magyarországon ez volt az első, a bizottmányokban többnyelvűséget előíró rendelkezés. Az 1860-at megelőző szabályozásra azért kell itt külön kitérnünk, mert az 1848. évi XVI. törvénycikk a bevezetésben említett tendenciának megfelelően a magyart tette a megyei ülések egyedüli nyelvvé és csak a partiumi megyékben biztosította az anyanyelvi felszólalás jogát, míg e jogot az 1849-es szegedi nemzetiségi határozat már minden törvényhatóságra kiterjesztette. Tekintve, hogy az 1848–1849-es nemzetgyűlés törvényeit/határozatait nem tekintette érvényesnek egyik 1860-as évekbeli rendszer sem, az 1860-as rendelkezést tekinthetjük az első, a törvényhatósági ülésekben többnyelvűséget lehetővé tévő érvényes és hatályos rendelkezésnek. Ez az 1848-as áprilisi törvények 1866–1867-es restaurációja során sem változott, hiszen az 1848. évi XVI. törvénycikk abba nem esett bele teljes terjedelmében: az 1867-es, a törvényhatóságok visszaállítása tárgyában hozott

³⁴ Az 1860-as évek két nemzetiségi törvényjavaslata, az 1861-es Wlád–Popovics-féle, illetve az 1867-es javaslat a lakosságszámból indult ki a törvényhatóságok jegyzőkönyvi és ügykezeltési nyelvének megállapításakor. Magyar részről egyedülként az ezeket megelőző 1849-es szegedi nemzetiségi határozat vette a lakosságszámot alapul, az 1860-as évek magyar törvényjavaslatai, ahogy az 1868-as törvénycikk is a képviselőtestületre bízta a magyartól eltérő nyelv bevezetésének lehetőségét. (Az 1861-es Eötvös-féle bizottsági törvényjavaslat a törvényhatóság területén élő nemzetiségeknek meghagyta a jogot, hogy saját nyelvükön párhuzamos jegyzőkönyvezést kérjenek, ám ennek a kérésnek a mikéntjéről nem ír.) A 1860. évi törvényjavaslatokról lásd: Csernus-Lukács Szilveszter: Utak a nemzetiségi törvénycikkig. Tavaszai Szel Tanulmánykötet, IV. kötet. Budapest, 2016, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 363–374. p.; Csernus-Lukács Szilveszter: Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862. Századok, 2017. I. sz. 189–200. p.

országgyűlési határozat külön kitért az 1848. évi XVI. tc. a magyar tanácskozási nyelvre vonatkozó rendelkezésének felfüggesztésére, a kérdés szabályozását a leendő nemzetiségi törvényre bízva.³⁵ Így 1860 októbere után legközelebb az 1868-as nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény-cikk szabályozta a kérdést, lényegében ugyanúgy, az anyanyelven való felszólalás jogának biztosításával. Visszalépésnek legfeljebb annyiban tekinthető, hogy elvileg az anyanyelvi felszólalás joga két, a magyar és a képviselő saját nyelve között engedett választást, míg az 1860-as rendelet bármely, az országban divatozó nyelv használatát engedélyezte; ez, amint már említettük, a gyakorlatban legfeljebb a helyben használatos nem magyar közvetítő nyelv esetén használatát szüntethette meg. Az erdélyi nyelvtörvény nem írt elő változtatást az 1860-as rendelethez képest (1. §). A magyarországi rendelet ezen részének végrehajtásáról azonban gróf Pálffy Mór (1812–1897), a provizórium királyi helytartója 1865-ben megjegyezte, hogy egyes esetekben megtagadták a nem magyar nyelven való felszólalás jogát.³⁶

A megyei és városi törvényhatóságok *belső ügykezelési* nyelvéről az 1860-as magyarországi királyi leirat minden közigazgatási hatóságnál általános ügykezelési nyelvet megállapító fordulata a magyart írta elő a törvényhatóságok részére is, az Erdélyt illető rendelet törvényhatóságról külön nem szólt. Az 1865-ös nyelvtörvény a törvényhatóság képviselő-testületére bízta annak megállapítását, külön előírva, hogy legfeljebb hivatali időtartamának lejártáig, azaz választási ciklusonként határozni kell a törvényhatóságnak *belső ügykezelési nyelvéről* (11. és 16. §). Erdélyben azonban már a nyelvtörvény előtt, 1860-tól német *belső ügykezelési nyelvet* használtak a szász törvényhatóságok, Naszód és Fogaras vidéke pedig románt.³⁷

A törvényhatóságok *jegyzőkönyvi nyelvéről* nem szól egyik 1860-as rendelet sem, azonban 1861-ben a Magyar Királyi Kancellária

³⁵ A ministerium előterjesztvénye 1867. febr. 25-ről a köztörvényhatóságok visszaállítása tárgyában. Határozattá emelte a képviselőház márc. 8-án, a főrendek háza márc. 11-én. In Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára, Pest, 1868, 32. p.

³⁶ Pálffy előterjesztése Zichy kancellárhoz, Buda, 1865. febr. 20. MNL OL D191 7976.III.1864. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

³⁷ Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. Regio, 2005. 1. sz. 15–19. p.

engedélyezte az 1860-ban ismét Magyarországhoz csatolt³⁸ partiumi Zaránd és Krassó vármegyének, Kővár vidékének és Zólyom szabad királyi városnak a kétnyelvű (magyar–román, illetve magyar–szlovák) jegyzőkönyvezést, majd rendeletben hatalmazta föl a Helytartótanácsot, hogy hasonló engedélyeket más törvényhatóságoknak is kiadhasson.³⁹ Ebből a contrario a magyar egynyelvű törvényhatósági jegyzőkönyvezés addigi elterjedésére következtethetünk, de 1862-re Zombor is latin ábécés szerbhorvát nyelvet használt.⁴⁰ Erdélyt illetően az 1865-ös nyelvtörvény sem tisztázta a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvét,⁴¹ azonban Hunyad és Belső-Szolnok vármegye még az 1868-as nemzetiségi törvény után is román jegyzőkönyvi nyelvet használt.⁴²

A törvényhatóságok *felsőbb* hatóságok felé irányuló *érintkezésének* nyelvéről az 1860-as magyarországi rendelet a magyart írta elő. Erdélyben a rendelet nem, csak az 1865-ös törvénycikk szabályozta a kérdést, amely biztosította a törvényhatóságok jogát, hogy saját belső ügykezelési nyelvüket használhassák felsőbb hatóságokkal való érintkezéseikben és választ is ugyanazon nyelven kapjanak, a katonai hatóságokkal azonban – „amennyire lehet”⁴³ – a német nyelvet kellett használniuk (14. és 15. §). Erdélyben az unió kormányzati szintű megvalósulása után, a szász törvényhatóságok mellett 1867-re a már említett Fogaras és Naszód vidékei, valamint Hátszeg is saját nem magyar nyelvén kommunikált a magyar kormány-nak alárendelt Főkormányzszékkal.

A törvényhatóság *„oldalirányú”*, más törvényhatóságokkal folytatott kommunikációjában az 1860-as magyarországi rendelet általános, magyar nyelvet előíró rendelkezése érvényesült. Erdélyben az 1865-ös törvénycikk 14. §-a érintette először a kérdést az 1860-as években, amely szerint a törvényhatóságok a „kölesönös [...] közlekedésben” saját belső ügykezelési nyelvüket használhatják. Két különböző ügykezelési nyelvű

³⁸ Szász 1986, 1475. p.

³⁹ Deák 2019, 682. p.

⁴⁰ Történelmi Levéltár (Historijski Arhiv Sombor), Zapisnik magistratski politicne somborske varosi, 1862.

⁴¹ A nyelvtörvény elfogadását megelőző más törvényjavaslatokkal ellentétben. Vö. Sürögny, 1863. 146. sz. (1863. június 28.) 2. p.; Sürögny, 1863. 147. sz. (1863. július 1.) 1. p.

⁴² Pál 2005, 15–19. p.

⁴³ A törvény fordulata szerint, azonban a jogszabály nem határozott meg erre az esetre nyelvhasználati alternatívát, így a németet kell irányadónak tekintenünk.

törvényhatóság kommunikációja esetén tehát mindkét szerv jogosult volt saját ügykezelési nyelve használatára és ennek megfelelően el kellett fogadnia az „idegen” nyelven érkezett iratot is, amennyiben a másik törvényhatóság ezen nyelvhasználati jogával élt.

A törvényhatóságok *alsóbb* hatóságokkal való *érintkezését* illetően a községek és az egyének nyelvi jogainál találjuk meg a szabályozási keretet. Az 1860-as magyarországi rendelet általános, magyar érintkezési nyelvére vonatkozó passzusát csak a járások felé irányuló leiratokra tekinthetjük érvényesnek, ugyanis a községek részére azok ügykezelési nyelvén kellett utasításait küldeniük. A törvényhatóságok felé „alulról” irányuló érintkezést sem a járások, sem a községek részéről nem szabályozta külön a rendelet, így arra az általános, magyar nyelvet előíró rendelkezés vonatkozott. A községektől 1864 decemberétől az uralkodó újabb rendelete értelmében már a község ügykezelési nyelvén volt köteles a megyei törvényhatóság fogadni is az iratokat. Az egyénnek jogában állt bármely, az országban divatozó nyelven – így anyanyelvén is – a törvényhatósághoz folyamodni, amely köteles volt a beadvány nyelvén válaszolni.

Az 1860-as erdélyi rendelet csak az egyéni jogok körében érinti a kérdést, amely alapján az egyén a három erdélyi nyelv bármelyikén beadványozhat minden hatóság felé és arra a végzést is ugyanazon nyelven kell kapnia. A rendelkezést az 1865-ös nyelvtörvény megismételte, továbbá a községeknek megadta a jogot, hogy saját nyelvükön közlekedjenek a felsőbb hatóságokkal, így a törvényhatóságokkal is (14. §).

A vonatkozó szabályozások bemutatása után ki kell térnünk arra, hogy az 1860-as években nem volt folyamatos a törvényhatóságok működése. A neoabszolutizmus évtizede után a bizottmányok, képviselőtestületek 1861 elején ültek össze először, majd a magyarországi és erdélyi kancellária nem sokkal az országgyűlés berekesztése után azokat is feloszlatta. Magyarországon a törvényhatóságok élére királyi biztosok, megyei kormányzók kerültek, akik maguk állították össze a megye, illetve város tisztikarát.⁴⁴ A bizottmányok csak az említett 1867-es országgyűlési határozatot követően álltak vissza ismét. Erdélyben ideiglenes választási szabályok alapján új testületek alakultak, melyekben már nagyobb

⁴⁴ Grosschmid 1896, 619., 625. p.

volt a román képviselők részaránya, központilag kinevezett megyei vezetőkkel.⁴⁵ A legközelebbi törvényhatósági választásokra mindkét „testvérhazában” már a nemzetiségi törvény korszakában került sor.

Járások

A közigazgatás alsó–középszintjéről az 1860-as évek szabályozásai és törvényjavaslatai keveset foglalkoztak, azok kötelezettségeit egyéb szervekre vonatkozó rendelkezésekből állapíthatjuk meg. Az 1860-as rendeletek külön nem említenek járásokra vonatkozó szabályozást, a megyei törvényhatóság része révén, azok vármegyéjük ügykezelési nyelvét használták, ami a vármegyével való érintkezésekre is vonatkozott. A járásoknak is alkalmazkodniuk kellett a község nyelvéhez a „lefelé” küldött utasításaikban, és 1864-től fogadniuk is kellett ugyanazon a nyelven az iratokat. Az erdélyi nyelvtörvényben csak a járások kölcsönös, illetve felettes hatóságokkal való érintkezéseikre való szabályozást találunk. Előbbit illetően szintén a 14. § fentebb említett, a törvényhatóságok kölcsönös érintkezésére vonatkozó rendelkezés volt az irányadó, míg felettes hatóságaikkal saját ügykezelési nyelvüket használhatták.⁴⁶ A járások a megyei kormányzói rendszer alatt is folytatták működésüket az 1860-as években.

Községek

A törvényhatóságok mellett a községek voltak a nemzetiségi jogok biztosításának másik jelentős területei, hiszen egyedül itt fordult elő, hogy egy közigazgatási egység lakosságának sok esetben teljes egynyelvűsége állt fenn. A községi *gyűléseken* az 1860-as nyelvrendeletek és az erdélyi nyelvtörvény (1. §) az országban divatozó bármely nyelv, illetve a három erdélyi nyelv használatát tették lehetővé. Ezt a községek esetében azért tekinthetjük relevánsnak, mert sokszínű, de a magyar elemet hiányoló

⁴⁵ Szász 1986, 1490–1492. p.

⁴⁶ Járás és törvényhatósága viszonyában ez nem releváns, ugyanis a törvényhatóság közgyűlése maga határozta meg ügykezelési nyelvét (11. §), amely a járásra mint a törvényhatóság „hatóságára” is kiterjedt.

lakosság esetén a gyűlés résztvevői különböző anyanyelveik helyett nem csak a magyart, hanem más közvetítő nyelvet, adott esetben a németet is használhatták.

A községek (közgyűlései) *belső ügykezelési* nyelvüket „szabadon választhatták” az 1860-as rendeletek szerint, amit a Királyhágón innen feltehetően nem alkalmaztak, mert az uralkodó 1862-ben újabb magyarországi rendeletben szabályozta a községek nyelvének meghatározását. A tanulmány második fejezetében említett leirat kibocsátását az váltotta ki, hogy a megyei hatóságok nem tartották be az 1860. október 20-i uralkodói rendelkezéseket. A császári vezetés az Arad, Temes és Közép-Szolnok vármegyékből érkezett, községi szinten nyelvhasználati jogokat követelő román panaszok nyomán döntötte el, hogy orvosolja a helyzetet.⁴⁷ A határozat hatálya a nem magyar lakosságú községekre terjedt ki, s a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján kellett a községben azon nyelvet hivatalossá tenni, amelyet a többség használt. Vegyes ajkú községek esetén, amennyiben ezen döntés ellen panasz érkezett, a járási szolgabírónak kellett egyezséget eszközölnie. Amennyiben ez sem sikerült, vagy alapos kétely támadt, hogy a község lakosainak akarata ettől eltérő, a megyei kormányzónak (a törvényhatóság hagyományos szervei szünetelvény) kellett megkísérelnie a közvetítést. Amennyiben ez sem eredményezett „az érdekelteket megnyugtató egyezményt”, a község választópolgárai szavazással dönthettek az ügykezelési nyelvről. A lakosságnak még ezt követően is megvolt a joga, hogy a szavazás eredménye ellen fellebbezhessen.⁴⁸ A községi nyelv község (gyűlése) általi meghatározása az 1862-es rendeletnek csak „végső megoldás” volt, míg az Októberi Diplomához csatolt leirat kizárólag a község kezébe adta ügykezelési és hivatalos nyelve eldöntésének jogát. Ez a látszólagos visszalépés a nyelvi jogok terén az 1860-as rendelkezés hiányos végrehajtására, diszfunkciójára utal, amennyiben nem szavazásra, döntésre, hanem meglévő statisztikai alapra helyezte a községi nyelv meghatározását. Az 1865-ös erdélyi

⁴⁷ Deák 2008, 53–54. p.; Deák 2009, 29. p.

⁴⁸ A román és egyéb nem magyar ajkú községekben használandó hivatalos nyelv iránt júl. 27-i legmagasabb határozat. Károlyi László és Beke Kálmán aláírásával leirat az uralkodó parancsából a helytartótanácsához, Bécs, 1862. aug. 20. (másolat). MNL OL D191, Abszolútizmus kori levéltár, M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok, D191 16521.III.1862. Idézi Deák 2019, 699. p.

nyelvtörvény a községek képviselőtestületére bízta az ügykezelési nyelv meghatározását (10. §), a törvényhatóságokhoz hasonlóan legfeljebb csak a testület hivatali idejére (12. §), azaz választási ciklusonként nyelvhasználati felülvizsgálatra kényszerítve a községi önkormányzatokat is.

A községi gyűlések, képviselőtestületek *jegyzőkönyvi* nyelvére sem az 1860-as rendeletek, sem az erdélyi nyelvtörvény nem térnek ki, azonban az 1862-es magyarországi rendelet községi nyelvre vonatkozó általános meghatározásába a jegyzőkönyvi nyelvet is beleérthetjük.

A község *felsőbb* hatóságok *felé* küldött iratairól egyik 1860-as rendelet sem szólt külön, Magyarországra nézve így az általános, magyar nyelvet előíró rendelkezés volt az irányadó. 1864-től a község már küldhette saját nyelvén is iratait a megyei törvényhatóság és saját járása felé.⁴⁹ Az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény a község saját nyelvének használati jogát deklarálta a felsőbb hatóságokkal való érintkezésben, beleértve a katonai hatóságokat is (14. és 15. §). A cs. k. katonai közigazgatásnak Erdélyben a községek szintjén már nem érvényesült a teljes németnyelvűsége.

A *községnek* szóló *leiratok* és utasítások bármely hatóságtól a község ügykezelési nyelvén voltak eszközrendőek mind a két 1860-as rendelet szerint. Azonban a magyarországi megyei közigazgatás a községekkel való érintkezés szempontjából kevés kivételtől eltekintve a „hivatalos”, azaz érintkezési nyelvre vonatkozó általános szabályt (a magyart) tekintette irányadónak, nem a rendelet különös, a községi érintkezésre vonatkozó szabályát (azaz a község nyelvét). A megyei közigazgatás a felsőbb hatóságokkal való községi érintkezésre kevés kivételtől eltekintve a magyart tekintette így hivatalos, azaz érintkezési nyelvnek.⁵⁰ Az 1865-ös erdélyi nyelvtörvény azonban már az egyértelműbb „belső ügykezelési nyelv” megfogalmazást használja, amelyhez a felsőbb hatóságoknak igazodniuk

⁴⁹ Az uralkodó 1864. dec. 2-i határozata. Idézi Deák 2019, 684. p.

⁵⁰ Vö. Az uralkodó 1860. október 20-i legfelsőbb kézírata első bekezdésének utolsó mondatrésze (lásd: Függelék). Piukovits főispáni helytartó Bács-Bodrog vármegyében a különféle községi belső ügykezelési nyelvek mellett a magyar „hivatalos nyelv” használatáról számol be települési kimutatásában (Piukovits Ágoston főisp. helytartó kimutatása, 1862); míg Trencsén vármegye főispánja hasonló adatelemzésében kifejti, hogy a szlovák ügykezelési nyelvű községek szlovácul is kapják a „közigazgatási tisztviselőktől”, azaz törvényhatóságuktól rendeleteiket, meghagyásaikat. Lásd: A trencsényi főispán jelentése a Helytartótanácsnak, Trencsén, 1862. máj. 27. MNL OL D191 10 055.III.1862.

kell (13. §). A községek a végrehajtó hatalommal a vármegyén és/vagy annak hatóságain, a járásokon keresztül érintkeztek, közvetlenül nem.

A községek egymás közti érintkezéséről az 1860-as évek rendeletei nem szóltak, azt csak az erdélyi nyelvtörvény szabályozta az ismertett belső ügykezelési nyelvhez a „kölcsonös közlekedésben” való alkalmazkodás megfogalmazásával (14. §).

A községek *lefelé* irányuló, a lakossággal való érintkezésük nyelvhasználatát tekintve a korszak konzekvens volt: mindkét 1860-as rendelet az egyén döntésére bízta, hogy az országban divatozó nyelvek közül választ-hasson, a községnek a végzést pedig a beadvány nyelvén kellett kiadnia. Az 1865. évi erdélyi nyelvtörvény csak a községeknek az egyéntől kapott beadványát szabályozta, szabad nyelvválasztást engedélyezve a magyar, román és német közül (2. §).

Egyéni jogok

Az egyének nyelvhasználatáról a különböző szervek kapcsán írtam, azonban külön tárgyalásukra, összefoglalásukra nemcsak az átláthatóság miatt van szükség, hanem azért is, mert az 1860-as rendeletek és az 1865. évi erdélyi törvénycikk is külön, az egyéni jogok keretében tárgyalta a „honpolgárok” nyelvi jogait, ide véve még politikusi, önkormányzati képviselői tevékenységük egy részét is. Az 1860. évi magyarországi és erdélyi rendeletek általánosan és igen kiterjesztően szabályozták az egyén nyelvhasználati jogait: a törvényhatósági és községi képviselőtestületekben bármely, az országban divatozó nyelven felszólalhattak, emellett bármely hatósághoz ugyanezekben a nyelveken intézhettek beadványokat, amire választ a beadvány nyelvén kellett kapniuk. Az 1860-as uralkodói rendeletek az egyéni nyelvi jogok maradéktalan érvényesülése, a közigazgatásnak az állampolgárhoz való teljes nyelvi alkalmazkodása mellett tettek hitet.⁵¹ Az 1865-ös nyelvtörvény nem teremtett Erdélyben új szabályozási környezetet e tekintetben (2. §) – azzal a kivétellel, hogy

⁵¹ Piukovits többször idézett beszámolójában jelentette, hogy minden, a megyében divatozó nyelven előfordulnak beadványok, és ezeket a hatóságok elfogadják, az egyének tehát éltek nyelvhasználati jogukkal (legalábbis Bács-Bodrog vármegyében). Piukovits Ágoston főisp. helytartó kimutatása, 1862.

az egyén által a hatóságoktól kapott határozatok nyelvét nem érintette (a bírói szerveket viszont kötötte a fél magyar, német vagy román nyelv-választásához az 5. és 8. §-ok alapján).

Összefoglalás

Annak megállapításához, hogy az 1860-as, 1862-es és 1864-es uralkodói nyelvrendeletek mennyire tükrözték a magyar politikum álláspontját, a konzervatív elit szempontjából azok végrehajtása, míg a liberális és a nem magyar politikusi réteg szempontjából a korszak törvényjavaslatainak vizsgálata révén kerülhetünk közelebb. Az 1860-as nyelvrendeletek sajátossága volt, hogy rövid, ideiglenes szabályozásoknak szánta őket az uralkodó, a nyelvi-nemzetiségi kérdésben a végső döntést az országgyűlésre bízva, amelyre Magyarországot illetően 1868-ig kellett várni.

Összegzésül elmondható, hogy az 1860-as években Magyarországon és Erdélyben is több variációt láthattunk a többnyelvűség és a nemzetiségi kérdés kezelésére, melyek a közigazgatás (és igazságszolgáltatás) különböző szintjein eltérő mértékben engedtek utat a nyelvi diverzitásnak. Erdély a nyelvi sokféleség és a nemzetiségi egyenjogúság maradéktalan megvalósítását mutatta. A fentebb elemzett szabályozásokat vizsgálva az a tendencia rajzolódik ki, hogy az 1860-as nyelvrendelettel az uralkodó Magyarországon a magyar nyelv számára biztosította a primátust, amit a magyar elem számára tett gesztusként és/vagy az Októberi Diplomához hasonlóan az 1848 előtti rendszerhez való visszatérésként értékelhetünk, ugyanakkor a községi és egyéni jogok területén biztosított széleskörű anyanyelvhasználati jogok jelzik a nyelvi sokféleség elismerését is. Az 1860-as erdélyi és az 1864-es magyarországi rendeletek már egyértelműen konszenzusteremtő szándékot mutatnak, míg az erdélyi törvénycikkek kapcsán egyszerre mutatkozik meg a román nemzet(iség) iránti nagylelkűség és – a szentesítések elhúzódnása által – az erdélyi nemzetiségi kérdés Magyarország alá rendelése a várható unió révén. A magyarországi és erdélyi szabályozások közötti különbség leginkább a törvényhatóságok által használt és a hatósági érintkezési nyelvek körében mutatkozik: a Királyhágón innen a magyar nyelv vezérszerepe egyértelmű, a nemzetiségi nyelveknek a község és az egyén

nyelvhasználatában volt tere, míg Erdélyben a magyar, német és román nyelv teljes egyensúlyát csak a katonai hatóságokra vonatkozó szabályozás tolja el némileg.

Az 1860-as évek nyelvi szabályozásai végrehajtásának, avagy a végrehajtás hiányának vizsgálata átfogó levéltári kutatásokon alapuló munká(k)ra vár. Egyes idézett források utalnak a nyelvi szabályozások sikeres megvalósítására az egyének beadványozási joga (Bács-Bodrog vármegye), a községek és a törvényhatóságok, járások érintkezési nyelve (Trencsén vármegye), valamint a törvényhatóságok belső ügykezelési és felsőbb hatóságokkal való érintkezési nyelve (az erdélyi szász hatóságok, Fogaras és Naszód vidéke, Hátszeg) terén. A törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelvére nézve bár nem tartalmazott előírást az 1860-as rendeletek egyike sem, a nem magyar jegyzőkönyvezés fokozatos elterjedése volt jellemző az 1860-as években. Ugyanakkor az 1862-es memorandum és az a tény, hogy Bács-Bodrog vármegyének egy hivatalos nyelve volt, az 1860-as magyarországi rendelet község és törvényhatóság közti érintkezési szabályainak félreértelmezésére enged következtetni.

Az 1860–1868 közötti nyelvi-nemzetiségi rendeletek és törvény-cikkek behelyezhetőek az 1848–1918-as korszak szabályozási keretébe is, amelyben kirajzolódik az Októberi Diploma és a Schmerling-provizórium időszaka nemzetiségpolitikájának sajátossága, újszerűsége 1848–1849-hez képest. Egy ezen tanulmány kereteit meghaladó, a dualizmus korszakával való összehasonlítást követően megállapíthatjuk azt is, hogy mennyiben volt megengedőbb, mennyiben biztosított szélesebb körű nyelvhasználati jogokat az 1868-as „nyelvi alkotmány” korához képest, avagy mennyiben szolgálta jobban az egynyelvűbb közigazgatást. Az erdélyi románság tekintetében mindenképp visszalépést jelentett az 1868-as nemzetiségi törvény, ugyanis a nagyszebeni országgyűlésen teljesült legfontosabb 1848-as követelésük, a nemzetként való törvényi elismerés, így a magyar, horvát, szász és szerb mellé ötödik (amennyiben a székelyt is számoljuk: hatodik) nemzete lettek az ideiglenesen egységét veszített Magyar Királyságnak, míg az osztrák–magyar kiegyezéssel visszanyert országegység révén visszaállt az egy politikai nemzet doktrínája (a Dráván innen).

Végül, ha az ismertetett nyelvi-nemzetiségi tárgyú jogszabályokat a korszak nyugat-európai államainak szabályozásával hasonlítjuk össze,⁵² akkor megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi nyelvi jogi szabályozás nagyonalúbb volt a nemzetiségi nyelvek használatát tekintve, és napjaink viszonyai között is példaértékűnek számít.

Függelék

I.

A. h. Handschreiben vom 20. Oktober 1860 an den ungarischen Hofkanzler Freiherrn v. Vay⁵³

Lieber Freiherr v. Vay!

Indem ich im Nachhange Meiner unter heutigem Datum erflossenen Entschliessungen die ungarische Sprache als Geschäfts- und Amtssprache aller politischen und Gerichtsbehörden Meines Königreiches Ungarn im inneren Dienste sowohl, als im gegenseitigen Verkehre wiederherstelle, verordne Ich zugleich, daß den städtischen wie den ländlichen Gemeinden die Wahl der Geschäftssprache ihrer Gemeinde-, Kirchen- und Schulangelegenheiten freistehen, daß es ferner jedermann unbenommen bleiben soll, in den Komitats-, städtischen und Gemeindeversammlungen sich jeder der im Lande üblichen Sprachen zu bedienen, und in jener derselben Eingaben oder Bittschriften an die Behörden einzureichen, deren Erledigung in derselben Sprache zu geschehen haben wird; daß endlich die Justiz- und politischen Verwaltungsbeamten jeder Art Verordnungen und Befehle, welche unmittelbar an die Gemeinde eingehen, in jener Sprache zu verfassen haben, welche die Geschäftssprache ihrer Gemeindeangelegenheiten ist.

In bezug auf die Unterrichtssprache bei der Universität in Pest finde Ich Mich bewogen, im Grundsätze auszusprechen, daß der Stand der Sachlage vor dem Jahre 1848 als Ausgangspunkt dienen solle. Da aber die allgemeinen Interessen des höheren wissenschaftlichen Unterrichts eine eingehende Prüfung und volle Würdigung erheischen, sind die Ansichten des Kardinal Primas von Ungarn und

⁵² Nagy 2019, p. 39–122.

⁵³ Forrás: Bernartzik, Dr. Edmund: Die österreichisches Verfassungsgesetze. Leipzig, 1906, C. L. Hirschfeld, 201–202. p.

des betreffenden Lehrkörpers einzuholen, und hat die königlich ungarische Statthalterei, bezüglich der endgültigen Erledigung dieses Gegenstandes Mir einen motivierten Antrag zu stellen, bis dahin aber zu veranlassen daß die Vorlesungen an der Pester Universität mit tunlichster Anwendung des durch Mich festgestellten Grundsatzes und aller Beschleunigung eröffnet werden mögen.

Inbezug auf die Lehrsprache an den Gymnasien hat Meine ungarische Statthalterei die bezüglichen kirchlichen Würdenträger und politischen Behörden, ferner die Lehrkörper dieser Unterrichtsanstalten selbst über die Frage zu hören, ob und welche Modifikationen in der bei denselben üblichen Unterrichtssprache sich als notwendig oder wünschenswert darstellen, und hat sodann ungesäumt ihre Anträge, im Wege Meiner ungarischen Hofkanzlei, Mir zu unterbreiten.

Schließlich erkläre Ich Meinen festen Entschluß, auf diesem Gebiete, wie auf allen, wo sich die Interessen der verschiedenen Sprachen und Nationalitäten berühren, ebenso jedem wie immer gearteten Zwange oder Drucke, als auch jedem unbefugten Hervorrufen, Fördern und Verbittern nationaler oder sprachlicher Gegensätze auf das entschiedenste entgegnetreten zu wollen.

Wien, am 20. Oktober 1860.

Franz Josef m. p.

2.

Ferenc József kabineti irata Vay Miklós báró magyar kancellárhoz, Bécs, 1860. október 20.54

Kedves Vay báró!

A mai nap kelt elhatározásaim folytán a magyar nyelvet minden közigazgatási hatóságoknál és törvényszékeknél Magyarországon mint ügykezelési és hivatalos nyelvet mind a belső szolgálatban, mind a kölesönös érintkezésben ismét helyreállítván, rendelem egyszersmind, hogy a városi és falusi községek községi, egyházi és tanodai ügyekben az ügykezelési nyelv használatát szabadon választhassák; hogy továbbá mindenkinek szabadságában álljon a megyei, városi

⁵⁴Forrás: Deák 2019, p. 698–699. Vö. Megyei Alkotmányos mozgalmak, Pest, 1861, Beimel J.-Kozma Vazul, VII–VIII. p. A kabineti irat egy ismert változata megtalálható: „A” jelzéssel „Hirdetmény” fogalmazvány a községekhez, 1865. MNL OL D191, 7976.III.1864.

és községi gyülekezetekben az országban divatozó bármely nyelvet használhatni és bármelyiken beadványokat és kérvényeket a hatóságokhoz intézhetni, amelyekre a végzés ugyanazon nyelven adandó ki; hogy végre a bírósági és közigazgatási tisztviselők mindennemű rendeleteket és parancsokat, melyek közvetlenül a községekhez utasítvák, azon nyelven szerkesszenek, amely ezen község ügykezelési nyelve leend.

A pesti egyetem oktatási nyelvére nézve elvileg kijelentem, hogy az 1848. év előtti tényleges állapot kiindulási pontul szolgáljon. Miután azonban a magasb tudományos oktatásnak általános érdekei mélyebben beható megfontolást és méltányolást igényelnek, a magyarországi bíbornok-prímásnak és az illető tanári testületnek meghallgatása után a magyar királyi helytartótanács ezen tárgynak végleges elintézésére nézve Nékem alapos javallatot tenni, azalatt is pedig intézkedni fog, hogy a pesti egyetemen élvadások az Általam megállapított elvnek lehető alkalmazásával minél előbb megnyíttassanak. A középtanodáknál közoktatási nyelvre nézve királyi helytartótanácsom az illető egyháznagyokat és közigazgatási hatóságokat, valamint szintén ezen oktatási intézetek tanítói testületét is meg fogja hallgatni azon kérdéstről, vajon és minemű módosítások mutatkoznak az azoknál divatozó közoktatási nyelvre nézve szükségeseeknek vagy kívánatosoknak, és ennek utána javallatait magyar királyi kancelláriám útján Nékem haladéktalanul fölterjesztendi.

Vége kijelentem, miszerint szilárd elhatározásom következtében, valamint ezen, úgy mindazon tereken, hol különféle nyelvek és nemzetiségek érdekei érintkeznek, bárminemű erőszakot vagy nyomást éppen úgy, mint minden nemzetiségi és nyelvi ellentétek illetéktelen előidőzését, előmozdítását és elkerülését egész eréllyel akadályozni fogom.

3. Törvényczikk A román nemzet és annak vallásai egyenjogúságának keresztülviteléről⁵⁵

1. §

A román nemzet, a görögkatholika vallás mint olyan, és a görögkeleti vallás az erdélyi alkotmány értelmében az elismert többi három nemzet és négy vallással, szintén törvényszerűleg elismertnek.

2. §

A görögkatholika szentegyház mint olyan és a görög-keleti szentegyház Erdély Nagyfejedelemségében éppen azon önálló jogállással és önrendelkezési szabadsággal bírnak, mellyel az ország törvényszerűleg elismert és államjogiilag fölvelt többi szentegyházai, úgymint: a romai katolika, a helvét hitvallású evangélikai, az ágostai hitvallású evangélikai, és az unitária szentegyházak a teljes vallás és lelkiismeret szabadságot biztosító hazai törvények alapján bírnak.

Főntartva a koronának Erdély Nagyfejedelemsége törvényeiben meghatározott alkotmányszerűleg gyakorlandó felügyelői jogát, mind ezen szentegyházak jogosítva vannak egyházi ügyeiket kánonjaik és egyházi szabványaik értelmében, szintűgy mint iskolai ügyeiket, kegyes alapítványaikat, pénzalapjaikat és intézeteiket, bármely más szentegyház minden befolyásától függetlenül önállólag rendezni, kezelni és igazgatni.

3. §

A törvényszerűleg elismert négy nemzet, úgymint: a magyar, a székely, a szász és a román nemzet egymás irányában teljesen egyenjogú és mint olyanok az erdélyi hazai alkotmány értelmében egyenlő politikai jogokkal bírnak. Az ország összes lakói szabad vallás gyakorlata szintűgy mint polgári és politikai jogegyenlősége nemzetiség és hitvallás különbség nélkül ez által meg nem szoríttatik.

4. §

Az egyes országrészek különböző elnevezései az egyes nemzetiségek számára politikai jogokat se nem alapítanak, se nem adnak.

⁵⁵ Forrás: Az 1863. év július 1-re Nagy-Szebenbe egybehívott erdélyi országgyűlés irományai. Nagyszeben, 1864, 198–200. p. Vö. Sándor József (Összeszedte): Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865. Kolozsvár, 1865, Stein János bizománya, 355–356. p.

5. §

Erdély Nagyfejedelemség címerébe, a román nemzet részére külön jelvény vétetik föl.

6. §

Ezen elhatározásokkal ellenkező minden országos törvények megszüntetnek és jogerőn kívüliekké tétetnek.

7. §

Ezen törvény kötelező ereje haladéok nélkül hatályba lép.

Midőn kedvelt Erdély Nagyfejedelemségünk országgyűlésileg egybegyűlt képviselői ezen legalázatosabb kérését tetszéssel fogadnék, a fentebbi törvényczikket egész kiterjedésében császári, királyi és nagyfejedelmi helybenhagyásunkkal megerősítjük és szentesítjük, és az ország említett hív képviselőit biztosítjuk, hogy Erdély Nagyfejedelemség törvénykönyvébe iktatott ezen törvényczikket mind Magunk megtartandjuk, mind minden híveink által megtartatandjuk, valamint azt jelen oklevelünk erejénél fogva elfogadjuk, jóváhagyjuk, helyeseljük és megerősítjük.

Kelt Schönbrunn kéjkastélyunkban, Mindszenthó 26—ik napján, Urunk ezernyolczszázhatvanharmadik, uralkodásunk, pedig tizenötödik évében.

Ferencz József s. k.

Gr. Nádasdy F. s. k.

Br. Frtedeufelg Jenő s. k.

4. Törvénycikk a három országos nyelv nyilvános hivatalos érintkezésekbeni használatát illetőleg.⁵⁶

1. §

A három országos nyelv, úgymint: magyar, német és román, nyilvános hivatalos alkalmakkor egyenjogúak.

2. §

A feleknek szabadjára hagyatik, minden bárminemű beadványokban, valamint minden hivatalos tárgyalásokban a három országos nyelv bármelyikét használni.

3. §

A felek szóbeli előadásairól fölvetett jegyzőkönyvek, valamint ezek kihallgatásairól, mint a tanúk s szakértőké, a három országos nyelv egyikén, még pedig az illető fél, vagy illető tanú s szakértő által meghatározandó nyelven, veendő fel.

4. §

A perlekedési ügyek határán belől s azon kívül előforduló törvényes tárgyalásoknál, melyekben több érdekelt fél van, minden félnek szabadjára hagyatik, a három országos nyelv egyikének használata.

5. §

Minden beadványára vagy jegyzőkönyvi felvételére a feleknek, a végzés azon nyelven adandó ki, melyen a kereset vagy jegyzőkönyvi felvétel benyújtott.

⁵⁶ Forrás: Sürögny, 1865. 61. sz. (1865. március 15.) I. p. A szentesítésre felterjesztett törvényjavaslat szövegét lásd: Az 1863. év július 1-re Nagy-Szebenbe egybehívott erdélyi országgyűlés irományai. Nagyszében, 1864, 259–263. p. A Sürögnyben megjelent, szentesített, magyar nyelvű törvény szövege nem mutat szó szerinti, csak tartalmi egyezést a felterjesztett törvényjavaslat magyar szövegével, a szórendi egyezésekből a törvényjavaslat német szövegének Sürögny általi átvételére lehet következtetni. Sándor József a törvényjavaslat erdélyi országgyűlési irományokban található verzióját vette át okmánytárának készítésekor: Sándor 1895, 356–359. p.

6. §

A törvényes ítéletek, valamint az indokok azon esetekben, melyekben több fél érdekeltetik, azon nyelven adandók ki, melyen a kereset vagy panasz, s illetőleg az első beadvány vagy első szóbeli felvétel szerkesztettek. A többi felekkel, saját kérelmükre, az ítéletek fordítmányai azon nyelven közlendők, melylyel ezek a tárgyalás alatt éltek.

7. §

A szóbeli végtárgyalás, az ítélet kihirdetése és kiadmányozása azon három országos nyelv egyikén eszközzendő, mely a vádlott anyanyelve. Mindazáltal fennhagyatik vádlottnak, a három országos nyelv közül egy másiknak is, melyet azonban értenie kell, e célra meghatározása.

8. §

A felsőbb hatóságok vagy törvényszékek határozatai szintén azon nyelven adandók ki, melyben ezen végzéseket, az előbbi 5, 6 s 7. §-ok határozatai szerint, kell a feleknek kiadni.

9. §

Mindenkinek szabadságában áll, a nyilvános tárgyalásokon a három országos nyelv bármelyikét használni.

10. §

A városi, valamint a falusi községekben is a községi képviselő határozza meg saját községi ügyeinek belső ügykezelési nyelvét.

11. §

A helyhatóságokban az illető helyhatóság képviselője határozza meg a helyhatóság ügykezelési nyelvét.

12. §

A 10, 11. §-ok határozatai mindig egy helyhatósági, vagy községi képviselő hivatali tartamára érvényesek. Ezen hivatali tartam lejártával újabb határozat hozathatik, a község vagy helyhatóság ügykezelési nyelvének meghatározására vonatkozólag.

13. §

Az ezen helyhatóságokhoz, községekhez s hivatalaikhoz vagy törvényszékeikhez, vagy egyházi vagy egyéb testületek- s intézetekhez intézendő összes közlések, kiadások, rendeletek, parancsok stb., az azok fölött álló hatóságok által, az országos nyelvek közül azon adandók ki, mely helyhatósági- vagy községi ügyeik belső ügykezelési nyelve, vagy a melyet az egyházi, vagy egyéb testület vagy intézet használ.

14. §

A községek s helyhatóságok, azok hatóságai s törvényszékei, valamint az egyházi s egyéb testületek s egyházi törvényszékek, a kölcsönös, s a fölöttük álló hatóságokkal közlekedésben saját belső ügykezelési nyelvüket használják.

15. §

A cs. k. katonai hatóságokkal közlekedésben a községek saját, s a helyhatóságok s hatóságaik, amennyire lehet, a német nyelvet használják.

16. §

A municipalis hatóságok s municipalis törvényszékek belső hivatalos nyelve az illető municipiumé. Az összes hatóságok s hivatalok elnöki szolgálati közlekedésében a három országos nyelv bármelyikének használata megszorítás nélkül meg van engedve.

17. §

A többi hatóságok- s törvényszékeknek, valamint ezen hatóságok s törvényszékek egymás közti, s az Erdélyi Nagyfejedelemségen kívül lévő hatóságokkal belső hivatalos nyelve rendeleti úton határoztatik meg.

18. §

Az oktatási nyelv meghatározása a nép- s középiskolákban, valamint a felsőbb tanintézetekben, azokra bízatik, kiket az illető iskola s felsőbb tanintézet föntartásáról gondoskodás illet.

19. §

Az egyházi anyakönyveket az első szakaszban egyenjogúaknak nyilvánított nyelvek valamelyikén kell vezetni. Egyébiránt az egyes vallásközségeknek szabadságukban áll, a kir. kormányzékkel egyetértőleg, e végre más nyelvet is jelölhetni ki.

20. §

Az ezen határozatokkal ellenkező összes országos törvények megszüntetnek, s hatályon kívül helyeztetnek.

21. §

Ezen törvény kötelező ereje haladéktalanul hatályba lép. Midőn Mi, szeretett Erdélyi Nagyfejedelemségünknek az országgyűlésen összegyűlt, Hozzánk hű képviselőinek ezen legalázatosabb kérelmét tetszéssel fogadtuk, a fölebbi törvénycikkhez, egész kiterjedésében, megadjuk császári, királyi s országfejedelmi helybenhagyásunkat, megerősítésünket s szentesítésünket, s az országnak említett hű képviselőit biztosítjuk afelől, hogy ezen, az Erdélyi Nagyfejedelemség törvénykönyvébe ezennel bejegyzett czikket mind Mi magunk megtartandjuk, mind összes híveinkkel meg fogjuk tartatni, valamint azt jelen oklevelünknel fogva elfogadjuk, helyeseljük, helybenhagyjuk s megerősítjük.

Kelt fő- és székvárosunkban Bécsben, jan. 5-én ezernyoleczszázhatvanötben, uralkodásunk tizenhetedik évében.

Ferencz József, s. k.

(PH.)

B. Reichenstein Ferencz s. k.

Moldovan Demeter s. k.

Heil Kristóf Mihály*
**„EMBERNEK SZÜLETTÜNK,
POLGÁRNAK NEVELTETÜNK.”**
**– NÓGRÁD VÁRMEGYE
ÉSZREVÉTELEI
A KÖZOKTATÁS ÉS
A MAGYAR NYELV ÜGYÉBEN
(1831–1832)**

**Bevezetés:
a magyar államnyelv kodifikációja**

Az európai közfelfogás a reneszánszig azonosnak tekintette a nyelv és a nép történetét. A reformáció mozgalmainak köszönhetően az anyanyelvek megbecsülése is felértékelődött. Közismert Luther bibliafordításának és tanainak a német irodalmi nyelvre gyakorolt hatása, ahogy Károli Gáspár azonos impressziója is a magyar nyelvre. Végül a modernkori nemzetállamok és nemzeti ideológiák különös önkifejező szuverenitáskeresővé tették a nemzeti nyelvet. Ugyancsak általánosan ismert, hogy a saját nyelv használata a közjogi szuverenitás megtestesítője, így a nyelvhasználat a hatalmi játéktér kiemelt területe.¹

Magyarországon a 18. század végén a latin volt a hivatalos élet nyelve. A „deák nyelv” dominanciáját a felvilágosult uralkodók törték meg. Mária Terézia 1777-es Ratio Educationisával az oktatásban, II. József 1784. évi nyelvrendeleteivel a közigazgatásban adott teret a német nyelvnek. Azonban a németesítést szorgalmazó jozefinista nyelvpolitika heves

* MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs.

¹Vö. Balázs Géza: Nyelvi szuverenitás. A nemzeti nyelvek és kultúrák változó helyzete az önrendelkezés és az identitás összefüggésében. Magyar Tudomány, 2013. 4. sz. 453–458. p.; Tóth Szergej (szerk.): Hatalom interdiszciplináris megközelítésben. Szeged, 2006, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

ellenállást váltott ki a hazai nemesség körében. A reformerek és a nemesi mozgalom tagjai is nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar nyelv ügyének (az ország önállóságának és alkotmányosságának kérdése mellett). A magyar nyelv elfogadtatása a közigazgatásban, a magyar vezényleti nyelv és általában a nemzeti nyelv térnyerése az államszervezetben, illetve a kultúrában egyrészt a Habsburg Birodalmon belüli önállóság szimbolikus jelképe, másrészt a magyar nyelvtudás előírása egyes tisztségekben és hivatalokban a honos nemeseknek biztosított volna elsőbbséget a külföldiekkel, a nem magyarokkal, sőt az arisztokratákkal szemben is.²

Bár a hivatalos államnyelv de jure a latin volt, azonban de facto számos közéleti fórum járt el nemzeti nyelven. A magyar államnyelvvé válása több évtizedet átölelő folyamat eredménye volt 1790 és 1844 között.³ Az 1790. június 10-én összeült magyar diétát az uralkodó magyar nyelven nyitotta meg. A rendek határozata értelmében a két tábla közötti üzenetváltások és a naplók nyelvének a magyart kívánták.⁴ Ezzel szemben az országgyűlés törvényben csupán a magyar nyelv alsó- és középfokú oktatásáról rendelkezett az 1790–1791. évi XVI. törvénycikkben. Majd az I. Ferenc által szentesített 1792. évi VII. törvény foglalkozott a magyar nyelv tanításának és használatának kérdéseivel, valamint annak rendkívüli tárggyá való avatásával. Közel másfél évtizeddel később az 1805. évi IV. törvénycikk foganatosította a nemzeti nyelv rendkívüli tárgyak közé való beemelését, rögzítette az uralkodó és a magyar királyi kancellária elé terjesztendő feliratok nyelvét, miszerint azokat latinul és magyarul kellett szerkeszteni. E szabály vonatkozott a helytartótanács kancelláriához címzett felterjesztéseire is. Továbbá a törvénycikk engedélyezte a magyar nyelv használatát a törvényhatóságok és a helytartótanács közötti levelezésben, valamint a pervitel egyes eseteiben. 1806-ban I. Ferenc hatályba léptetett egy új közoktatási kódexet, a második Ratio Educationist. Ezt követően csupán 1830-ban sikerült újabb nyelvtörvényt elfogadtatni az udvarral. Az 1830. évi VIII. törvénycikk számos hivatalos szintén írta

² Pajkossy Gábor: A nemzeti ébredés kezdetei. In Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 131. p.

³ Nagy Noémi: A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Budapest, 2019, Dialóg Campus Kiadó-Nordex Kft., 157–168. p.

⁴ Marczali Henrik: Magyarország története a Szatmári békétől a Bécsi Congressusig 1711–1815. In Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története, Nyolcadik kötet. Budapest, 1898, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

elő a magyar nyelv használatát. Az 1836. évi III. cikk értelmében a törvényeket két nyelven – magyarul és latinul – kellett szerkeszteni, azzal, hogy interpretációs összeütközés esetén a magyar nyelvű változat volt az irányadó, valamint bővültek a magyar nyelven indítható perek hatásköri és illetékességi szabályai. A magyar nyelvről szóló 1840. évi VI. törvény-cikk tovább „magyarosította” az államigazgatás szervei közötti kommunikációs csatornákat. Végezetül a magyar nyelvről és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikket szokás a magyar mint államnyelv kodifikációjaként aposztrofálni. A magyar mint oktatási nyelv teljeskörű diadala szempontjából jelentős még az 1844. augusztus 6-án kelt helytartótanácsi rendelet, amely 44 magyar katolikus gimnáziumban vezette be a magyar hivatalos tannyelvet, továbbá az 1845-ös ún. harmadik Ratio Educationis, amely számos további kérdést szabályozott.⁵

Tanulmányom célja hozzájárulni a magyar államnyelv kodifikációs folyamatának kutatásához azzal, hogy felhívom a figyelmet egy eddig kevésbé használt forrástípusra, a rendszeres bizottsági munkálatokra és azok vármegyék általi észrevételezésére.

Az országos rendszeres bizottsági munkálatok a magyar nyelv ügyében

A fentiekben röviden vázoltam a magyar nyelv állam- és tannyelvvé válásának legfontosabb kodifikációs állomásait, az 1790 és 1844 között elfogadott törvényeket és rendeleteket. A továbbiakban szeretném felhívni a figyelmet egy forrástípusra, amely ezidáig kisebb publicitást kapott az alkotmányozás és neveléstörténet kutatóitól.

Az 1790–1791. évi országgyűlés közjogi téren hozott eredményei mellett felállított kilenc országos bizottságot (*regnicolaris deputacio*)

⁵Vö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II. kötet. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825. Kolozsvár, 1943.; Nagy Noémi: Magyar nyelvi szuverenitási törekvések a neoabszolutizmus előtt – a magyar államnyelv bevezetésének története. In Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): Szuverenitáskutatás. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó, 141–158. p.

azzal a feladattal, hogy alkossanak törvényjavaslatokat az elkövetkező diéták számára (LXVII. törvénycikk). Bár a javaslatok, az *operátumok* 1793-ig elkészültek és a törvény szerinti soros diétán napirendre kellett volna tűzni őket, azonban a bel- és külpolitikai adottságok okozta változások következtében ad acta a kancellária irattárába kerültek. Végül három évtizeddel később az 1825–1827. évi országgyűlés döntött a napirendre tűzésükről, s egyben újabb országos deputációk felállításáról. Ezen testületek feladata a korábbi tervezetek felülvizsgálata volt (VIII. törvénycikk). A törvényhatóságok 1831 és 1832 között észrevételekkel látták el a kilenc országos munkálatot, köztük a nevelésügyit is. Ezek szellemiségükben és minőségükben sem maradtak homogének.⁶

A magyar nyelvel kapcsolatos kérdéseket a tanügyi (máshol köznevelési), valamint a közjogi munkálat észrevételei között találjuk. Ehelyütt elsősorban a köznevelési bizottság eredményeivel foglalkozom, mivel a közjogi albizottság koncepciója nem a magyar nyelv térnyerésében látta az ország alkotmányos megújításának kulcsát. A 1791-es művelődésügyi bizottság a gazdasági növekedés alapjait kívánta biztosítani a népoktatás gyakorlati irányba való fejlesztésével. A hangsúlyt az alsófokú képzésre helyezte, ennek megfelelően a magyar nyelv ügyében tartózkodó volt, és elvetette a magyar tannyelvet (csupán a grammatikai iskolákban való latin oktatás nyelveként kívánta a magyart meghatározni).⁷ Az 1827. évi országos bizottságok albizottságai ugyancsak megmaradtak konzervatívnak. A tanügyi albizottság (*deputatio literara*) 1828 januárjában ülésezett. Tevékenysége a közoktatás egészére kiterjedt. A nemzeti elemi iskoláktól az egyetemig minden oktatási szintet tárgyalt. Foglalkozott leányneveléssel, oktatásügyi alapítványokkal és tanügyi igazgatással is. Végeredményében az országos munkálat nem tekinthető reformernek. Megmaradt az 1793-as tervezetnél és az évtizedes gyakorlatnál. Konzervativizmusát jól példázza, hogy minden iskolában és osztályban

⁶ Erről lásd bővebben Barta István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó, 151–173. p.; Az 1790/91. évi 67. tc. és az 1825/27. évi 8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiáját összeállította: Bibó István, Budapest, 1977, Országgyűlési Könyvtár kiadása.

⁷ Benda Kálmán: Az országgyűlési rendszeres bizottságok munkálatai. In Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben*, 5/1. kötet. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 169. p.

csupán egyetlen tárgy magyar nyelvű oktatását javasolta. Végül még az 1825–1827. évi diéta nevelésügyi eredményeinek egy részét is elhagyta.⁸

Az országos javaslat kétségtelenül anakronisztikus maradt, mégsem tekinthető eredménytelennek, hiszen láthatóvá tette a megoldásra váró problémákat és nem utolsósorban törvényes fórumot biztosított az oktatási reformok követeléséhez, ezáltal a magyar nyelv ügyének napirenden tartásához.⁹

Az operátumok jelentőségét először Barta István ismerte fel az 1960-as években. Barta korszakhatárként tekintett a munkálatokra: „Ha tehát azt az időpontot keressük, amikor a változás, a korszerű átalakulás szükségességének felismerése nyomán kialakul a reformideológia és a megvalósítására törekvők politikai harci szervezetének első formája, akkor az operátumokkal való foglalkozás időszakát, [...] a megyei megvitatásaik idejét, az 1831–32. éveket kell választanunk.”¹⁰

Nógrád vármegye észrevételei az országos tanügyi rendszeres bizottság munkálataihoz

A formálódó reformtábor élt az operátumok vármegyei vitái adta lehetőséggel, és számos megyében többségbe kerültek a liberális reformtervezetek támogatói, akik az országos bizottság törvényjavaslataival ellentétes kezdeményezéseket foglaltak jegyzőkönyvbe. Néhol egészen radikális változtatásokat indítványoztak. Az operátumok vitája kapcsán először fordult elő, hogy a politikai nemzet (a politikai jogokkal rendelkező nemesség) lehetőséget kapott a közoktatás, a nevelés és a magyar nyelv ügyeinek nyilvános megvitatására is. Így nem is csoda, hogy néhány

⁸ Vörös Károly: A rendi alkotmány körülsáncolása és modernizálásának kezdetei. In Vörös 1980, 659–660. p. Legrészletesebben ismerteti Kornis 1927, II., 3–30. p.; Bajkó Mátyás: Nemzeti nevelésügyünk a reformkorban, Debrecen, 1969, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 35–37. p.

⁹ Az országos törvényjavaslatot ehelyütt részleteiben nem ismertetem, a következők fejezetben a nógrádi észrevételekkel együtt összehasonlító jelleggel elemzem.

¹⁰ Barta István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. Történelmi Szemle, 1963. 3–4. sz. 305–342. p.

megyében gyökeres változtatásokat kívántak eszközölni. Ki akarták ragadni a nyelvügyet a közoktatás „alkérdéseként” az idegen bécsi kormányzat kezéből, s az országgyűlés és a vármegyék közös – vagy akár a diéta önálló – hatáskörébe rendelték volna. A nemzeti nyelv teljes uralomra juttatásával és az oktatásügy bizonyos mértékű demokratizálásával az egynyelvű, azonos kultúrájú polgári nemzet megteremtése felé kívántak előrelépni.¹¹ Az ébredező reformmozgalom egyik alapvetése volt a nép nevelés általi felemelése, s ezáltal a nemesség szövetségességévé tétele az udvarral szembeni reformharcokban.

Nógrád tervezetét nyomtatásban is megküldte a nádornak és a kancelláriának.¹² Bár egyes művekben találunk egy-két utalást a megye tervezeteire,¹³ de önálló ismertetésre vagy elemzésre ezidáig senki sem vállalkozott.¹⁴ Ehelyütt annak a reményében teszek kísérletet e hiány pótlására, hogy használható adalékokkal járulhatok hozzá a reformkori mozgalmak és a magyar nyelv ügyének kutatásához. Reményeim szerint ezen forrástípus, azaz egy, az operátumokra tett vármegyei észrevétel ismertetése és megjegyzéseim érzékeltetni fogják a rendszeres bizottsági javaslatok mint a reformtörekvések és a kodifikációs folyamatok alapintézményeinek jelentőségét.

Nógrád megye jegyzőkönyve szerkezetében igazodott az országos javaslatához (számos megyéhez hasonlóan). A törvényhatóság céljainak és vezérlő elveinek rögzítése után megtartotta az országos munkálat szerkezetét. Alapvetően részenként, fejezetenként és paragrafusonként véleményezte azt, azonban az esetek többségében – mint látni fogjuk

¹¹ Vö. Barta 1966, 167. p. és Gergely András: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. Tiszatáj, 1974. 6. sz. 41. p.

¹² Az 1827. esztendei 8. törvény-cikkely következtében készült országos rendszeres munkák tekintetes nemes Nógrád vármegye által Köz Tanítási Tárgyában rendelt bizottságnak észrevételei’ s ezek folytán közölt végzések (a továbbiakban: Nógrád megye tanügyi operátuma). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Acta diaetalia II. (1790–1848) A96 f. 10 cs.

¹³ Barta 1966; Völgyesi Orsolya: Politikai-közeleli gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832. Gyula, 2002.

¹⁴ 2018-ban írt szakdolgozatomban elvégeztem a reformer Nógrád, a konzervatív Esztergom és az ingadozó Győr vármegyék észrevételeinek mind a kilenc tárgyban való ismertetését: Heil Kristóf Mihály: A vármegyei politikák összehasonlítása a reformkori Magyarországon. A rendszeres bizottsági munkálatok megvitatása Esztergom, Győr és Nógrád megyékben. Kézirat, 2018.

– csak kiindulási pontnak vette az országos javaslatot, és attól merőben eltérő, terjedelmesebb anyagot fogadtak el. Az ismétléseket elkerülendő, amennyiben a megye egyetértett az országos indítvánnyal, csak visszautalt a korábban kifejtettekre, illetve amennyiben az országos operátum adott paragrafusát támogatni tudta, így csupán e szándékot jegyezték fel.

Nógrád vármegye a liberális többségű törvényhatóságok közé tartozott.¹⁵ A megye tanügyi véleményének eszmeisége két alapvető gondolatra épült: egyrészt a haza, a magyar nemzet felvirágoztatása a nyelv és a szellem uralma által, másrészt minden téren érvényesülő szabadságjogok biztosítása. Ennek megfelelően a „preambulumában” mint fő princípium rögzítette a „gyarapodó műveltség és pallérozódás útján kifejtett észnek haladásbeli szükségét”,¹⁶ majd elismerően szolt a dicső múlttól, mint eszményképről: „a magyar nemzet [...] minden múlt században az akkor uralkodó gondolkozási elvek szerint vetélkedő, sőt nem egyszer példaadó lépcsőn állt Európa pallérozott hatalmasabb nemzeti között”. Egyben programja célját, az ország műveltség általi felzárkóztatását is megfogalmazta, miszerint Magyarország „a többihez [a műveltebb európai országokhoz – H. K. M.] legalább közel juthasson”.¹⁷

Először az országos javaslatoknak a nemzeti nevelés általános elveiről (Projectum Articuli de Systeate generalium Principiorum Nationalis Educationis) kidolgozott tervezetét észrevételezte Nógrád. Az 1793-as előterjesztés nem kívánta a közoktatás rendszerét apró részleteiben huzamosabb időre megmerevíteni. Szilárd irányelveivel csupán a legalapvetőbb univerzális kívánalmakat határozta meg. Vezérgondolata volt a nemzeti nevelés természetének és céljainak meghatározásával biztosítani az ország bármely nemzetiségű és felekezeti lakosának ugyanazon szellemi és testi nevelési lehetőségeket, s azonos tudományos oktatási esélyeket. Ez, az *egység elve* volt az alapja az első Ratio Educationisnak is. Azonban ezen javaslat felvilágosult eszméi már nemzeti színezetet is nyertek.¹⁸

¹⁵ A megyei közgyűlések politikai többségéről lásd: Barta, 1966. 173.

¹⁶ Nógrád megyei tanügyi operátuma, 1. p. Az idézeteket a mai helyesírási szabályok szerint közlöm.

¹⁷ Uo., 1. p.

¹⁸ Az 1793-as és az 1828-as javaslatok szövegét magyar fordításban közli Kármán Mór: Közoktatástügyi tanulmányok, I. kötet. Budapest, 1906, Franklin, 120–126. p.; Kornis 1927, II., 233. p.

Az 1793-as tervezethez képest – amely oly igazul tükrözte vissza a 18. század végi magyar felvilágosodás és kultúrpolitika törekvéseit – az 1828. évi kezdeményezések nem sokat tudtak hozzátenni. Jellemzően inkább csorbították annak eredményeit. Ez történt rögtön az első szakaszban, ahol is a régebbi bizottság generális álláspontját az egységes elvek szerint kordinált magyar közoktatásról az 1828-as indítvány kiegészítette az 1790. évi XXVI. törvénycikk 5. szakaszának hatályban tartásával. Ezáltal a protestáns iskolák rendszerbeli különállásának jogalapját fenntartani áhította az egységes nevelésügy csorbítása árán.

Nógrád hosszas vitában értékelte a felekezetek közötti konfliktushelyzeteket, s végül az egység ideáját szem előtt tartva az egyházi oktatás megszüntetése, s ezzel az egyöntetű nemzeti iskolarendszer kiépítése mellett foglalt állást. Törvényben rögzítette volna, hogy „a nyilvános oktatásban való tanításra semmiféle [...] papot (kivéve a hittudományokat) ne alkalmazhassanak”. Kivételként a hittudományok oktatását a négy bevett felekezet tanítói kezében kívánta hagyni azzal, hogy a fizetésüket a nyilvános állami iskolákban oktatókkal azonos pénztárból fizették volna.¹⁹

Továbbá Nógrád az egységesség elve mellett lándzsát törve a Ludovikára is ki kívánta terjeszteni a munkálat hatályát, s így az általános oktatási rendszer sáncai mögé beemelte volna a katonai akadémiát is. Érvéle szerint a jövő katonai nemzedékét is célirányosan hazafiságra kell nevelni, amit az operátum szellemisége biztosíthatott volna. Szintén felszólalt a megye a Magyar Tudós Társaság tervezett hatáskörrelvonása ellen. Az országos tervezet a vallás(tudományok) és a politikai tudományok területén korlátozni kívánta az intézetet. Erre válaszul a nógrádi testület egy klasszikus szabadságjogi érveléssel állt elő, amiben a tudományos élet szabadsága mellett kardoskodott. Természetesen nem a huszadik századra kiforrott alapjogi érvrendszerrel, de alapjaiban meggyező tartalommal érvelt a tudományosság primátusa mellett: „meg lehet-e tiltani azt, hogy magyar hazánkban vallásról [...] szabad legyen [írni – H. K. M.]?” – tette fel a költői kérdést a nógrádi törvényhatóság.²⁰

A második szakaszban az 1793-as bizottság a felvilágosodás kultúrharcának megfelelően bővíteni szándékozta az alapfokú oktatásban részesülni jogosultak körét. Biztosította volna a közoktatást a polgárok

¹⁹ Nógrád megye tanügyi operátuma, 7–8. p.

²⁰ Uo., 2–3. p.

bármely osztályának.²¹ A törvényjavaslat az újabb országos bizottsággal egyetértett abban, hogy „minden egyes helyen, ahol valamilyen vallásbeli istentisztelet fennáll, sőt népesebb fiókjaikban és pusztákon [állítsanak fel – H. K. M.] még községi, városi és székhelyi népiskolákat is”.²² Továbbá fejleszteni kívánták a felsőbb oktatást is: „Ugyancsak magasabb tanulmány végett grammatikai iskolák, gymnasiumok, akadémiák az ország egyes kerületeiben és [...] egyetem az ország középpontjában elhelyezve és szabályszerűen elrendezve és amik még nem léteznek, folytatólagosan bevezetendők.”²³ A rendszeres tanügyi bizottság valójában egy iskola-építési programot javasolt a törvényhozás számára. Az 1793-as javaslat további jelentőségteljes intézmények felállítását is tervezte, amelyek a 19. század első évtizedeiben létre is jöttek, úgymint a Magyar Tudós Társaság, a Ludovika katonai akadémia és számos egyéb. Az 1828-as operátum második szakaszában a népiskolák (Scholae Triviales) neve helyébe a Scolae Elementare-t iktatták, tehát ekkortól datálható az „elemi iskola” mint hivatalos műszó használata. Nógrád 1832-ben tudatosan és következetesen a „nemzeti oktatás” fogalmát használja, ezzel is hangsúlyozva az ország nemzeti egységét.

Nógrád az ország jövőjét a kiművelt emberfőkben látta. E szellemségben fogalmazta meg észrevételeit. A nemzetre leselkedő legnagyobb veszélyt a tudatlanságban („a féltudásban”) látta. Céljai eléréséhez szükséges legkézenfekvőbb eszköznek a műveltséggel rendelkezők számának növelése tűnt. „Embernek születünk, polgárnak neveltetünk” – foglalta össze szellemesen a jegyzőkönyv a megye felvilágosult eszméit.²⁴ Nógrád nem pusztán a tanulásra jogosultak körét kívánta tágítani, mint az országos bizottmányok, hanem a tankötelezettek számát is. Ennek megfelelően az öt évnél idősebb gyermekeket kötelezte volna a tanulásra.²⁵ A diákság számarányának cseperedésével egyenes arányban nőtt az iskolák infrastrukturális szükséglete is. Nógrád – a kor statisztikáira építve – részletes költségvetéssel támasztotta alá az alapfokú országos iskolahálózat bővítésének programját. A tervezet nem a központi

²¹ Kármán 1906, 120. p.

²² Uo., 121. p.

²³ Uo.

²⁴ Nógrád megye tanügyi operátuma, 4. p.

²⁵ Uo., 11. p.

költségvetésből kívánta fedezni a fejlesztéseket és a felduzzasztott tanítói kar honoráriumát, hanem különadót tervezett kivetni. A korszellemet jól tükröző, figyelemre méltó javaslat szerint a szükséges tőkét a kiváltságolt rendek és az adózó nép egyenlő arányban közösen biztosították volna, hiszen a „nevelés és neveltetés haszna” mind a kettőt gazdagítaná – fogalmazott a vármegye.²⁶ A javaslat egy, az adóalanyok köre szerint differenciáltan arányosított összetett adózási rendet is kidolgozott az új adónem beszédéséhez.²⁷

A tanügyi előterjesztések harmadik szakasza – szorosan kapcsolódva a megelőző érveléshez – a közoktatási finanszírozás ügyét vizsgálta. Az 1793-as ajánlás a közoktatás ingyenességét hirdette: „Ez az oktatás bárhol a közoktatási intézetekben ingyenes legyen és csak a népi iskolákra nézve a földesurak iskolafenntartási kötelezettségének s a község segélyezésének elvét” hangsúlyozták.²⁸ Az 1828-as bizottság meghátrálni látszott. Teljes költségmentesség helyett alapítványi alapok bevonását javasolta. Nógrád az egyetemi oktatás ingyenessége mellett nyíltan érvelt, azonban nem tért ki az alsóbb iskolák tandíjfizetésére, tehát elfogadni látszott a tandíjkötelezettséget, illetve az alapítványok általi költségtérítést a községeknek és földesuraknak kedvezve.²⁹ Nógrád ugyancsak az ország kollektív tudásának és műveltségének növelése céljából állt elő az egyetemi hallgatók támogatására alapítandó ösztöndíjprogrammal és az egyetemi tandíj eltörlésének terveivel. (Az ösztöndíj összegét a jómódú diákoktól beszédett tandíjra alapozta volna.) Az egyetemi tandíj hatálytalansításával

²⁶ Uo., 4. p.

²⁷ A kiváltságolt nemesség és az adófizető népesség 50–50%-os arányban, tehát 26–26 millió ezüst forint értékben kellett volna részt vállaljon a programban. A nemesség birtokai arányában tíz éves futamidő alatt teljesíthette volna kötelezettségét. Az adóalanyok másik köre három differenciált osztályba (classisba) osztva eltérő mértékben tartozott volna fizetni. (Az első osztályba tartoztak „a művészek, kereskedők, kalmárok, mesteremberek s hasonló nemű, de nem a királyi szabad városok polgárai”, a másodikba a jobbágyok, a harmadikba pedig a zsellérek, szolgák és egyéb napszámból vagy zsoldból élők. A három osztály egyenként további három-három fizetési csoportra bontódott volna, melyek adókötelezettsége bevételeik arányában differenciálódott volna 1:9 arányszámokon belül.) Lásd uo., 4–5. p.

²⁸ Kármán 1906, 121. p.

²⁹ Nógrád megye tanügyi operátuma, 7–8. p.

a felsőfokú végzettséget szerzett tudós fők számát, s ezáltal az ország kollektív tudását kívánta a megye növelni.³⁰

A következő, negyedik szakasz az ifjúság szellemi nevelésének alapvetéseit tartalmazta. Érdekes találkozása volt ez a konzervativizmus és a felvilágosodás elveinek. Egyrészt az országos bizottságok a vallástant a közoktatás főtárgyának minősítették, melyet mindenki számára vallása szerint külön kellett előadni úgy, hogy „a többi vallás iránt gyűlöletet ne keltsen, hanem inkább kölcsönös szeretet és barátságos érzületet oltson az ifjú szívekbe”.³¹ Az erkölcsant azonban, mivel annak mindenkire nézve, vallási különbségekre tekintet nélkül ugyanannak kellett lenni, minden felekezet tagjai számára azonos módon kellett előadni. Az 1793-as bizottság ajánlásait később a második Ratio Educationis meg is fogadta és beépítette rendelkezési közé. Az 1828-as országos bizottság és Nógrád észrevételei is fenntartották a fent meghatározott elveket, miszerint a vallástant mindenki felekezeti hovatartozásától függően, bevett vallása szerint tanulta, míg az erkölcsant mint generális követelményeket ugyanazon tárgy keretében „koedukáltan” oktatták. Nógrád az országos javaslatokkal egyetértve csupán a felekezeti oktatók helyes elosztásáról értekezett.³²

Az országos bizottságok féltették az országot, és felszólaltak a „szellemi proletariátus” térnyerésével szemben. Egyrésztől támogatták a tehetséges diákokat azzal, hogy a lehető legtöbbet és a legszabadabban tanulhassanak tovább, hiszen az országnak nagy hasznára vannak a különböző tudósok, az országos és megyei hivatalokat viselni képes szakemberek, „akik az ország alkotmányával megegyező nevelést kaptak”.³³ Másrésztől felismerték a veszélyét a tehetségtelenebb rétegek iskolapadban való maradásának. El akarták kerülni, hogy a közeljövőben egyes mesterségekben munkaerőhiány jelentkezzen. Az 1825. évi országgyűlés már indítványozta a gimnáziumok mint tudós, elméleti intézmények mellett gyakorlati iskolatípusok felállítását, amit később az országos bizottság is üdvözölt. Támogatni kívánták az ipari, mezőgazdasági, szakipari vagy kereskedelmi oktatást is, elkerülve az ágazatok kiüresedését. Jól megfigyelhető volt a korszak haszonelvű szelleme. Az iskolákban csak

³⁰ Uo.

³¹ Kármán 1906, 122. p.

³² Nógrád megye tanügyi operátuma, 8. p.

³³ Kármán 1906, 122. p.

az állam számára haszonnal kecsegtető tudományoknak és tudásoknak volt helye.³⁴

Ugyancsak az állam utilitarista hozzáállását jelezheti, hogy az országos bizottságok először szólaltak fel a magániskolák ellen. Mivel az állam a magánintézetek felett nem gyakorolt felügyeletet, így nem tudta befolyásolni azok oktatáspolitikáját. Az országos bizottságok a bizonyítvány-szerzés követelményeként javasolták a magános diákok állami iskolákban való vizsgáztatását.³⁵ Hasonló megfontoláson alapulhatott Nógrád észrevétele, amely a tanítóintézetek felügyeleti jogkörét a magyar diéta által választott testülethez telepítette volna.³⁶

A hatodik szakasz a tananyaggal és az iskolakönyvekkel foglalkozott. Az 1793-as bizottság a tolerancia elvének érvényt szerezve a valláskülönbségekre figyelemmel kívánta meghatározni a közoktatási tansegédletet. Mivel a közoktatási intézmények vallási különbségtétel nélkül nyitva kellett, hogy álljanak, ennek megfelelően valamennyi felekezethez tartozó tanuló számára biztosítani kellett a „megütközés nélküli tanulás lehetőségét”. Tehát olyan egységes nemzeti nevelésben kellett részesülniük, amelyben egyik bevett egyházhoz tartozó felekezet hívét sem érthette hátrány a tananyag elsajátításakor. Az 1828-as országos deputáció támogatta a korábbi kezdeményezést, illetve hozzátette, hogy kívánatos lett volna időről-időre felülvizsgálni a tananyagot és a tankönyveknek idomulni a legújabb tudományos eredményekhez.³⁷

Nógrád vármegye kiegészítést fűzött az országos munkákhoz. Mivel megelőzően az alsófokú oktatásban a fenntartó felekezetek voltak jogosultak a tankönyvek, s ezáltal a tananyag összeállítására, így a megye – hiszen eltörölni tanácsolta a felekezeti oktatást – egységes tankönyvszerkesztést javasolt, mely feladatot a Magyar Tudós Társaság hatáskörébe kívánta helyezni.³⁸ Egyaránt jól példázza a vármegye elkötelezettségét, felkészültségét és jellemzően innovatív hozzáállását azon észrevétele, miszerint hitet tett a „Lankaszer tanítási módszer” mellett.³⁹

³⁴ Uo.

³⁵ Vö. Kármán 1906, 123. p.; Nógrád megye tanügyi operátuma, 8. p.

³⁶ Nógrád megye tanügyi operátuma, 8. p.

³⁷ Kármán 1906, 123. p.; Kornis 1927, II., 12. p.

³⁸ Nógrád megye tanügyi operátuma, 7., 12. p.

³⁹ A kölcsönös tanítás módszere, közismertebb nevén Bell–Lancaster-, vagy monitor-módszer Andrew Bell és Joseph Lancaster angol pedagógiai szakemberek

A törvénytervezetek hetedik szakasza foglalkozott az oktatás nyelvének kérdésével. Az 1793-as indítvány rést kívánt ütni az idegen nyelvek uralmán. Ehhez két eszközt javasolt a bizottság: egyrésztől „a grammatikai iskolákban bárhol Magyarországon a latin nyelvet a magyar nyelv segítségével” kívánta taníttatni, másrésztől minden más tanintézetben a magyar nyelvet mint külön rendes tárgyat kellett volna tantervbe venni az 1792. évi VII. törvénycikknek megfelelően. Úgy látszik, az 1790-es évek felvilágosult eszméi sem érezték még elérkezettnek az időt a magyar nyelvű oktatás teljes térnyeréséhez.

A magyar közoktatásügy neuralgikus pontja volt a nemzeti nyelvnek az oktatásban való szerepe. Az 1792-es, az 1805-ös és az 1807-es országgyűlések törvényei csupán a magyar nyelv külön rendes tantárgyként való tanítását erősítették meg. Azonban a közvélemény egyre hangsúlyosabban áhította, hogy a tanítás nyelve egészen a magyar nyelv legyen. A diétai ellenzék 1825-ben hangot is adott követeléseinek, majd az országos rendszeres bizottság is azt kezdeményezte, hogy „a felsőbb tanulmányok [középiszolák – H. K. M.] valamennyi osztályában ideérve a humanitás iskoláit s (gymnasiumokat) legalább egy tanulmány magyar nyelven adandó elő és senki ne bocsáttassék felsőbb intézetbe, aki a hazai nyelv tanulmányaiban elő nem haladt”.⁴⁰ Tehát az 1820-as évekre már az alapvetően konzervatív országos bizottság is eljutott a magyar nyelvű oktatás szükségességéig. A reform többségű Nógrád vármegye e ponton is szembehelyezkedett az országos előterjesztésekkel. Főszabályként a polgári (falusi) iskolák kivételével minden intézményben a magyar nyelvű oktatást támogatta. Mértékletességet és bölcsességet mutatott azonban a megye, amikor felismerte, hogy nem volna szabad teljesen eltörölni a latin nyelvet az oktatásból. Belátta, „hogy a latin nyelv még hazánk ügyeire nézve igen hasznos nyelv”.⁴¹ Nógrád az első grammatikai osztálytól négy éven keresztül javasolta a deák nyelv oktatását azzal, hogy minden osztályban egy vagy kettő tudományos tárgy oktatási nyelvének

névéhez fűződik. A tömeges népoktatást lehetővé tevő eljárás szinte az egész világon elterjedt a 19. század első felében. Magyarországon 1817 májusában a Tudományos Gyűjtemény hasábjain jelent meg először híradás a módszerről. Bővebben lásd: Fehér Katalin: Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 2002. 3. sz. 295–301. p.

⁴⁰ Kármán 1906, 123–124. p.

⁴¹ Nógrád megye tanügyi operátuma, 6. p.

is azt indítványozta. További kivételként nevesítette a felsőbb tanulmányok közül a „törvénybeli tudományokat”, melyek esetében a latin és magyar vegyes tannyelvű oktatást javasolta, míg a hittudományok területén tisztán a latin nyelvű képzés látszott ésszerűbbnek.⁴² A megye nem tagadta a latin nyelv hasznosságát, azonban – más megyékkel ellentétben – szót sem ejtett a német nyelv használatának gyakorlati hasznairól és hátrányairól. Nógrád a magyar nyelv térnyerésével a nemzeti művelődést és a nemzet „össztudását” kívánta felvirágoztatni. Meglátása szerint a tudományokat élő nyelven tanulni hasznosabb és korszerűbb lett volna, továbbá a magyar nyelv ismerete nem okozna gondot a felsőbb iskolák diákságának, ha már az alsóbb osztályokban elsajátítják a magyar nyelvet a nem magyar anyanyelvű honosok. Mindenképp érdemes rámutatni a tankötelezettek számának növelése és a magyar nyelvű oktatás mint az ország művelődés általi felemelése koncepciójának meghatározó elemei közötti kapcsolatra.

A tervezet nyolcadik szakasza az előzőnél is erősebb szankciót kívánt bevezetni. Nem csupán a továbbtanulást gátolta volna, hanem a javaslat szerint „bizonyos idő múlva senki sem bocsátható mesterséges, se községi, se városi kisebb tisztségre, akinek legalább [...] népiskolai” jártassága nincsen. Ugyancsak korlátot húzott a megyei vagy törvényhatósági köztisztviselések elé megfelelő végzettség hiányában.⁴³ Az újabb országos bizottság azonban a feltételrendszer követelményeit lényegesen leszállította. Míg a régebbi testület meghatározott tanulmányok bizonyítvánnyal való igazolását követelte volna meg az eljövendő idők megyei és törvényhatósági közszolgáitól, addig az új testület a magasabb hivatalokhoz csak filozófiában, hazai történelemben és jogi tanulmányokban való jártasságot, és nem erről szóló iskolai bizonyítványt kívánt volna meg.⁴⁴ Nógrád nem fűzve semmit a tárgyhoz, elfogadta az újabb tervezetben foglaltakat.

⁴² Uo., 8. p.

⁴³ Kármán 1906, 124. p.; Kornis 1927, I., 235–236. p.

⁴⁴ Kornis 1927, II., 13. p.

A kilencedik szakaszban a testnevelés jelentőségét hangsúlyozták a szakbizottságok.⁴⁵

A tizedik szakasz az oktatást felügyelő kormányzések helyzetét elemezte. A régebbi, 1793-as deputáció meglátása szerint a tantervek, a tankönyvek, az oktatásügyi igazgatás, a tanügyi személyzet s a fegyelmezés kérdése folyton mozgásban lévő problémák, tehát „állandó törvény tárgyát nem alkothatják” („obiectum stabilis legis constituere nequeant”). Ennek megfelelően szabályozását a végrehajtó hatalomra ruházta volna. A bizottság szerint a király a helytartótanács útján gyakorolta volna a felügyeleti jogait, továbbá az 1793-as javaslat figyelembe vette a protestáns iskolákra vonatkozó 1791. évi XXVI. törvénycikk biztosította jogokat is.⁴⁶

Nógrád, ahogy már láthattuk, ki akarta ragadni az oktatásügyet az uralkodó kizárólagos felségjogai közül, és átemelte volna az országgyűléssel közös ügyek csoportjába. Ennek megfelelően elvetette a királynak a kormányzések által gyakorlandó főfelügyeleti jogát. A vármegye a hazai állami iskolahálózatot két kategóriába kívánta felosztani: elsőbe a pesti egyetem mellett az összes akadémiát, nyilvános líceumokat, gimnáziumokat és minden nem polgári (falusi) iskolát, a második kategóriába pedig a polgári iskolákat rendelte volna. Az előbbi kategóriába tartozó intézmények felügyelete és ellenőrzése az országgyűlés által választott testület hatáskörébe tartozott volna. A testület elnökét maga választotta volna a tagjai közül, akit az uralkodó megerősített volna tisztségében, illetve állandó tagnak javasolták a mindenkori pesti egyetem rektorát hivatali ideje alatt. Azt azonban a megyének is be kellett látnia, hogy a legfelsőbb ellenőrzést a magyar helytartótanács kezében kellett hagyni. A megyei tervezet a polgári iskolák felügyelőinek pedig a vármegyék által delegált biztosokat kívánta állítani.⁴⁷

A tizenegyedik szakaszban további intézkedéseket javasoltak az országos bizottságok. Támogatni rendelték a szabad hivatásválasztást: amennyiben a hivatalra pályázók szakmai ismeretei elegendőnek bizonyultak, ne lehessen őket elutasítani. Támogatta a megye a tanárok, az iskolamesterek és az iskolaigazgatók közigazgatásban való elhelyezkedését,

⁴⁵ Kármán 1906, 124. p.; Kornis 1927, I., 236. p.

⁴⁶ Kármán 1906, 124. p.

⁴⁷ Nógrád megye tanügyi operátuma, 8–9. p.

valamint a tanárok és tudósok méltó javadalmazása mellett is érvelt. Nem lebecsülendő a felvilágosult bizottságok szociális érzékenysége sem. Már az 1793-as országos bizottság is tisztességes élethossziglani nyugdíjjal kívánt gondoskodni az állam korosodó szolgálóiról.⁴⁸ Az újabb országos testület és a nógrádi közgyűlés is támogatta a szociális juttatások bővítését.⁴⁹

A munkálatok és észrevételek sorsa

Az 1832/36-os országgyűlésen a vármegyei követek indítványozták az operátumok napirendre tűzését, valamint a királyi proposíciók is bizakodásra adtak okot, hiszen a diéta eleve a rendszeres bizottsági munkálatok megvitatása végett lett összehívva. Végül a konzervatív követek és főrendek kerekedtek felül. A kormánypártiak halogató taktikájának köszönhetően sikerült elodáznia a tanügyi operátum napirendre vételét, amit az ellenzék is elfogadott, mert nem részsikereket akartak elérni, hanem az egész oktatási rendszer tüzetes átalakítását egy időben szerették volna végrehajtani. Csak a diéta végén ismerték fel, hogy taktikájuk megbukott. A rendszeres bizottsági munkálatok nem kerültek napirendre.⁵⁰

Az 1828. évi tanügyi munkálatokat és az azokhoz fűzött megyei észrevételeket később sem tárgyalták az országgyűlésen, azonban hivatkozási alapul szolgáltak az egész reformkorban. Az oktatáspolitikai reformok végül hosszas egyezkedések árán az operátumoktól különválasztva születtek meg. A közép- és főiskolai tanítási nyelvről az 1844. évi II. törvénycikk rendelkezett, de számos más kérdésben – úgymint a közoktatás nemzeti irányítása vagy a szabad iskolaválasztás ügyében – csupán a 1848-as áprilisi törvények III., XIX. és XX. cikkei hoztak fordulatot.

Történetírásunk a rendi berendezkedés lassú leépítésének és a haladó reformeszmék egyidejű térnyerésének okait a feudális termelési mód válságában és a nyomasztó hitelhiányban látja. A számos új nyilvános

⁴⁸ Kármán 1906, 125. p.

⁴⁹ Nógrád megye tanügyi operátuma, 8–9. p.

⁵⁰ Vö. Bényei Miklós: Bihar megyei észrevételek az 1827. évi tanügyi rendszeres bizottmány munkálatához. In Gazdag István (szerk.): A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 1981. 8. sz. 31. p.

fórum mellett a magyarországi polgári átalakuláshoz vezető több évtizedes út megkerülhetetlen állomásai a rendszeres bizottsági munkálatok, valamint azok vármegyei észrevételezése. A rendek e vitákat használták fel arra, hogy párttá szerveződjenek, és a tanácskozások alatt kristályosodtak ki a magyar reformmozgalom alapvetései.

A fentiekben ismertetett országos rendszeres bizottsági munkák és azok nógrádi véleményezése alapján alátámasztást nyer, hogy a tizennyolcadik század végi felvilágosult nemesség számos ponton kívánta a változást, de még nem jutott el a feudális szisztéma lebontásához. Továbbra is megmaradt a rendi keretek között. Jól tükrözi a megfontolt haladás szemléletét a nevelésügyi javaslat. A régi országos bizottság, bár számos kérdésben meglepően határozottan kiállt a reformok mellett – például a tandíjfizetés elvetése tekintetében –, még nem tartotta időszzerűnek a rendszer gyökeres átalakítását. Az 1793-as javaslat változatlanul az uralkodó hatáskörében kívánta hagyni az oktatás ügyét. Az 1828-as testület ugyancsak a korlátozás nélküli jogkörök, azaz a rezervaták között hagyta volna a nevelést, míg az oktatás ingyenessé tételében való visszako-zása jól példázza, hogy az újabb tervezetek még kevésbé feleltek meg a koruk kihívásainak, mint a három és fél évtizeddel korábbi indítványok. Ezekkel szemben a reformokat sürgető Nógrád számos témában gyökeres változást akart elérni. A megye megosztotta volna az oktatás feletti hatásköröket az uralkodó és az országgyűlés között, tehát áttemelte volna a közös hatáskörű ún. communicaták közé. Nógrád az ország mozgásterének növelése mellett a nemzet sikerét műveltségében látta. Ennek első számú eszköze pedig a nemzeti nyelv, amely segítségével a szélesebb rétegek számára tette volna elérhetővé az alapvető műveltség és a tudományok ismeretanyagát, ezért támogatta a magyar nyelvű oktatás minél szélesebb körű bevezetését.

A reformkor egyik kulcskérdése volt a magyar nyelv ügye. A tannyelv és a hivatali nyelv rögzítése túlmutatott a mindennapi használat általános rétegein. A nyelvek különböző használati színtereinek kodifikálása alapjaiban határozhatja meg egy állam felépítését, kultúráját és ezáltal gazdasági eredményeit. Nógrád vármegye a magyar nyelvű oktatással – és mint láttuk, minden indítványával – az ország jövőbeli kollektív tudását kívánta bővíteni. Elképzelése szerint az oktatás kapuinak tágabbra nyitásán túl a gyakorlati lehetőséget is meg kellett teremteni a szélesebb

rétegek számára, hogy gyarapíthassák tehetségüket, s ezáltal tudásukkal járulhassanak hozzá az ország felemeléséhez.

A magyar nyelv reformkori kodifikációs folyamatát vizsgálva nem elégedhetünk meg az országgyűlési viták, illetve az elfogadott joganyagok feltárásával. A korszak törvényalkotási tevékenysége sokkal szélesebb nyilvánosság előtt zajlott. Közvetve részt vettek benne a kinevezett bizottságok és a törvényhatóságok közgyűlésein megjelenni és szavazni jogosultak ezrei. E vitákon formálódott a reformellenzék, e vitákon születtek meg a reformtörvényeket eredményező gondolatcsírák, így az operátumok nélkülözhetetlen forrásai a korszak kodifikációtörténetének.

Képešsy Imre*
**A NYELVI JOGOK SZEREPE
A 19. SZÁZADI SZLOVÁK
AUTONÓMIA-
TÖREKVÉSEKBEN**

Bevezetés

A modern értelemben vett szlovák nemzet a 19. század első felében jött létre. E folyamatban kiemelt szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalom, amely legfontosabb céljának az irodalmi nyelv megteremtését tekintette. Ezirányú törekvéseiket az 1840–1850-es években koronázta siker, amikor – főként Ludovít Štúr és Michal Miloslav Hodža munkásságának köszönhetően – megszületett a szlovák nyelv napjainkban is használt változata. E két évtized eseményei azonban más szempontból is alapvetően rányomták bélyegüket a nemzet fejlődésére. Először az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc viharos időszakában, majd 1861-ben fogalmazták meg a szlovákok politikai programjukat és ezzel összefüggésben az autonómiáról szőtt elképzeléseiket. E dokumentumokban – korántsem véletlenül – kiemelt szerepet kaptak a nyelvi jogok is: tanulmányomban ezek bemutatására helyezem a hangsúlyt.

* MTA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs.

Szlovák autonómiatörekvések az 1848-as forradalom időszakában

Nem sokkal azt követően, hogy az 1848-as párizsi forradalom híre átlépte I. Ferdinánd osztrák császár birodalmának határait, a magyar liberális politikusok meglátták a történelmi lehetőséget arra, hogy a kor legmodernebb alkotmányos elveit követve lerakják az alkotmányos monarchia alapjait.¹ Ezen törekvésük az áprilisi törvények elfogadásában csúcsosodott ki, az azokban megfogalmazott komoly társadalmi és gazdasági változások mellett a törvényhozás célja a birodalmon belüli függetlenség biztosítása (is) volt. A „népek tavasza” felszínre hozta azokat az etnikai feszültségeket, amelyek a 19. század kezdete óta egyre erősödtek az országon belül. Általánosságban véve elmondható, hogy II. József uralkodásáig hazánkban egyáltalán nem volt napirenden a nemzetiségi kérdés. Az ő erőfeszítései a német nyelv hivatalos nyelvvé tételére hívták elő első körben a magyar nyelvújítási mozgalmat, ami aztán mintaként szolgált a történelmi magyar államterületen élő többi nemzetiség számára is.

A szlovák nemzeti megújulásra a 19. század első felében került sor. A mozgalom vezetői három generáción keresztül tettek kísérletet az irodalmi szlovák nyelv megteremtésére, és többek között ezáltal kívánták a szlovákok nemzeti identitását erősíteni.² A szlovák politikusok többsége a kezdetekben egyértelműen támogatta a márciusban megindult alkotmányos változásokat. A szlovák nemzeti mozgalom vezetői (Ludovít Štúr,³ Michal Miloslav Hodža és Jozef Miloslav Hurban) üdvözlötték a feudális rendszer lebontását, a kötelező örökváltságon keresztül a jobbágyi rendszer megszüntetését, illetve a sajtószabadságot biztosítását.⁴ Ezzel együtt

¹ Lásd: Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Budapest, 1983, Gondolat, 84. p.

² Podolan, Peter – Viršinská, Miriam: Slovenské Dejiny III. (1780–1914). Bratislava, 2014, Literárne informačné centrum, 125–129. p.; Trencsényi Balázs – Kopecek, Michal (szerk.): National Romanticism: The Formation of National Movements: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945, Volume 2. Budapest, 2013, Central European University, 150. p.

³ Életről lásd: Demmel József (szerk.): Az ismeretlen Ludovít Štúr. Magyar tanulmányok a legnagyobb szlovákról. Békésesaba, 2016, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.

⁴ Podolan – Viršinská 2014, 160. p.

– hasonlóan a horvátok, szerbek és románok képviselőihez – némi bizalmatlanságot mutattak a magyar kormányzat következő lépéseit illetően. Attól tartottak ugyanis, hogy az 1848-as törvények utat fognak nyitni egy centralizáltan működő magyar állam létrejöttéhez, ahol a magyarok a többi nemzet rovására még inkább részesedni tudnak a hatalomgyakorlásból. E tekintetben többször utaltak az 1848. évi 5. tc. nevezetes rendelkezésére, amely a passzív választójog gyakorlását a magyar nyelv ismeretéhez kötötte.⁵ Ennek eredményeként fogalmazták meg és adták elő a szlovák nemzeti mozgalom vezetői követeléseiket Nyitra, Árva és Liptó vármegyék közgyűlésein. Az e petíciókban előadott követelések a későbbiekhez képest meglehetősen szerénynek tekinthetők, főként az anyanyelv használatának jogát kívánták biztosítani a bíróságok és a közigazgatási szervek előtt (ideértve azon vármegyei közgyűléseket is, ahol a szlovák nemzeti mozgalom vezetői előadták követeléseiket). Ugyanezt fogalmazták meg az oktatás területén is, valamint célul tűzték ki, hogy a pesti egyetemen hozzanak létre egy, a szlovák nyelvre fókuszáló tanszéket. Nélkülözhetetlennek tartották a szlovák nemzet képviselőinek biztosítását a magyar parlamentben, illetve azt, hogy a jövőben minden jogszabályt fordítsanak le és hirdessenek ki szlovák nyelven is. A legfontosabb követelés a szlovákok nemzetként való törvényes elismerésére vonatkozott,⁶ de a területi autonómia kérdéséről egy szó sem esett e dokumentumokban.

A vármegyei közgyűlések kivétel nélkül megkérdőjelezték e követelések törvényességét, aminek következtében Štúr és köre mindenhol elutasítással találkozott. A szlovák nemzeti mozgalom vezetői ezért gyűlést szerveztek Liptószentmiklós városába, ahol 1848 májusában született meg „A szlovák nemzet követelése” (Žiadosti slovenského národa) címet viselő dokumentum, amely már komplexebbnek tekinthető az előző petíciókhoz képest és határozottabb elképzeléseket tartalmazott.⁷ A hasonló tartalmú horvát és szerb proklamációk mintájára a szlovákokat önálló nemzetként határozta meg, és követelte minden nemzet egyenjogúságának

⁵ 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselő alapján választásáról, 3. §.

⁶ Podolan – Viršinská 2014, 162–165. p.

⁷ A dokumentumot eredeti nyelven lásd: https://www.gjar-po.sk/~gajdos/druhy_rocnik/Ziadosti_slovenskeho_naroda.pdf.

kimondását Magyarországon belül. Továbbá e dokumentumban fogalmazódott meg első ízben a területi autonómia gondolata a szlovákok számára. Megalkotóinak célja az volt, hogy Magyarországot szövetségi állammá alakítsák, ahol minden tartomány saját tartományi gyűléssel, míg a „szövetségi” magyar parlamentben minden nemzet paritásos alapon egyenlő képvisellel rendelkezett volna. Hangsúlyozták a szlovák nyelv használatához fűződő jog biztosításának nélkülözhetetlenségét a hivatalokban és az oktatásban a szlovák területeken, valamint a dokumentum javaslatot tett az általános férfi választójog bevezetésére is.⁸

A kiáltványt a magyar kormány egyértelműen elítélte és alkotmányellenesnek tartotta az áprilisi törvényekkel való összeegyeztethetlensége miatt.⁹ A kormány körözést adott ki Štúr, Hodža és Hurban személyére, illetve statáriumot hirdetett a Felvidéken.¹⁰ Miközben a szlovák nemzeti mozgalom vezetői a hatóságok elől menekültek, a ruszinok képviselőivel közösen új proklamációt fogadtak el, amely a „Szlovákok és a magyarországi ruszinok követelései” címet viselte. A fő változást az jelentette, hogy a ruszinokra is kiterjesztették a korábban megfogalmazott követeléseket.

Fontos hangsúlyozni, hogy a szlovák nemzeti mozgalom vezetői 1848 tavaszán szorosabb együttműködést szorgalmaztak a Habsburg Birodalom többi szláv népével, még akkor is, ha az ausztróslávizmus koncepciójával Štúr nem értett kifejezetten egyet (Hurban és Hodža e tekintetben más nézeteket vallott).¹¹ E törekvés jegyében utazott el Jozef Miroslav Hurban 1848 júliusában Zágrábra, hogy tájékoztassa a sabort a szlovák nemzeti felkelés tervezett kiobbantásáról, amire végül szeptemberben került sor. Beszédében hangsúlyozta, hogy a nemzeti mozgalom célja nem az 1848-as átalakulás eredményeinek felszámolása, hanem a szlovákokkal szemben megtagadott jogok érvényesítése volt, amiért akár fegyveres úton is hajlandóak voltak küzdeni. Ezzel együtt fontos megemlíteni, hogy a felkelés gondolata nem élvezett általános

⁸ Čaplovič, Dušan – Čaplovič, Miroslav: *Osmičky v našich dejinách*. Perfekt, Bratislava, 2018, Perfekt, 43. p.; Podolan – Viršínská 2014, 166–167. p.

⁹ Čaplovič – Čaplovič 2018, 43. p.

¹⁰ Podolan – Viršínská 2014, 168. p.

¹¹ Cornis-Pope – Marcell Neubauer John (szerk.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Types and stereotypes*. Amsterdam/Philadelphia, 2004, John Benjamins Publishing Company, 116. p.

támogatottságot sem a korabeli szlovák politikusok, sem a szlovák nép körében. Többen a magyar kormánnyal való tárgyalások felújítását szorgalmazták, hogy békés úton lehessen rendezni a nézeteltérést. Ennek köszönhetően 1848 őszén a szlovákok kettészakadtak: a hamarosan megkezdődő szabadságharcban voltak, akik a magyarok oldalán, míg mások az osztrákok oldalán harcoltak.

A szlovák nemzet memoranduma

A szabadságharc alatt a szlovák nemzeti mozgalom vezetői igyekeztek a megváltozott politikai légkörhöz alkalmazkodni. A legfontosabb változást az jelentette, hogy megkezdték együttműködésüket a bécsi udvarral, amely a háború befejezését követően autonómiát kínált számukra. E tárgyalások eredményeként 1849. január 29-én új petíciót fogalmaztak meg, amely a szövetségi állammá átalakuló Osztrák Császárságon belül egy autonóm Szlovákiát vizionált, saját tartományi gyűléssel és kormánnyal. Március 20-án az Olmützben tartózkodó Ferenc Józsefnek újabb petíciót nyújtottak át, amelyben kérték a szlovák nemzet elismerése mellett a területi autonómia megadását („Zem Slovenska”, azaz „szlovák föld” névvel), saját tartományi gyűléssel. A dokumentumban kifejezetten megjelent a szlovák nyelv hivatalos nyelvvé tételére vonatkozó igény is.¹² Fél évvel később, a szabadságharc leverését követően azonban nem kis mértékben kellett csalódnuk a szlovák politikusoknak. Ugyan Bach Sándor belügyminiszter terveinek megfelelően Magyarországtól elszakították Erdélyt, Horvátországot, a Vajdaságot és a Bánságot, és a fennmaradt területeket is öt részre osztották, amelyek közül egyben a szlovákok, egyben pedig a szlovákok és a ruszinok voltak többségben,¹³ de a döntés, hogy a szlovákoktól az ígért autonóm státuszt megtagadták, hatalmas csalódást okozott. Štúr szavaival élve: „A magyarok, függetlenségre és a más népek feletti hatalomra szomjazva, fellázadtak az osztrák kormány ellen.

¹² Lásd: Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Máriabesnyő – Gödöllő, 2008, Attraktor, 100. p.

¹³ Gulyás 2008, 101. p.; Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Budapest, 2000, Osiris, 50. p.

[...] Mi fellázdunk a magyarok ellen, először egyedül, majd az osztrák kormány szövetségeseiként szenvedtünk vereséget. Egy éven keresztül tartottuk kezünkben a kardot, 20 000-en harcoltunk. [...] Az osztrák kormány egyenlő jogokat ígért nekünk és más nemzeteknek, de ebből nem tartottak és nem tartanak be semmit!”¹⁴ Mindebből látható, hogy a szlovákok helyzetére tökéletesen illettek Pulszky Ferenc szavai, amikor azt mondta, hogy a nemzetiségük ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül 1849-et követően.¹⁵

A szlovákok helyzetében érdemi változásra nem került sor egészen 1860 őszéig, amikor az államháztartás egyre romló állapotára, az 1850-es évek külpolitikai kudarcaira, de leginkább a szárd–francia–osztrák háborúban elszenvedett vereségre tekintettel Ferenc József kiadta az Októberi Diploma néven ismertté vált alaptörvényt. A Diploma azonban nem csak a föderációra tett kísérlete miatt fontos a magyar alkotmánytörténet szempontjából: közismert, hogy ekkor döntött az uralkodó a magyar alkotmány (részleges) helyreállításáról is. A szlovák politikusok nem igazán örülhettek: a Diploma csak a történeti-történelmi egyéniségek jogairól szólt, azaz csak azon területek számíthattak autonóm státuszra, amelyek történelmi gyökerekkel rendelkeztek. Tekintve, hogy a szlovákok sosem szereztek maguknak ilyen státuszt, nem számíthattak semmilyen autonóm jogállásra.¹⁶ Az események hatására a szlovák nemzeti mozgalom mégis újjászületett. 1848-ban az autonómia koncepcióját elfogadták, de az erről szóló elképzelések csak 1861-re kristályosodtak ki.

1861. június 6-án ült össze a szlovák nemzeti gyűlés Turócszentmártonban, aminek összehívásában meghatározott szerepet játszott Štefan Daxner, egykori ügyvéd és törvényszéki bíró. Körülbelül ezerötszázan vettek részt, és a jelenlévők között volt azon kétszáz személy is, akik a szlovák nemzeti mozgalom vezetésében részt vettek.¹⁷ A gyűlésen teljesen egyértelművé vált a korabeli szlovák politikai élet kétpólusú jellege. Az egyik oldalon tömörültek azok, akik támogatták Daxner politikai

¹⁴ Podolan – Viršínská 2014, 227. p. (A szerző saját fordítása.)

¹⁵ Demmel József: Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860–1872). Békéscsaba, 2016, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 39. p.

¹⁶ Uo., 240. p.

¹⁷ Uo., 249. p.

programját, miszerint a szlovák nemzet törvényes elismerését a területi autonómia megadásának kell követnie. Emellett Daxner kiemelt célként fogalmazta meg, hogy a szlovákok a közélet minden szférájában szabadon használhassák anyanyelvüket, ideértve a hatóságokat, az oktatást és az egyházat.

Néhány résztvevő ellenezte e nézetet. Szerintük csak a magyar liberális politikusokkal való együttműködés garantálhatta Magyarország nemzeteinek egyenjogúsítását. Az e felfogást követő személyek alkották az ún. „fiatal iskolát”, későbbi nevén új iskolát, szemben az autonómia gondolata mellett kiálló régi iskolával.¹⁸ Érveik között szerepelt, hogy a tervezett autonómia a szeparatizmus jeleként lenne értelmezhető, és biztosan nem találna támogatókat a magyar országgyűlésen. Azt is hangsúlyozták, hogy az autonóm jogállás megszerzése csakis az uralkodó támogatásával lenne lehetséges. Abban az esetben viszont, ha a szlovákok kéréseikkel hozzá fordulnának és nem a magyar országgyűléshez, egyből elveszítenék a magyar politikusok támogatását és jóindulatát. Nemessányi Jánost idézve: „Nem tudunk elképzelni nagyobb ellentmondást, mint ami a bécsi udvar és a hazai nemzetek között feszül. Ha Bécshez fordulnánk kéréseinkkel, nemcsak azt bizonyítanánk be, hogy nem tanultunk semmit és nem felejtettünk semmit. Ehelyett azt mutatnánk, hogy sokat tanultunk, és saját kárunkra mindent elfelejtettünk.”¹⁹

A többség végezetül az autonómia mellett tette le voksát, aminek eredményeként elfogadták „A szlovák nemzet memorandumát”.²⁰ E dokumentum deklarálta, hogy Észak-magyarországi szlovák kerület néven autonóm közigazgatási területet kell létrehozni.²¹ Követelte a szlovákok nemzeti mivoltának törvényes elismerését,²² illetve azon joguk

¹⁸ További információért lásd: Halász Iván: Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí (Magyarország és a szlovák identitásról vallott nézetek a hosszú 19. században). In Šutaj, Štefan – Szarka, László (szerk.): Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. – 20. storočia, Prešov, 2007, Universum, 91–102. p.

¹⁹ Podolan – Viršínská 2014, 253. p. (A szerző saját fordítása.)

²⁰ Memorandum národa slovenského k Vysokému snemu krajiny uhorskej, obsahujúce žiadosti národa slovenského cieľom spravodlivého prevedenia a zákonom krajinským zabezpečenia rovnoprávnosti národnej v Uhrách. In Bokes, František: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914, I. kötet, 1848–1867. Pozsony, 1962, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 313–320. p.

²¹ Uo., 315. p.

²² Uo., 315. p.

érvényesítését, hogy mind a közéletben, mind a magánéletben szabadon használhassák anyanyelvüket.²³ A magyar nyelv mint hivatalos nyelv szerepe a diplomáciai kapcsolatokra szűkülte volna.²⁴ A dokumentum kimondta a belügy, az igazságügy és az oktatásügy vonatkozásában, hogy a szlovák kerület határain biztosítani kell a szlovákok számára az öngazgatáshoz való jogot.²⁵ Emellett minden olyan jogszabályt, amely a Magyarország határain belül élő nemzetek egyenjogúságát sértette, hatályon kívül kellett volna helyezni, és a jövőben minden jogi normát szlovák fordításban is ki kellett volna hirdetni.²⁶ A dokumentum hangsúlyozta a szlovák nemzet megfelelő számú képviselőjének szükségességét a magyar országgyűlés felsőházában. Kimondták a szlovák nyelvű jogi kar és a szlovák nyelvi tanszék létrehozásának szükségességét a pesti egyetemen.²⁷ A nyelvi jogokat nem kívánták a szlovák kerületre szűkíteni: e jogokat minden olyan városban és községben biztosítani kellett volna, amelynek szlovák anyanyelvű lakosai voltak. Zárásként a memorandum kimondta, hogy Magyarország minden nemzetének közös célja egy olyan, szabad és alkotmányos haza létrehozása, amely a szabadság, egyenlőség és a nemzetek testvériségének elvén alapul.²⁸

„A szlovák nemzet memoranduma” tartalmazta a legrészletesebb politikai programot, amit azidáig a szlovákok készítettek. Elfogadását követően a dokumentumot egy delegáció kívánta átadni a magyar országgyűlés részére. Ennek érdekében felkeresték annak alelnökét, Tisza Kálmánt, aki ígéretet tett arra, hogy átadja az országgyűlés elnökségének.²⁹ Erre azonban nem került sor, ehelyett az iratot a nemzeti ügyekkel foglalkozó bizottság részére továbbították, amely azonban ekkorra már elfogadta a nemzetiségi törvény alapkoncepcióját, ami az egyetlen és egységes politikai nemzet fogalmán alapult.³⁰

²³ Uo., 317. p.

²⁴ Uo., 318. p.

²⁵ Uo., 317–318. p.

²⁶ Uo., 319. p.

²⁷ Uo., 319. p.

²⁸ Uo., 319. p.

²⁹ Podolan – Viršinská 2014, 261. p.

³⁰ Uo., 263. p.

A bécsi memorandum

A magyar országgyűlés 1861 nyarán történt feloszlását követően a szlovák nemzeti mozgalom fókusza ismét Bécsre helyeződött. Štefan Moyses³¹ püspök vezetésével egy deputáció indult útnak 1861 decemberében. Személyes kapcsolatainak köszönhetően Ferenc József személyes audienciát kínált, amelynek alkalmával a delegáció tagjai két dokumentumot nyújtottak át az uralkodónak (ezeket együttesen bécsi memorandumnak nevezik).³² Az első az eredeti memorandum rövidített változata volt, míg a második a „Felső-magyarországi szlovák kerület létrehozásáról szóló pátenz kibocsátására irányuló javaslat” címet viselte, ami az autonóm régió működésének legrészletesebb leírását adta.³³ A javaslat szerint a kerület határainak megállapításánál az elsőrendű szempontot az etnikai összetételnek kellett képeznie.³⁴ A kerület vonatkozásában jogszabályokat mindenekelőtt a tartományi gyűlés hozhatott volna.³⁵ E szerv szabályozta volna a belügyeket, ideértve a gazdasági, oktatási és kulturális ügyeket.³⁶ Tagjainak egy része választás, míg másik része kinevezés útján nyerte volna el (szabad) mandátumát, amivel kapcsolatban kiemelendő, hogy egyrészt a tartományi gyűlés megbízatása a magyar országgyűléséhez igazodott volna, másrészt a választójogosultság is a magyar törvényen alapult volna.³⁷ A gyűlés elnökét négy jelölt közül választották volna, élethosszig tartó megbízatással. Ő négy másik taggal együtt alkotta volna a gyűlés állandó bizottságát, amely lényegében a végrehajtó hatalom letéteményeseként jelent meg a dokumentumban. Az elnökhöz képest a tagok vonatkozásában az jelentette a legfőbb

³¹ Római katolikus püspök Besztercebányán, a Matica slovenská társalapítója és vezetője. Huszonegy éven keresztül Horvátországban élt és dolgozott, 1830-ban a Zágrábi Egyetem professzorra lett. További információért lásd: Kučera, Matúš: *Slováci a Chorvátí (Historické a kultúrne vzťahy)*. Bratislava, 2013, PostScriptum, 220. p.

³² Podolan – Viršínská 2014, 264. p.

³³ Návrh na privilegiálnu listinu na zriadenie a organizáciu osobitného slovenského dištriktu či Okolia. In Bokes 1962, 369–377. p.

³⁴ Uo., 370. p.

³⁵ Uo., 371. p.

³⁶ Uo., 372. p.

³⁷ Uo., 371. p.

különbséget, hogy az ő mandátumuk csak a gyűlés megbízatásának idejére szól.³⁸

A bécsi memorandum kézhezvételét követően az uralkodó továbbította azt a magyar kancellárnak, aki arra utasította Pálfi Móric kormányzót, hogy alakítson ki hivatalos álláspontot annak tartalmát illetően. Emellett az uralkodó arra is utasítást adott, hogy vizsgálják ki a memorandumban említett sérelmeket.³⁹ Utóbbi vonatkozásában elmondható, hogy bizonyos lépések történtek a szlovák nyelv hivatalok előtti használata ügyében,⁴⁰ de a kormányzó tanácsa azt tanácsolta az uralkodónak, hogy utasítsa el a memorandumban foglaltakat. Az uralkodó általánosságban véve rábólintott az előterjesztésre.⁴¹

A politikai helyzet 1865-ben változott meg, amikor Ferenc József a magyar országgyűlés ismételt összehívásáról döntött. Ennek következtében megindult a választásokra való felkészülés. A koordináció érdekében Štefan Moyses összehívott egy megbeszélést, ahol a résztvevők egyetértettek abban, hogy valamennyi felső-magyarországi választókerületben állítani kell egy szlovák jelöltet.⁴² Ha senkit sem sikerülne, abban az esetben azok támogatását kell biztosítani, akik a szlovákok érdekeit képviselni fogják. Az 1865-ös választások eredményeként egy szlovák képviselőt sem választottak meg, 1869-ig csak a ruszin A. I. Dobriansky és a szerb Svetozar Miletić tudta a szlovákok érdekeit megjeleníteni a magyar parlamentben.⁴³

A szlovák kerület kérdése az osztrák–magyar kiegyezést követően

Az események sodrában fontos fejleményt jelentett az 1866-os königgrätzi vereség, miután Ferenc József előbb elvi szinten, majd 1867 tavaszán

³⁸ Uo., 375. p.

³⁹ Podolan – Viršínská 2014, 267. p.

⁴⁰ Vö. Gulyás 2008, 102. p. Az Októberi Diploma kihirdetését megelőzően a nyelvhasználat ügyében született javaslatokhoz lásd Deák 2000, 319–330. p.

⁴¹ Uo., 268. p.

⁴² Uo., 274. p.

⁴³ Uo., 275. p.

már ténylegesen is hajlandónak mutatkozott a magyar alkotmány teljes elismerésére. Ennek köszönhetően az utolsó akadály is elhárult az elől, hogy Deák Ferenc elképzeléseinek megfelelően megköttessék a közösügyi alku a dinasztia és a magyar politikusok között. A viták közepette felmerült a nemzetiségi képviselők részéről annak igénye, hogy a nemzetiségek helyzetét Magyarország birodalmon belüli alkotmányos pozíciójával együttesen tárgyalják meg. E javaslatokat azonban nemcsak a parlamenti képviselők többsége, de maga Deák sem támogatta.⁴⁴

Központi törvényhozó szerv hiányában az Osztrák–Magyar Monarchiában felmerülő nemzetiségi kérdések megoldása az osztrák, illetve a magyar parlament kezébe került a kiegyezést követően. A magyar politikusok döntő többsége – Deák Ferenc vezetése alatt – elfogadta az egységes politikai nemzet fogalmát. A *natio Hungaricát*, ami 1848-at megelőzően csak a nemeseket foglalta magába etnikai hovatartozásuktól függetlenül, minden magyar állampolgárra kiterjesztették, szintén nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül. Az egyedüli kivételt a horvátok képezték. Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés, még ha nem is valósította meg azt a perszonáluniót, amire a horvátok jelentős része vágyott, mégis önálló nemzetként ismerte el őket, és autonómiával ruházta fel Horvát–Szlávnországot.⁴⁵ Ennek fényében elsőre talán különösnek tűnhet, hogy a szlovák autonómiakoncepció éppen akkor került le (végérvényesen) a napirendről, amikor a magyar országgyűlés jóváhagyta a horvát–magyar kiegyezést szentesítő törvényt, de a régi iskola ezirányú irányváltását alapvetően meghatározta az 1865. évi választásokon elszenvedett kudarc, majd ebből kifolyólag az 1869. évi parlamenti választásokra való felkészülés.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szlovák kerület létrehozása a szlovákok (és ezen belül a szlovák politikusok számára is) közel lehetetlennek tűnhetett az osztrák–magyar kiegyezést követően, a horvát–magyar kiegyezés tényétől függetlenül. Mind a régi iskola, mind az új iskola tagjai számára egyértelmű volt, hogy a magyar államférfiak általános-ságban véve ellenzik az autonómia gondolatát. Emellett a régi iskola

⁴⁴ Képviselőházi napló, 1865, III. kötet, 1866. november 19. – 1867. márczius 21. LXXXI. országos ülés (Decz. 15. 1866.), p. 137. Lásd még: Szarka László: Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség. Kisebbségkutatás, 2017. 3. sz. 19. p.

⁴⁵ Podolan – Viršinská 2014, 282. p.

egyre nehezebb helyzetben találta magát. Minthogy politikájuk alapvető elemét képezte a Bécs és Pest közti ellentétek kiaknázása, alapjaiban véve újra kellett gondolniuk stratégiájukat annak következtében, hogy a bécsi kormánzatnak 1867-et követően megszűnt a beleszólása a magyar belügyekbe. Az új iskola pedig amellett érvelt, hogy az 1867-es kiegyenlítés pont azt bizonyította be, hogy a régi iskola Bécs-központú politikája a kezdetektől fogva elhibázott. Minthogy a szlovákok Magyarországon élnek, a kezdetektől fogva arra kellett volna összpontosítani, hogy a magyar politikusok között szerezzenek támogatókat. Arra tekintettel, hogy a magyar politikusok elutasítják az autonómia gondolatát, a szlovák kerület létrehozásának gondolatától el kell állni, hisz' akadályt képez a szlovák–magyar kapcsolatok megjavítása ügyében.⁴⁶ Az új iskola programja tehát elfogadta Magyarország területi integritásának megőrzését, csak arra törekedett, hogy minden nemzetet egyenlőnek ismerjen el a magyar törvényhozás. Igaz, azt is hozzá kell tenni, hogy számukra a nemzet sokkal inkább kulturális, mint politikai közösségként jelent meg. Ennek következtében az egyenlőség követelménye nem jelentett többet a nyelvi jogok biztosításánál a bíróságok és közigazgatási hatóságok előtt, valamint az oktatás terén. Az új iskola fő célkitűzése arra irányult, hogy minél hamarabb megerősítsék a szlovákok jelenlétét a helyi és területi törvényhatóságokban. Úgy gondolták, hogy amennyiben ez megtörténik és a szlovákok nemzeti identitása kellőképp megerősödik, akkor lesznek eléggé erősek ahhoz, hogy az autonómiával kapcsolatos követeléseiket a magyar kormány és a magyar országgyűlés elé tárják.

A két politikai csoportosulás 1868 nyarán, a nemzetiségi törvény javaslatának véglegesítése időszakában (röviddel a horvát–magyar kiegyezés elfogadását megelőzően) nyílt színen egymásnak esett. A régi iskola az új iskolát a magyar kormányzat fizetett ügynökének tartotta, míg az új iskola a régi iskolát ruszofil orientációja miatt állította pellengérré. Amikor a magyar parlament elfogadta a nemzetiségi törvényt, a két politikai csoportosulás a csatabárd elásásáról döntött, majd megállapodtak, hogy az 1869. évi választásokon minden választókerületben egy közös jelöltet fognak indítani. Közös politikai programot nem hirdettek, de a régi iskola az egység kedvéért lemondott a szlovák kerületre vonatkozó terveiről.

⁴⁶ Franková, Libuša: Ján Nepomuk Bobula. Dejiny – internetový časopis, 2018. 1. sz. 59. p.

Az 1869-es választások meghozták a szerény sikert, hiszen három szlovák képviselőt sikerült a magyar országgyűlés tagjává választani,⁴⁷ akik közül ketten az új iskola tagjai voltak. E szemszögből nézve az alku igazolhatónak tekinthető még akkor is, ha ez a régi iskola számára politikai programjának részbeni feladásával járt.

Összegzés

A fentiekből látható, hogy miként formálódtak és váltak egyre teljesebbé és komplexebbé a szlovák politikusok elképzelései a nemzet jövőjéről. A kezdeti, főként nyelvi jogokat követelő dokumentumokat csakhamar átírták az autonómiáról szőtt víziók, és e folyamat az Októberi Diploma kihirdetését követően teljeseedett ki. A két szlovák politikai tábor között 1868-ban megkötött politikai alku azonban bizonyos szempontból nézve véget vetett e folyamatnak: a szlovák kerület gondolata azt követően sem tért vissza, hogy az új iskola programja az 1870-es években egyértelműen megbukott. Amikor a régi iskola „romjain” létrejött a Szlovák Nemzeti Párt, az egyértelműen leszögezte, hogy politikai programját „A szlovák nemzet memorandumából” származtatja, de az autonóm régió gondolata – főként a politikai körülményekre tekintettel – nem éledt újjá. Erre majd csak a 20. század elején kerül sor, amikor az első világháború éveiben a szlovákok az 1861. évi dokumentumban lefektetett koncepcióra építkezve próbálják meghatározni szerepüket a jövődő Csehszlovák Köztársaságban.

⁴⁷ Lásd: Az 1869. április 20-ára összehívott országgyűlés képviselőházának név- és lakjegyzéke (1. kiadás). Pest, 1869, Légrády testvérek, 28., 38., 52. p.

Lajtai L. László*

TANNYELVSZABÁLYOZÁS ÉS MAGYARNYELV-OKTATÁS AZ 1918 ELŐTTI HAZAI ALSÓ- ÉS KÖZÉPSZINTŰ ISKOLÁKBAN A NEMZETÉPÍTÉSEK TÜKRÉBEN

Bevezetés

A hosszú 19. század Magyarországa esetében is kijelenthető, hogy a közoktatás nyelvének szabályozását alapvetően két tényező befolyásolta: egyrészt a mindenkori tanulók anyanyelve (illetve többnyelvű közösségek esetében: a környezetük megkívánta hatékony nyelvtudás), másrészt az ország tágan értett hivatalos nyelve. Az előbbivel kapcsolatban közismert tény, hogy az 1918 előtti Magyarország – akár tágan, a magyar korona országai,¹ akár pedig legszűkebben vett értelmében² –

* VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, tudományos munkatárs.

¹ Ebbe a 17. század végétől szintén a Habsburgok uralta Erdélyi Nagyfejedelemség természetesen ugyanúgy beleértődött, mint a 16. századtól a magyar kormányzervektől külön, közvetlenül Bécsből irányított Katonai Határőrvidék, amelyet majd csak az 1870-es években számoltak fel és kebelezték vissza területét a magyar, illetve a horvát–szlavón vármegyék polgári közigazgatásába.

² A szűkebb értelemben vett Magyarországhoz tartozott ugyanis az 1779-től közvetlenül Magyarországhoz csatolt Fiume (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus), tágabban pedig a 19. század közepéig kapcsolt részeknek nevezett, azután pedig társországként elismert Horvátország és Szlavónia. A vizsgált korszakban ugyanakkor a legszűkebben értett Magyarország részét képezte már a visszafoglalást követő 70 éves közvetlen bécsi katonai irányítás után, 1778-ban magyar fennhatóság alá helyezett Temesi Bánság is. Ennek területét 1849 őszétől azután megint leválasztották a magyar közigazgatásról, megtoldva Bács-Bodrog vármegyével,

is többnyelvű és soketnikumú ország volt nemcsak a 18. században, de a magyar nyelv ismeretének fokozatos terjedése, valamint a 19. század vége és a 20. század első két évtizedének magyar szempontból kedvező asszimilációs trendjei ellenére is jellemzően mindvégig az maradt.

A terjedelmi korlátok miatt nem térhetek ki részletesen a magyar nyelv hivatalossá válásának szövevényes kérdéskörére, dióhéjban ezért csak az alábbiakra kívánok utalni a témával kapcsolatban. Az 1790-es évek eleje óta már világosan megmutatkozó törekvések ellenére a hazai politikai erők és a Bécsből kontrollált kormányzervek közötti „kötélharc” eredményeként végül csak 1844-ben lehetett a magyar az addigi latin helyett – a szűkebb értelemben vett – Magyarország *hivatalos nyelve*.³ Az 1849 őszétől Magyarország teljes területére is akadálytalanul kiterjesztett osztrák őrbirodalom-építési mechanizmusok mindezt természetesen felülírták, így a magyar hazai államnyelvi státusát majd csak az 1860. október 20-i uralkodói rendelet (az ún. Októberi Diploma) állította vissza.⁴ Horvátországban 1868-tól viszont immár törvény által is

és ezáltal létrehozva önálló osztrák koronatarományként az 1860-ig fennálló Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot. Az 1860-as évek kezdetéig viszont (1848–49 kivételével és számos elfogadott törvény rendelkezését megszegve) az ún. Részek vagy Partium sem tartozott a szűkebben értett Magyarországhoz, annak területe ugyanis közvetlen erdélyi közigazgatás alatt állott. (Az önálló Fejedelemség korához képest 1733-tól azonban már csak Zaránd keleti része, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye, valamint Kővár vidéke és Zilah városa számított Partiumnak, a koraiújkor Részek többi területe ugyanis visszatagolódott a magyarországi vármegyék rendszerébe. Vö. Barta Gábor: A történeti Erdély és határai. In Herner János (szerk.): Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged, 1987, 213–215. p.)

³ Kivéve a bécsi székhelyű magyar udvari kancelláriát és kamarát, illetve az utóbbi magyarországi szerveit, amelyek hivatali nyelve továbbra is a német maradt, a horvát és szlávön törvényhatóságokkal pedig részben latinul folyt tovább a kapcsolattartás. A magyar hazai hivatalos nyelvvé tételének történetéről átfogóan és a legfontosabb kapcsolódó forrásanyagról lásd Szekfű Gyula (szerk.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926, Magyar Történelmi Társulat.

⁴ *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 25. October 1860. 335–338. p. Ahogy egyéb kérdések tisztázásáról, úgy a magyar hivatali nyelv visszaállításáról is külön legfelsőbb kézirat foglalkozott. Lásd: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1886, Franklin, II. kötet, 233. p. Vö. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. Budapest, [1932], Franklin, III. kötet, 132. p.

elismerten a horvát lett a közigazgatás és közoktatás nyelve,⁵ az 1867-es közjogi kiegyezés következtében az anyaországgal újraegyesülő Erdély⁶ esetében pedig a királyi biztosi rendszer fennállásáig (1872-ig) ugyan részben fennmaradt az 1860-as évek provizóriumának idején kialakult háromnyelvű (magyar, német és – helyenként szintén kiépülő – román) közigazgatás, ám rövidesen a Királyhágón túl is a magyar hivatali nyelv dominanciája érvényesült.⁸

⁵ 1868. évi XXX. tc. a Magyarország, s Horvát-, Szlavin és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről, 48. §. A magyar–horvát kiegyezésnek (Nagodba) is nevezett „közös alaptörvény” (amelynek 70. §-a kimondta, hogy „ez egyezmény az egyezkedő országok külön törvényhozásainak tárgya nem lehet, s változás rajta csak ugyanazon módon, a mint létrejött, mindazon tényezők hozzájárulásával tételhetik, a melyek kötötték”) nyelvhasználati rendelkezéseinek értékelésekor azonban figyelembe veendő, hogy Horvátországban 1860 decemberétől már eleve a horvát volt az országos szervek belső ügykezelési és azok külső érintkezési nyelve. Vö. Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. Magyar Kisebbség, 2009. 1–2. sz. 31. p.

⁶ 1868. évi XLIII. tc. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról.

⁷ 1860 után Fogaras és Naszód vidéke, valamint Hátszeg városa tért át román ügykezelési nyelvre, Hunyad és Belső-Szolnok vármegyében pedig jegyzőkönyvi nyelvnek számított a román. Vö. Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. Regio, 2005. 1. sz. 15–19. p.; Pál Judit: Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872). Kolozsvár, 2010, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 287–304. p.

⁸ Erdélyben a magyar és német mellett a román számára ugyanakkor csak az 1863-as csonka (azaz magyar képviselők nélküli) nagyszabedényi tartománygyűlés elfogadott és az uralkodó által csak 1865 elején szentesített második törvénycikk („A három országos nyelv használatáról a közhivatali közlekedésben”) engedélyezte a hivatalos nyelv státuszát, bár e rendelkezés végrehajtását már 1863-ban foganatosították. Az ugyanitt elfogadott első törvénycikket („A román nemzet és annak vallásai egyenjogúságának keresztülviteléről”) viszont még 1863-ban szentesítette Ferenc József, miáltal teljessé lett a román nemzet, valamint a görög katolikus és görögkeleti vallásfelekezetek egyenjogúsítása a három történelmi erdélyi nemzettel és négy bevett felekezettel. A hamarosan hatályukat vesztbő két törvénycikk szövegét lásd Sándor József (szerk.): Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865. Kolozsvár, 1865, Stein János, 355–359. p. A már említett 1868. évi XLIII. tc. azonban nemcsak az Erdély és Magyarország 1848-ban már kimondott unióját (1848. évi pozsonyi VII. és kolozsvári I. tc.) erősítette meg – azzal megtoldva, hogy Erdély területére nézve törvényt hozni, eltörölni és magyarítani „kizárólag Magyarország törvényesen megkoronázott királya és törvényesen összehívott országgyűlése” jogosult (2. §) –, hanem azt is megerősítette, hogy „Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül” egyenjogú és az ezzel ellentétes, a politikai nemzetekre vonatkozó korábbi

Ugyan a magyar nyelv hivatalossá tételéért folyó hosszadalmas küzdelem maga is két olyan törvénnyel vette kezdetét az 1780-as évek jozefinista reformjaira reagálva, amelyek a magyar nyelv fakultatív, majd kötelező közép- és felsőfokú iskolai oktatását kodifikálták,⁹ a nyelvtörvények sorát lezáró „A magyar nyelv és nemzetiségről” címet viselő 1844. évi II. törvénycikk 9. paragrafusa pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Ő Felseége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már az iránt is, hogy az ország határain belőli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen”,¹⁰ a hazai közoktatásnak sem az alsó, sem pedig a középső szintjén nem valósult meg a magyar tannyelv általános érvényű és teljes körű bevezetése nemcsak 1848 előtt, de lényegében 1918-ig sem.

Központilag szabályozott és irányított oktatásügyről Magyarországon a 18. század utolsó harmadától kezdve lehet beszélni, amikor az államrezon felvilágosult eszméje kiteljesedésének és az addigi legjelentősebb iskolafenntartó, a jezsuita rend 1773-as pápai feloszlatásának

jogszabályok semmises (1. §), továbbá a felekezeti autonómia a görög és örmény katolikus, valamint a görögkeleti egyházakra is kiterjed (14. §).

⁹ Az 1791. évi XVI. tc. biztosította, „hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnásiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni”. Az 1792. évi VII. tc. pedig arról rendelkezett, „hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik egyéb, rendesen elvégzett tanulmányaik mellett a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak”.

¹⁰ A 8. § pedig arról rendelkezett, hogy a kapcsolt részek (Horvátország) közép- és főiskoláiban a magyar nyelvet önálló tantárgyként oktassák. A törvény oktatástügyet érintő általános rendelkezéseit azonban egy 1847–48 fordulóján kidolgozott, de törvényi szentesítést már nem kapó újabb jogszabálytervezet akként akarta részben pontosítani, részben pedig módosítani, hogy a középiskolákban és nevelő intézetekben teljesen magyar nyelven folyjék azontúl a közoktatás, az elemi iskolában viszont – a magyar nyelv kötelező oktatása mellett – a magyar tannyelv bevezetése „a körülmények tekintetbe vételével” az illető hatóságokra legyen bízva. E rendelkezés Horvátországra szintén nem vonatkozott, amely „köz iskoláiban” a magyar azonban továbbra is kötelezően tanítandó tárgy maradt volna. Lásd Törvényjavaslat a magyar nyelvről és nemzetiségről 3. és 9. §. In Felseges első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. Királya által szabad királyi Poszony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének irományai. Pest, 1848, Landerer és Heckenast, 52–53. p.

következmenyeként az uralkodó átfogó és részletes szabályrendelettel¹¹ vonta állami kézbe és szervezte át a hazai oktatási intézményhálózatok komplexumát. Az oktatásügy központi rendezésének és irányításának felségjoggá nyilvánítása – különösen a jozefinizmus rendeletalkotási offenzívája nyomán – azonban már a 18. század utolsó évtizedétől kiváltotta a rendi, majd a 19. század harmadik évtizedétől jellemzően liberális hazai ellenzék ellenérzését és aktivitását, így az 1790-es országgyűlés már említett törvényalkotási sikerétől fogva évtizedeken keresztül napirenden maradt a hazai közoktatás országgyűlés általi szabályozásának kérdése. Az 1790-es évek elején ráadásul az is eldőlt, hogy a magyarországi nem katolikus felekezetek immár törvénybe foglalt autonómiája¹² az oktatás terén is felülírja a központi jogszabályalkotói szándékot, ezért az első, 1777-ben kiadott Ratio Educationistól eltérően az 1806-ban kibocsátott újabb központi szabályozás¹³ már eleve nem is vonatkozott a protestáns és görögkeleti iskolafenntartókra. Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar országgyűlés által a hazai közoktatásügy egyes szintjeit átfogóan

¹¹ Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Vindobona, 1777, Joan. Thom. de Trattnern. Az Erdélyi Nagyfejedelemség vonatkozásában ugyanerre már csak Mária Terézia halála után, II. József regnálása idején került sor, amely azonban – az osztrák minta közvetlen meghonosításának kudarca után – szintén az 1777-es Ratio Educationist vette alapul, bár leegyszerűsített és az előbbinél konzervatívabb felfogásban. Norma Regia pro Scholis Magni Principatvs Transilvaniae. Cibinium, 1781, Martinus Hochmeister. Az utóbbiról és a korabeli erdélyi oktatásügyről részletesen lásd Fináczy Ernő: Erdély és a norma regia. In Uő: Az újkori nevelés története (1600–1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 342–379. p.

¹² 1790/91. évi XXVI. tc. a [z ágostai és a helvét hitvallást követő evangélikus] vallás ügyéről; 1790/91. évi XXVII. tc. a görög nem-egyesült vallásuakról.

¹³ Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Buda, 1806, Typis et Sumptibus Regiae Univer. Hungaricae. A két Ratio fordítását lásd Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó.

szabályozó törvényalkotásra végül a közjogi kiegyezés után került csak sor,¹⁴ az ekkor megszülető törvények pedig messzemenően tiszteletben tartották és magától értetődőnek tekintették, hogy a vallásfelekezetek autonómiája az általuk fenntartott iskolahálózatokra is kiterjed.¹⁵

Az alsósintű iskolák tannyelvének és a magyar nyelv tanításának szabályozása a kiegyezés előtt

Amint az iskolatípus elnevezése (*scola vernacula seu nationalis*) is mutatja, a közoktatás alsó szintjén az 1777. és 1806. évi Ratio Educationis még egyértelműen *anyanyelvi* iskolákkal számolt. Apró, de figyelemre méltó változásként a második Ratio szövegéből elmaradt a terminus második jelzője, tehát a szabályrendelet megalkotói az iskolatípus megnevezésére a „nemzeti”/„népi” helyett már csak az „anyanyelvi” meghatározást használták. A terminológia szimptomatikus módosulásánál azonban jóval lényegesebb újítást hozott az iskolában oktandó nyelvek haszna és presztízse terén végbemenő markáns fókuszváltás. Amíg az 1777-es szabályrendelet kifejezetten nagy figyelmet szentelt az ország nyelvi-etnikai sokféleségének és a latin, de különösen a német nyelv ismerete hasznosságának, miközben a magyar nyelv hazai szerepéről (azt csupán az országban használatos népi nyelvek egyikének tekintve) említést sem tett,¹⁶ addig a napóleoni háborúk kellős közepén született második Ratio már a „haza nyelve”, azaz a magyar elsajátításának

¹⁴ Előbb a legtágabban értett népoktatásra (1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában), majd a középiskolákra vonatkozóan (1883. évi XXX. tc. a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről).

¹⁵ A vallásfelekezetek iskolafenntartó szerepe különösen az oktatás alsó szintjén bizonyult meghatározónak. Olyannyira, hogy például az 1868/69-es tanévben az elemi népiskolákat 95,4%-ban vallásfelekezetek működtették, sőt arányuk még a „Lex Apponyi” meghozatala idején, tehát az 1907/08-as tanévben is 75,7%-ot ért el. Vö. A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése. (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 31. kötet.) Budapest, 1913, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 30. p.

¹⁶ Ratio Educationis 1777, 83. §. Az anyanyelvi iskolák tankönyveit például bilingvis kiadásban rendelte kiadni, amelyek egyik oldalán az anyanyelvi tananyag,

szükségességét hangsúlyozta,¹⁷ és sem az ország multietnikus jellegére, sem a német nyelv különleges hasznára nem reflektált már.

Mindennek háttérben egyértelműen az a vízvonalnak bizonyuló nyelvpolitikai fordulat detektálható, amelyet II. Józsefnek – az iskolai oktatás nyelvét is radikálisan megváltoztató¹⁸ – egyszemélyi reformjaira válaszként kibontakozó 1790-es évek eleji nemzeti mozgalom képviselt – többek között a magyar nyelv hazai státuszának felemelése érdekében –,¹⁹ és amelynek első eredményei épp a már említett első két hazai nyelvtörvényben öltöttek testet.

a másikon pedig annak német fordítása volt tükörszerűen olvasható (84. §. IV.). Vö. *Ratio Educationis* 1981, 62–63. p.

¹⁷ Azokon a helyeken írta elő a magyar oktatását, ahol nem volt általános használatban vagy „eléggé ismert” (3. §), a kétnyelvű ábécéskönyvek esetében pedig a korábbi német helyett magyar tükörszövegre cserélte a kétnyelvű tankönyvek nem anyanyelvi oldalpárjait (27. §). A tantervekben azonban csak a háromosztályos kiemelt népnyelvi iskolák 2. és 3. osztályainál került elő nevesítve a magyar (valamint a német és latin) szövegolvasás önálló tárgyként (IV. táblázat). Vö. *Ratio Educationis* 1981, 232., 240., 372–373. p.

¹⁸ II. József a nyelvrendeletként elhíresült 1784. április 26-i kézirata alapján május 11-én kiadott királyi leiratának 7. pontja értelmében ugyanis folyó év november 1-jétől már csak olyan tanuló nyerhetett felvételt a magyarországi és erdélyi latin (azaz: középfokú) iskolákba, aki németül írni és olvasni tudott. Magyar kiadásban lásd Magyar Hirmondó, 1784. Szent Jakab havának 5. napján. 348. p.; ill. Szilágyi Ferenc: A germanizálás történetéből a két magyar hazában II. József alatt. Budapest, 1876, MTA, 17. p. Az uralkodó 1784 augusztusától aztán további rendeletekben utasította a népiskolákat arra, hogy már az első évfolyamtól kezdve németül oktassanak. Vö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, I. kötet, 82–83. p.

¹⁹ Az első nagyszabású hazai nyelvpolitikai értekezést író Decsy Sámuel például már az alsóbb és felsőbb iskolákat is alapvetően magyar nyelvűvé szerette volna tenni (a latin nyelv tanításának meghagyásával), a nem magyar ajkúak által látogatott iskolákba pedig magyar nyelvtanárokat küldött volna a magyar nyelv tanórai elsajátítását elősegítendő. Vö. D. Decsy Sámuel: Pannóniai féniksz avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv. Béts, 1790, Trattner János Tamás, 216., 231. p. Hajnóczy József 1790-ben írott, de kéziratban maradt, átfogó reformokat kidolgozó emlékiratában (*Ratio proponendarum in comitibus Hungariae legum*) pedig azt javasolta, hogy „magyar iskolákat állítsanak fel az eddigi német iskolák helyett”, az akadémiákat költöztessék zömmel magyar etnikumú településekre, a pesti egyetemet helyezték át Egerbe, a horvátokról pedig azt feltételezte, hogy a magyar nyelv elsajátítása érdekében beleegeznek abba, hogy „a zágrábi akadémiát Keszthelyre vagy Zalaegerszegre helyezték”. Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. S. a. r. Csizmadia Andor. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, 94–95. p.

A hazai országos politikai elit a magyar nyelv elemi iskolai térnyerésének a reformkorban és a forradalom idején immár törvényhozási úton is megpróbált érvényt szerezni. Az 1839–1840-es rendi országgyűlés által kiküldött, Bezerédj István vezette kerületi választmány által kidolgozott (216 §-ból álló) 1843-as népoktatási törvénytervezet például már úgy fogalmazott, hogy ahol a helyi lakosság vagy felekezet felét a magyar ajkúak teszik ki, ott az oktatás nyelve a magyar, de a magyarul nem értők számára az anyanyelvükön is el kell magyarázni a tananyagot. Ahol a lakosság többsége nem magyar ajkú, ott a magyar anyanyelvűek magyarul, a többiek az első év két évfolyamában a saját anyanyelvükön, a második kettőben (lányok esetén egy évfolyamban) pedig már magyarul tanulnak az anyanyelvüket segédnyelvként használva. A teljesen magyar lakosság nélküli községekben ellenben az első évfolyam anyanyelvi, a második vegyesen anyanyelvi-magyar, a harmadik és az utána következő egyéves vasárnapi iskola pedig magyar tannyelvű lett volna.²⁰ Az országgyűlési tervezet miatt lépéshátrányba került kormány viszont a helytartótanács tanulmányi bizottságának elnökét, báró Mednyánszky Alajost bízta meg egy átfogó közoktatási tervezet²¹ elkészítésével, amely az elemi oktatásra vonatkozó passzusában azt irányozta elő, hogy a nem magyar tannyelvű falusi alsó iskolák (elemik) két osztályában, a horvátországi elemiknek pedig a 3. és 4. osztályában a magyart is tantárgyként tanítsák. A Mednyánszky-féle tervezetnek az elemi iskolák nyelvtanítására vonatkozó részeit azonban az udvari tanulmányi bizottság elvetette.²² Az 1806-os Ratio Educationis rendelkezéseit pedig végül hivatalosan is felváltó (olykor „harmadik Ratio Educationis”-ként emlegetett), 1845. július 16-án kibocsátott királyi rendelet²³ értelmében az elemi

²⁰ A tervezet tannyelvre vonatkozó pontjait részletesen ismerteti Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Budapest, 1933, Magyar Tudományos Akadémia, 206–207 p.; Kármán Mór: A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig. Budapesti Szemle, 1911. 417. sz. 368–369. p.

²¹ A tervezet egészéről lásd Kornis 1927, II. kötet, 42–61. p.

²² Szekfű 1926, 617–621. p.

²³ Magyarország' elemi tanodáinak szabályai. Religio és Nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat, 1845. II. félév. 39–40. sz. 307–311., 316–319. p. Vö. Mészáros István: Az első hazai állami népoktatás-reform (1845). Századok, 1980. 2. sz. 229–259. p. Ahogy az 1806-os Ratio rendelkezései, úgy ez a szabályrendszer is csak a katolikus iskolákra vonatkozott, a protestánsokéi számára csupán mintaadó szerepe lehetett. Uo. 234., 256. p.

iskolák alsóbb osztályai és a leányiskolák tanítási nyelve a helyi anyanyelv maradt, a felsőbb elemi (városi) osztályokban pedig az anyanyelv mellett a magyar nyelvtant is tanítani kellett. A nem magyar ajkú városi tanulók számára tehát ugyan (ismét) elrendelték a magyar nyelv tanulását is, a falusi iskolák viszont teljesen anyanyelvűek maradtak.²⁴ Az első magyar felelős kormány vallás- és közoktatásügyi minisztériumában kidolgozott Eötvös József-féle 1848-as tervzet ellenben egységesen a községbeli lakosság *többségének* nyelvét kívánta volna tannyelvvé tenni (de a magyar nyelv tanításával ott, ahol az nem lett tannyelv), amelyet az országgyűlési bizottság törvénytervezete akképp módosított, hogy „a magyar nyelv mindenütt tannyelv legyen”, ugyanakkor „azon növendékek, akik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják elnyerni”.²⁵ Ebből a tervzetből sem lett azonban törvény.

A szabadságharc leverésével megszűnő magyar állami önigazgatás következtében a neoabszolutista kormányzat 1849 őszén végül a magyar korona országainak teljes területére és összes tanintézményére is kiterjesztette az összosztrák tanügyi kormányzat illetékességét. Következésképp a hazai elemi iskolai oktatás nyelvéről is a polgári ügyekben meghatalmazott teljhatalmú császári biztos rendelkezett a birodalmi nyelvpolitika aktuális irányelveinek értelmében akképpen, hogy „a' néptanodabani oktatás, ha a' nemzetiségeknek egy helybeni vegyülete azt részenként lehetetlenné nem teszi, a' tanítványok anyanyelvén adassék”.²⁶ A rendelkezés gyakorlatba ültetésének a tanügyi hatóságok (különböző nyelvű tankönyvek íratásával és a korábban viszonylag kevés anyanyelvi iskolával bíró hazai etnikai közösségek tömeges iskolaalapításra

²⁴ Sőt, az imént hivatkozott bécsi tanulmányi szakvélemény a tanulók nyelvi túlterheltségére hivatkozva a magyar nyelv- és nyelvtanítás eltörlését szorgalmazta a nem magyar tannyelvű elemikben, amit a kancellária útján még 1846 decemberében fogadosítani rendelt az uralkodó. Szekfű 1926, 621. p. A „kapcsolt részekben” pedig – a magyar nyelv elemeinek az ismertetése mellett – a horvát és német nyelvtan tanítása vált kötelezővé. Vö. Magyarország' elemi tanodáinak szabályai 1845, 309. p.

²⁵ Hajdu 1933, 219–220. p.

²⁶ Báró Geringer Károly: Kőrrendelet minden kerületi főispánokhoz Magyarország közoktatási ügyének ideiglenes rendezése iránt (1849. november 6.). Magyarhoni koronaországban az oktatási ügy ideiglenes létszeresítésének alapjai. In Gyűjteménye a' Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak valamint a' cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországból kiadott Hirdetményeknek. Buda, 1849, Egyetemi nyomda, II. füzet, 216. p.

öszöntésével és anyagi támogatásával) igyekeztek maradéktalanul eleget tenni.²⁷ A népiskolákat négyosztályos főelemre és háromosztályos alelemre bontó, 1855-ös kultuszminiszteri rendelet azonban már azt is előírta, hogy „[a] tannyelven kívül, a körülmények kívánalmaihoz képest s a már fenálló vagy ezután kibocsátandó miniszteri különös rendeletek értelmében a nyelvtanításra szabott órákban a *második hazai nyelv* is tanítandó oly módon, hogy legalább egyes tantárgyaknál előadási nyelvvül használtathassék”.²⁸ A „második hazai nyelv” alatt tulajdonképpen a német nyelv elemi iskolai tanítását értették, amelynek előmozdítását még tovább erősítette, hogy egy újabb rendelettel 1858 januárjától három csoportba sorolt főelemik számára kötelezően előírták a német nyelv oktatását a második osztálytól.²⁹

A hazai középiskolák tannyelve és a magyar nyelv oktatása a középiskolai törvény elfogadása előtti korszakban

A hagyományosan a hivatali-értelmiségi pályákra felkészítő magyarországi középiskolák tannyelve – az 1780-as évek jozefinista intermezójától eltekintve³⁰ – természetesen a latin volt,³¹ egészen addig, amíg

²⁷ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 251–257. p.

²⁸ A magas vall.- és közokt.-ügyi miniszteriumnak 1855-i márc. 23-án 16646 sz. alatt kelt, a főelemi tanodák rendezésére vonatkozó rendelete. Tanodai Lapok, 1857. II. félv. 7. sz. 56. p.

²⁹ A tantervet közli Pethes János: Népoktatásunk állapota a forradalom után (1849–1860). Magyar Paedagogia, 1892. 234. p. A rendelkezés hatását mindazonáltal nemcsak a tanárok egy részének ellenállása gyengítette, de az is, hogy csak a római és görög katolikus iskolákban lett bevezetve.

³⁰ Az 1784-es nyelvrendelet kibocsátása óta a népiskolák német nyelvűségéhez ragaszkodó II. József – aki a népiskolákat amúgy is fontosabbnak tekintette az értelmiségi túltermeléshez vezető, és ezért visszaszorítandó középiskolákkal szemben – a gimnáziumokba felveendő német nyelvtudása terén többször is engedményre kényszerült. Kornis 1927, I., 82–83. p.

³¹ Az első Ratio azzal indokolta a latin nyelv magyarországi szükségességét, hogy az a törvényhozás, a királyi utasítások, a közigazgatás és jogszolgáltatás nyelveként szinte az ország anyanyelvévé vált, amelynek segítségével a lakosság különböző ajkú tagjai

a magyar lépésről lépésre ki nem szorította az államnyelv hazai pozíciójából. A gimnáziumok alsó osztályaiban (az ún. kisgimnáziumokban) azonban a tanulók anyanyelve egyfelől segédnyelv szerepet töltött be a latin nyelvű tananyag elsajátítását megkönnyítendő, másfelől 1806-tól a magyar nyelvet,³² 1819-től pedig a magyar nyelvtant és irodalmat is oktatták az ország valamennyi királyi gimnáziumában.³³ Másutt, különösen a református tanintézetekben azonban már évtizedekkel korábban áttértek egyik-másik vagy akár az összes tantárgy magyar nyelvű oktatására. Még azelőtt tehát, hogy a bekövetkező államnyelvváltás folyamánaként a Helytartótanács 1844. augusztus 6-án kelt 27.215. számú rendeletében végül az ország királyi gimnáziumai közül 44-ben elrendelte valamennyi tantárgy magyar nyelvű oktatását (a latin szintaxis utolsó fejezete, a retorika-poétika és a görög-római régiségtan kivételével), a maradék 17 királyi gimnáziumban pedig átmeneti időre meghagyta a latin tannyelvet.³⁴

Az 1849 őszi fordulatot követően – a már hivatkozott Geringer-féle ideiglenes rendelet által – a hazai középiskolákra vonatkozóan is egyrészt az országban használt nyelvek *bármelyikét* tanítási nyelvként ismerték

kölcsönösen megértik egymást. A német nyelv középiskolai elsajátításának különleges haszna mellett pedig azzal érvelt, hogy az iskolán kívül elsajátítható mélyebb ismereteket a döntően német nyelvű kiadványok közvetítik. *Ratio Educationis* 1981, 74–76. p.

³² A szabályrendelet már a kisgimnáziumok tanárainak is előírta, hogy a latin nyelvű tananyag oktatásakor „ne csupán tanítványaik anyanyelvét, hanem a magyar nyelvet is használják azok kedvéért, akik ezt a nyelvet még nem eléggé ismerik, még nem beszélnek” (40. §). *Ratio Educationis* 1981, 245. p.

³³ Az eredetileg a feloszlott jezsuita rend vagyonából 1780-ban létrehozott Tanulmányi Alapból fenntartott katolikus gimnáziumokat nevezték királyi gimnáziumoknak 1883-ig (amelyek onnantól a kultuszminiszter „közvetlen rendelkezése alatt” álló állami alapítású középiskolákkal közös kategóriát képezve királyi katolikus gimnázium néven működtek tovább). Klamarik János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Budapest, 1893, Eggenberg, 51–52., 61. p.

³⁴ A 17-ből viszont 8-ban (Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Besztercebánya, Trencsén, Pozsonyszentgyörgy, Temesvár, Lugos esetében) szintén áttértek a magyar tannyelvre, így csak a maradék 9 gimnáziumra (Körmöcbánya, Zsolna, Szakolca, Breznóbánya, Kísszeben, Eperjes, Lőcse, Podolin, Bártfa) korlátozódott a fokozatos tannyelvváltás kívánalma. Mészáros István: Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790–1861). *Magyar Nyelv*, 1985. 4. sz. 391–392. p.

el, másrészt a környékbeli lakosság igényeihez szabták az oktatás nyelvét, akár két párhuzamos tannyelvet vagy a tanulók nyelvenként külön osztályokra bontását is engedélyezve ugyanazon tanintézetben, továbbá a minisztérium által kinevezett felügyelők feladata lett „az eddig behozott vagy bármely nyelvi kényszer eltávolítása mindennemű tanodákból”.³⁵ Az ideiglenes rendelkezés egészen 1854. december 16-ig maradt érvényben, amikor Magyarországra is kiterjesztették az 1849 szeptemberében kibocsátott osztrák középiskolai szabályzatot,³⁶ amelyet azonban végleges formájában már a német nyelv középiskolai tanításának előírásával egészítették ki,³⁷ miáltal elkezdődött a gimnáziumok felső osztályainak fokozatosan német tannyelvűvé alakítása.³⁸ A német nyelv gimnáziumi

³⁵ „A' középtanodáknál az országban divatozó mindenik nyelv oktatási nyelv is lehet, 's a' mennyire lehetséges, azon nyelv választassék oktatási nyelvül, mely által azon vidékbeli népség szükségletének, mellyben az intézet létezik, leginkább eleget lehet tenni. Ha a' népség vegyes, két nyelv is alkalmazható, oly módon, hogy egyik egy, másik más tantárgyakra nézve oktatási nyelv, vagy pedig a' tanítványok két osztályban oktattatnak.” Geringer 1849, 216., 218. p.

³⁶ Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, 1849, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Magyar fordításban lásd: Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf). Ford. Schaffhauser Ferenc. Budapest, 1990, OPI (A tantervelmélet forrásai 12.), 27–210. p.

³⁷ „Ott is, hol [...] a német nyelv kizáró oktatási nyelv nem lehet, az oktatás minden gymnasiumokban, a lombárd-velenceieket kivéve, oly mértékben, mellyben az az alapos képezettségre hasznos, s ennél fogva a magasb osztályokban mindenesetre kiválólag német nyelven tartandó, mellynek különben is minden, még a' lombárd-velencei gymnasiumokban is, köteles tantárgynak kell lennie.” Thun [Leopold von]: A' vallás- és oktatásügyi miniszternek 1854. dec. 16. kelt rendelete, kiható minden koronaországokra, melly állal a' gymnasiumok szervezete iránti legfelsőbb határozatok tétetnek közhíré. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1855. I. rész. I. kötet. 4. p.

³⁸ A magyarországi, erdélyi és vajdasági-bánsági gimnáziumok tannyelvét átfogóan a kultuszminiszter két héttel későbbi rendelete szabályozta. Ebben a német nyelvet az algimnáziumok számára kötelező tárgynak írták elő, a főgimnáziumokban pedig már az első osztálytól németül kellett tanítani néhány tantárgyat, amelyek számára úgy kellett növelni, hogy az „a legfelsőbb osztályokban kiváló oktatási nyelv legyen”. Ugyanitt arról is rendelkeztek, hogy a tanulók többségének anyanyelvi nyelvtana és irodalma valamennyi osztályban kötelező tantárgy, és egy iskolában kettőnél több tannyelv nem alkalmazható. Lásd A' vallás- és oktatásügyi miniszternek 1855. január 1. kelt rendelete, melly által a' magyar-, erdélyországi 's a' szerbvajdasági és temesi bánsági gymnasiumokban a' nyelviszonyok szabályoztatnak. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1855. I. rész. I. kötet. 67–68. p.

dominanciáját a következő évek rendeletei révén tovább próbálták erősíteni,³⁹ viszont a neoabszolutizmus rendszerének megrendülésekor, az uralkodó 1859. július 20-i határozata értelmében haladéktalanul visszakoztak, elrendelvé, hogy „azon általános szabály, melynek folytán az oktatási nyelvnek a gymnasiumok felsőbb osztályaiban kiválólág németnek kell lennie mellőztessék”.⁴⁰

Ez utóbbi rendelkezéssel és az 1860. évi Októberi Diplomával megindult közjogi visszarendeződés következtében azonban minden korábbinál nyitottabbá vált a gimnáziumok tannyelvének kérdése.⁴¹ A középiskolai tannyelvek terén az 1840-es évek óta végbement változások miatt korántsem egyértelmű helyzet tisztázása érdekében a helytartótanács 1861. október 21-i 58.244. számú rendelete értelmében a központi

³⁹ 1855 novemberében arról határozott a kultuszminiszter, hogy a nem német tannyelvű gimnáziumok alsó osztályaiban a német nyelv is mielőbb németül tanítandó, a számtan, történelem-földrajz és természetrajz oktatásához a német szakkifejezéseket is használni kell, a felsőbb osztályokban pedig minden tantárgy németül tanítandó a hittan és az anyanyelv nyelvtana és irodalma kivételével. A következő év márciusában viszont már arról rendelkeztek, hogy a felsőbb osztályok teljes németnyelvűsége három év múlva esedékes, amit decemberben már négy évre módosítottak. A rendelkezések megvalósulásával kapcsolatban vö. Kornis Gyula: Középiszkoláink elnémetesítése az abszolutizmus alatt. Egyetemes Philológiai Közöny, 1933. 133–141. p.; Deák 2000, 267–278. p.; Gazda István: A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországn. In Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegészés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Budapest, 1988, Gondolat, 542–546. p.

⁴⁰ „Ez által a magyar-, horvát- és tótországi, erdélyi s a szerbvajdasági és temesi bánági gymnasiumokban a nyelvviszonyokat szabályozó 1855. január 1-jéröli rendeletnek (birod. törv. lap 7. sz. 2. és 9. §§.) a főnebbi intézkedéssel öszhangzásban nem álló határozatai is hatályon kívül tétetnek.” A vallás- és oktatásügyi ministeriumnak 1859. augusztus 8. kelt rendelete, mely által az 1854. december 9-kén kelt legfelsőbb kéziratban foglalt határozat megváltoztatása tétetik közhírré, azon mértéket illetőleg, melyben a német nyelvnek a lombárd-velencei királyságon kívül minden gymnasiumokban oktatási nyelvül kell szolgálnia. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1859. I. rész. II. kötet. 420–421. p.

⁴¹ „A középtanodáknál közoktatási nyelvre nézve királyi helytartótanácsom az illető egyházmegyákat és politikai hatóságokat, valamint szintén ezen oktatási intézetek tanítói testületét azon kérdés felett fogja meghallgatni, vajjon és minemű módosítások mutatkoznak az azoknál divatozó közoktatási nyelvre nézve szükségeseeknek vagy kívánatosaknak, és ennekutána javallatait magyar királyi kancelláriám utján Nékem haladéktalanul felterjesztendi.” Legfelsőbb kézirat a magyar udvari kancellárhoz, a hivatalos és az oktatási nyelv tárgyában. Bécs, október 20-dikán, 1860. In Kónyi 1886, II., 234. p.

igazgatás alá tartozó (katolikus) gimnáziumokat két részre osztották aszerint, hogy kizárólag magyar vagy vegyes nyelven oktattak.⁴² Végül az 1862. február 12-i 75.207. számú helytartótanácsi rendelet kimondta, hogy a magyaron kívül más hazai nyelv is tannyelv és a magyarral egyenrangú, kötelező tantárgy lehet egyazon iskolában is, a német nyelv pedig valamennyi magyarországi gimnáziumban ismét kötelezően oktandó tantárgy,⁴³ amely rendelkezéssel azonban a tanügyi igazgatás helyenként a kortársak számára is szinte „bábelinek” érzékelt állapotokat idézett elő a hazai középiskolákban.⁴⁴

Tannyelv és magyarnyelv-tanítás a dualizmus kori népiskolákban és középiskolákban

Az eddig elmondottakból két következtetés adódik a kiegyezés előtti korszakok magyarországi iskoláinak tannyelve és az ország hivatalos nyelvének tanítása közötti viszony alakulását tekintve. Egyfelől az a világosan kirajzolódó törekvés, hogy a tanügyi irányítás hazai képviselői, illetve az azt befolyásolni törekvő aktorok a körülmények függvényében változó intenzitással, de lényegében az 1790-es évek óta törekedtek a magyar nyelv iskolai tanításának előmozdítására. Másfelől az etnikai és kulturális vonatkozásai tekintetében semlegesnek érzett latin helyett magyarrá váló hivatali nyelv mind nyilvánvalóbban szükségessé tette az iskolai magyarnyelv-tanítást, sőt, sok helyütt megteremtette a magyar tannyelvre váltás igényét is,

⁴² A tisztán magyar nyelven oktató csoportba 14 főgimnáziumot és 19 algimnáziumot soroltak, a vegyes tannyelvűek közé pedig 13 főgimnáziumot és 6 algimnáziumot. Utóbbiakban a tannyelv elvileg szintén a magyar volt, de az oktatás a helyben használatos nyelven is szabadon folyhatott (a belényesi görög katolikus főgimnáziumban viszont a román maradt a tannyelv magyar segédnyelvvél). Klamarik 1893, 133–134. p.

⁴³ Uo. 139–140. p.

⁴⁴ A beszercebányai királyi katolikus főgimnázium 1862-es tanterve értelmében például a hittant, latint, görögöt és szlovák nyelvet szlovákul, a történelmet, bölcséleti bevezetést és magyart magyarul, a matematikát, fizikát és németet pedig németül kellett tanítani. Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948. Általános képző középiskolák. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 90–91. p.

amellyel szemben viszont a hazai nem magyar ajkú népesség képviselőiben fellépő értelmiség az 1840-es évektől mind határozottabban adott hangot ellenérzésének. Ez utóbbit az 1848–49-ben, majd 1861-es és 1865–68-as országgyűlésen és hozzájuk kapcsolódóan megfogalmazott politikai követelések, és különösen az 1848-as, majd az 1868-as népiskolai törvénytervezetek vitája világosan mutatja.⁴⁵

Mindezek fényében és a korabeli erőviszonyoknak megfelelően korántsem meglepő, hogy az Eötvös József másodszeri kultuszministersége idején 1868-ban végül megszületett népiskolai törvény⁴⁶ önálló bekezdésben szabályozta az elemi népiskolák tannyelvét.⁴⁷ Fontos kiemelni ezzel kapcsolatban, hogy a törvényszöveg nemcsak előírta a tanulók anyanyelvi oktatását, hanem – az 1790-es évek és a neoabszolutizmus közötti évtizedekben született hazai tervezetekhez és rendeletekhez képest újdonságként – egyáltalán nem rendelkezett a magyar nyelv elemi iskolai oktatásáról.⁴⁸ A nemzetiségi egyenjogúságról szóló, a

⁴⁵ Arató Endre: Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus. *Pedagógiai Szemle*, 1965. 7–8. sz. 688–693. p.; Arató Endre: Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika. *Pedagógiai Szemle*, 1969. 6. sz. 521–532. p. A népoktatási törvény képviselőházi vitája során például a Temes megyei román Babes Vince a reciprocitás elvére hivatkozva azt indítványozta, hogy a nem magyar tannyelvű felsőbb népiskolákban második nyelvként ne a magyar, hanem „egy másik, az illető vidéken divatozó, s a nép szükségének leginkább megfelelő nyelv, a községi hatóság megállapítása szerint” legyen kötelezően tanítandó, miáltal a helyi közösségek számára „szükséges és hasznos nyelv” megtanulását célzó igényeket nyilvánvalóan az államnyelv elsajátításának érdeke elé sorolta. Lásd Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest, 1868, Athenaeum, X. kötet, 361–362. p.

⁴⁶ 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában.

⁴⁷ „Minden növendék anyanyelvén nyerve az oktatást, a mennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajku községben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” Uo., 58. §.

⁴⁸ A megállapítás annyiban kiegészítendő, hogy a szintén a népiskolai törvény hatálya alá sorolt, ám valójában középfokúnak számító (tehát nem elemi) felsőbb népiskolákban, polgári iskolákban, valamint a tanítóképzőkben azonban a nem magyar tanítási nyelven működő tanintézetek számára előírták a magyar nyelv oktatását is (azzal kiegészítve, hogy a magyar tannyelvű polgárikban a 3. évfolyamtól viszont a német tanítandó, az összes tanítóképzőben pedig a magyar és német is kötelező tantárgy). Uo., 64., 74., 88., 111. §.

népoktatásával szinte egyidejűleg tárgyalta és elfogadta törvény⁴⁹ ráadásul nem csupán megerősítette a bármilyen szintű iskolaállítás jogát bármely magyar országlakos, község és felekezet számára,⁵⁰ hanem arra is kötelezettséget vállalt, hogy az állami tanintézetekben a miniszter „a lehetőségig” gondoskodik arról, „hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik” (17. §), ami a gyakorlatban az *állami fenntartású* népiskolákra és középszintű iskolákra egyaránt vonatkozott.

A magyar és hazai nem-magyar nyelvek iskolai oktatásának szabályozásában az 1849 után lényegében kialakult egyensúlyi állapot (természetesen az 1855 és 1859 közötti germanizáló rendeletektől eltekintve) a kiegyezés megkötése utáni néhány esztendő után leszámítva⁵¹ főképp az elemi népiskolák kapcsán kezdett ismét a magyar nyelv pozíciójának erősítése irányába tolni, amelyet a nemzetiségek szószólói nemcsak jogsértésként éltek meg, hanem erőltetett asszimilációs fenyegetésként vélelmeztek és tettek szavá határozottan.⁵² Az 1840-es évek után az 1860-as évektől tehát ismét magyar hivatali nyelvre váltó államigazgatás az *államnyelv* oktatásának előmozdítása érdekében,

⁴⁹ 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

⁵⁰ „Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak épen úgy, mint a községeknek, egyháznaknak, egyház-községeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. E végből, s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar- és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok az állam törvénytábla felügyelete alatt társulatokba, vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helybenhagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik. Az ilyen módon létrejött művelődési és egyéb intézetek – az iskolák azonban a közoktatást szabályozó törvény rendeleteinek megtartása mellett, – az állam hasonló természetű s ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak. A magán intézetek és egyletek nyelvét s alapítók határozzák meg.” Uo., 26. §.

⁵¹ Arató Ferenc: Eötvös József és a nemzetiségi népoktatás. Pedagógiai Szemle, 1969. 6. sz. 533–545. p.

⁵² Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből. Kolozsvár, 1944, Minerva, 432–452. p.; Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1946, Gergely R., 125–134. p.

lényegében az alulról jövő kezdeményezések hatására,⁵³ előbb a magyar nyelv tanítását tette törvényi úton kötelezővé az ország összes tanítóképzőjében és népiskolájában.⁵⁴ Azzal a könnyítéssel mindazonáltal, hogy „mindaddig, míg a magyar nyelv tanítására alkalmas kellő számú tanító fog rendelkezésre állni, ezen törvény [...] csak fokozatosan, következőleg léptethető életbe”. Mivel a szankciókról nem rendelkező törvény lényegében végrehajthatlan maradt,⁵⁵ ezért már az 1890-es évektől kezdve újabb törvényi szabályozással kívántak érvényt szerezni a népiskolai magyarnyelv-oktatásnak, ami végül a hírhedtté vált 1907. és 1908. évi iskolapolitikai törvények,⁵⁶ a tágan értett „Lex Apponyi” alakjában öltött markáns alakot.⁵⁷ Az utókor szemében Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi

⁵³ Az 1878. augusztus 20. és 23. között tartott III. egyetemes tanítógyűlés elnöki megnyitó beszédében Molnár Aladár például kezdeményezte a népoktatási törvény olyan értelmű módosítását, hogy a magyar nyelv tanítását valamennyi hazai népiskolában kötelezővé tegyék: „Ha 800 év alatt nem sikerült, sőt nem is céloztatott ez országban a sok fajból egy nemzetet olvasztani össze: ma sem kísérelhetjük meg az iskolai oktatással sem, hogy a nem magyar nemzetiségűek nyelvben is egészen magyarokká alakítsanak. [...] De azt megkívánhatjuk az ő érdekekben is, hogy az állam hivatalos nyelvét az ország minden polgára értse (Élénk helyeslés és tetszés), hogy minden népiskolában kötelező tantárgy legyen a magyar nyelv. (Zajos éljenzés és taps.)”. Népnevelők Lapja. Nevelés-oktatásügyi hetilap, 1878. 36. sz. 570. p.

⁵⁴ „Szükséges lévén, hogy a magyar nyelvnek, mint az állam nyelvének elsajátítására, minden állampolgárnak kellő mód nyujtassék” – kezdődik az 1879. évi. XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben című törvény bevezetése. A törvény keletkezésének körülményeiről lásd Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. Századok, 1976. 1. sz. 84–118. p.

⁵⁵ A problémát a századelőn rendeletek sorozatával orvosolni kívánó kultuszminiszter, Lukács György az alábbiképp fogalmazott: „az 1900. évi népszámlálás azt a sajnálatos valóságot állapította meg, hogy a magyar anyaország népességének jó 40%-a nem beszéli az állam nyelvét, és megállapította azon még fonákabb dolgot, hogy a nem magyar anyanyelvű lakosságnak 83,2%-a nem ért, nem beszél magyarul”. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1905. évi 72.000. számú rendelete valamennyi kir. tanfelügyelőhöz, a magyar nyelvnek a nem magyar tannyelvű népiskolákban való tanításáról. In Magyarország Rendeletek Tára. Budapest, 1905, 84. sz. 657. p.

⁵⁶ 1907. évi XXVI. tc. az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről; 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól; 1908. évi XLVI. tc. az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről.

⁵⁷ Dolmányos István: A „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények). Századok, 1968. 3–4. sz. 484–535. p.; Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai. Korunk, 2007. 12. sz. 25–35. p.; Katus László: A Lex Apponyi. Rubiconline, 2015. 2. sz. Elérhető: <http://www.rubicon.hu/magyar/>

miniszter nevével egybeforrt végeredmény mindenesetre több évtizedes fejlődés és törvényalkotói munka folyamányának tekinthető, közvetlen előkészítése pedig Berzeviczy Albert kultuszministerségéhez (1903–1905) köthető, ám az utóbbi által kidolgozott és végül 1904-ben beterjesztett törvényjavaslat a viharos kormányváltás miatt csak tervezet maradt.⁵⁸ Az államnyelv hatékony iskolai elsajátíttatására irányuló törvényalkotói szándék egyúttal a modernizációs és szociális kihívásoknak való adekvát megfelelést és mindezek egységes kezelését tűzte célul – köztük a tanítók anyagi helyzetének és munkakörülményeinek radikális jobbítását és az elemi iskolai tandíjfizetés eltörlését szolgáló intézkedésekkel. Mivel a kultuszkormányzat az évszázados egyházi autonómiába nem tudott és nem akart beavatkozni, ezért a felekezeti iskolafenntartókat úgy igyekezett az állami oktatáspolitikai irányvonala iránt érdekelté tenni, hogy jelentősen felemelte a kötelező érvényű tanítói illetményeket, miáltal a javadalmas emelésére képtelen felekezeti iskolákat is arra szorította, hogy államsegélyért folyamodjanak.⁵⁹ Ennek márpedig előfeltétele volt a „kifogástalanul hazafias nevelés”⁶⁰ és „a magyar nemzeti kultúrát és magyar nyelvet meggyökereztetni s ez által a magyar nemzethez való tartozás érzetét a nem magyar ajkú állampolgárok lelkébe is

oldalak/a_lex_apponyi/; Tarján Tamás: Lex Apponyi. In Ekert Mária – Molnár Attila Károly (szerk.): *Eszme és történet*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, 382–405. p.

⁵⁸ Kéri Katalin: Az 1879/XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvtanítás történetéhez. In Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997, University Press, 269–280. p.; Kőte Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára” tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 1961. 4. sz. 340–352. p.; Felkai László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1998. 1. sz. 34–36. p.; Gali Máté: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter. Budapest, 2017, Athenaeum, 168., 170–190. p.

⁵⁹ A járandóságok finanszírozása céljából történő államsegélyhez folyamodást egy ideje ugyanis már lehetővé tették a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről hozott 1893. évi XXVI. tc. rendelkezései.

⁶⁰ Törvényjavaslat a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól. In *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. Budapest, 1907, Pesti Könyvnyomda Rt., XII. kötet, 411. sz. 76. p.

becsepegtetni.”⁶¹ A nemzetiségek hangjaként megszólaló politikusok, egyházi vezetők és közéleti személyiségek különösen két (a 18. és 19.) paragrafusát tartották elfogadhatatlannak a nem állami elemi népiskolákról rendelkező (1907. évi XXVII.) törvénynek. Amíg a 18. § egyfelől a magyar ajkú vagy szülei által magyar tannyelven iskoláztatandó diákok jogait volt hivatva a nem magyar tannyelvű népiskolákban is biztosítani,⁶² addig ugyanezen szakasz azt a két nehezen indokolható szabályt is törvénybe iktatta, hogy „minden oly népoktatási tanintézetekben [...] a melyekben az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható”, továbbá „az összes elemi népiskolák ismétlő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar”. A 19. § pedig első ízben határozta meg a magyar nyelv tanításában elérendő konkrét és számonkérhető *eredményesség* célkitűzését. Nevezetesen: „A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi minister által a hitfelekezeti iskolafentartó meghallgatásával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejteni.”

Ahogy a fentebbiekből is kiolvasható, önmagában az államsegélyért folyomódás nem tette magyar tannyelvűvé az azt igénybe vevő nem állami iskolákat, az állami kézbe kerülő és ezáltal magyar nyelven továbbműködő iskolák számának növelésén és mintaadó szerepük

⁶¹ A közoktatásügyi bizottság jelentése „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól” szóló 411. számú törvényjavaslatról. In *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. Budapest, 1907, Pesti Könyvnyomda Rt., XII. kötet, 442. sz. 326. p.

⁶² „A hol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, a melyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, a kiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja: a vallás- és közoktatásügyi minister elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a huszat eléri, vagy az összes beirt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használendő. Ha pedig a beirt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafentartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.”

fenntartásán⁶³ túl pedig az iskolarendszer felekezeti-szervezeti sokszínűségét a kultuszárca 1918 előtt nem kívánta és feltehetően nem is tudta volna felszámolni,⁶⁴ miközben az elemi iskolai magyarnyelv-tanítás hatékonysága lényegében leküzdhetetlen nehézségekbe tüközött a homogén egynyelvű térségekben, és a közvélemény, valamint a politika által követelt *iskolai magyarisítás* terén csak erősen korlátozott eredményeket tudott elkönyvelni.⁶⁵ A nem magyar nyelvű elemi népiskolák magyar tannyelvűvé alakulásának statisztikai áttekintésével jól kirajzolódik, hogy tulajdonképpen sem 1893 (az államsegélyért folyamodás lehetővé tétele a felekezeti fenntartású iskolák számára is), sem pedig a „Lex Apponyi” bevezetése nem jelentett korszakhatárt. Elsősorban azok a nem magyar ajkú közösségek által fenntartott népiskolák váltottak magyar tannyelvűre, amelyek erre korábban is hajlamosak voltak (magyarországi németek, szlovákok, rutének), míg az egyházi autonómiájukhoz szívósan ragaszkodó erdélyi szászok és a szerbek felekezeti iskoláinak számát tekintve alig kimutatható vagy nem volt jelentős csökkenés 1893 és 1907 után, és bár a román tannyelvű iskolák számának csökkenése érzékeltetőbb volt, de nem volt drasztikus.⁶⁶ A későbbiekben (igaz nem törvénnyel, hanem

⁶³ „Az egységes állampolgári szellem megerősítése a különböző népfajú és hitfelekezeti lakosság közt. a népnevelésnek bizonyos irányítása az oktatás kívánatos módszerének gyakorlati bemutatása által az ország minden részében, végül a népnevelés biztosítása ott, a hol más iskolafentartó azt vagy éppen nem, vagy nem megfelelő módon látja el: ez az a főfeladat, a melynek szolgálatában az állami népiskola áll.” A közoktatásügy Magyarországon. Budapest, 1905, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Hornyánszky Viktor, 38–39. p.

⁶⁴ Az elemi népiskoláknak az utolsó békeévben is csupán alig ötöde (20,7%-a) működött állami fenntartásban, miközben több mint kétharmaduk (69,4%-uk) még ekkor is hitfelekezeti fenntartó alá tartozott. A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1916, Athenaeum, 354. p.

⁶⁵ Berecz Ágoston: *The Policy of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Budapest, 2013, Pasts, Inc. – Central European University; Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 196–209. p.; Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig.* Magyar Pedagógia, 1974. 59–64. p.

⁶⁶ Az új törvényi követelmények miatt a román felekezeti iskolák száma viszonylag nagyobb arányban csökkent a gyengén felszerelt és alacsony színvonalú tanintézményeik tömeges megszűnése miatt. Amíg az erdélyi szászok egyáltalán nem, a szerbek iskolái pedig szinte alig kértek államsegélyt, addig a jóval szerényebb

miniszteri rendelettel) azonban enyhítettek az elemi népiskolai nyelvpolitikán, amennyiben lehetővé tették, hogy az állami elemi népiskolák nem magyar anyanyelvű diákjainak anyanyelvét az első és második évfolyamon kisegítő nyelvként használhassák, a 3., 4. és 5. osztályban pedig önálló tantárgyként taníthassák, amennyiben az adott osztályba beiratkozott diákok harmadának nem magyar, de ugyanazon anyanyelvű szülői azt kérték.⁶⁷

A magyaryelv-tanítás elemi népoktatásbeli érvényre juttatásához képest némileg eltérő kontextussal szembesülhetünk a középiskolák esetében. Ahogy arról már szó volt, a kiegyezést megelőző években a hazai középiskolák némelyikében igen változatos kombinációi alakultak ki a különféle magyarországi élő és klasszikus nyelvek oktatásának és tannyelvi használatának. Az egymást követő és eltérő alapokon nyugvó minisztériumi koncepciók és tantervek⁶⁸ miatt egyre zavarosabb viszonyok közé kerülő középiskolák helyzetét a korszak folyamán tartósan rendező, a kor legjelentősebb hazai pedagógiai szakembere, Kármán Mór által

anyagi lehetőséggel rendelkező román iskolák hamarosan tömegesen folyamodtak államsegélyért, miután meggyőződtek róla, hogy az állam alapvetően nem avatkozik közvetlenül az iskolai ügyeikbe. Vö. Benisch Artur: Nemzetiségi iskolák Magyarországon (1868–1914). Kisebbségi Körlevél (a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet közleményei), 1943. 4. sz. 204–211. p.

⁶⁷ A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszternek 1914. évi 114.000. számú rendelete (utasítása) az állami elemi népiskolában a nem magyar anyanyelvnek kisegítőnyelvvé való felhasználásáról, valamint annak, mint tantárgynak, tantervszerű tanításáról. In Magyarországi Rendeleték Tára. Budapest, 1914, 246. sz. 2210–2212. p. Ugyancsak Jankovich Béla akkori kultuszminiszter nevéhez fűződik az a két miniszteri rendelet is, amelyek az iskolafenntartótól függetlenül ismét anyanyelvivé tették a hitoktatást az összes népoktatási intézményben és mindenfajta ismétlődő iskolában, és ezáltal hatályon kívül helyezték elődje, Lukács György kilenc évvel korábbi rendeletét, amely az állami népiskolákban az iskola tannyelvét írta elő a hittan nyelveként is. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvről a népoktatási tanintézetekben. In Magyarországi Rendeleték Tára. Budapest, 1914, 117. sz. 1399–1400. p.; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 730. eln. számú leirata valamennyi főtiszt. egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvről az ismétlődő iskolákban. In Magyarországi Rendeleték Tára. Budapest, 1915, 161. sz. 656–657. p.

⁶⁸ Klamarik 1893, 141–157. p.

kidolgozott 1879-es gimnáziumi tantervet⁶⁹ országos érvényre emelő középiskolai törvény végül a nem magyar tannyelvű gimnáziumokban és reáliskolákban⁷⁰ is elrendelte a magyar nyelv és irodalom kötelező oktatását (3–4. §), és azt az (autonóm) hitfelekezetek által fenntartott középiskolák számára úgyszintén kötelezővé tette.⁷¹ A nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény már idézett 17. §-a értelmében az állami középiskolák tannyelvének megállapítása ugyanis a vallás- és közoktatási minisztérium hatáskörébe tartozott azzal a kikötéssel, hogy „a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiái képzés kezdődik”, ami lényegében a gimnáziumok hetedik osztályának felelt meg. Ugyanezen törvény 18. §-a pedig arról rendelkezett, hogy a többnyelvű vidékeken mindegyik nyelvet tantárgyként kell oktatni az „[a]zon területeken létező, vagy felállítandó állami közép és felső tanodákban”. A kultuszminisztérium azonban az 1870-es évektől számos helyen a magyar tannyelvet vezette be,

⁶⁹ A gymnasiumi tanítás terve. (Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével.) Budapest, 1879, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

⁷⁰ A két-, három- vagy négyosztályos alreáliskola és a háromosztályos alreáliskolára épülő három évfolyamos főreáliskola intézményét (eredetileg műtanoda elnevezéssel) az 1850-es évek elején honosították meg Magyarországon. Vö. Hirdetés a' cs. kir. helytartóság ideiglenes főnökétől, 1851-ki december 10-kéről, mellyel a' műtanodákra vonatkozó általános határozatok azoknak tantervével együtt közzhírré tétetnek. Magyarországot illető Országos Kormánylap, 1851. (dec. 29.) II. kötet, 630–649. p. Az iskolatípus aztán Trefort Agoston minisztersége idején lépett elő nyolcosztályos és érettségivel záruló középiskolává. Vö. A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1875. évi június hó 8 án, 12383. sz. a. kiadott szabályrendelete a reáliskolai oktatás újjászervezése tárgyában. In Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest, 1875, Vodianer, 154–155. p.

⁷¹ „A hitfelekezetek maguk határozzák meg az általuk fenntartott nyilvános középiskolák tannyelvét és a mennyiben ez nem a magyar, kötelesek a tannyelven és irodalmán kívül a magyar nyelv és irodalmának történelme, mint rendes tantárgy tanításáról is gondoskodni és pedig oly óraszámban, mely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye. Ennek ellenőrizhetése végett kötelesek a magyar nyelv és irodalmának történelmére vonatkozó tantervet és órabeosztást a vallás- és közoktatási miniszternek előlegetesen bemutatni. A nem magyar tannyelvű középiskolákban a 7-ik és 8-ik osztályban a magyar nyelv és irodalmának történelme magyar nyelven taníttatik s e tantárgyból az érettségi vizsgálat is ezen nyelven teendő.” 1883. évi XXX. tc. a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről, 7. §.

miközben a helyi tanügyi hatóságok, illetve iskolaigazgatók belátására bízta, hogy milyen segédnyelvet és hányadik osztályig engedélyeznek a gondjaikra bízott iskolákban, a vidék nyelvét pedig akkor és addig oktatták csak külön tárgyként, amíg az érintett másajkú tanulók szülei is azt kívánták. Az állami és (szintén annak számító) római katolikus középiskolákban ezért a segédnyelvek szerepe az alsóbb osztályokra szorítkozott és onnan lényegében a századfordulóra fokozatosan ki is kopott.⁷² A nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény 14. §-a által is nyomatékosított felekezeti oktatásügyi autonómia⁷³ ugyanakkor az evangélikus, görögkeleti és görög katolikus iskolafenntartók számára mindvégig hatékony garanciát jelentett a német, szerb és román tannyelvű középiskolák fennmaradására.⁷⁴

A dualizmus kori hazai középiskolák tannyelve vonatkozásában a legkomolyabb mulasztás kétségtől abban mutatkozott, hogy az állam egyáltalán nem létesített anyanyelven képző középiskolákat. Ez a tényállás leginkább a szlovákságot sújtotta,⁷⁵ jóllehet az 1913–1914-es tanév középiskolai tanulóinak anyanyelvi statisztikáiból kiinduló Benisch Artur becslése szerint három szlovák tannyelvű gimnázium már kielégíthette volna a jogos igényeket (országosan 1604 középiskolai tanuló volt az említett tanévben szlovák anyanyelvű). Ugyanezen felmérésekre alapozva egy bánáti szerb tannyelvű állami gimnázium a 436 helyi szerb ajkú

⁷² Mészáros 1988, 91–93. p.

⁷³ „Az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nemkülönben – az országos iskolai törvény korlátai között – iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg.”

⁷⁴ Az 1883–84-es tanévben az ország területén működő 119 magyar, 8 német, 4 román és 22 vegyesen magyar-nem-magyar tannyelvű középiskolából 1914-re a vegyes tannyelvűek eltűntek (túlnyomó többségük magyar tannyelvűvé vált), ahogy a felsőlövői, iglói és késmárki evangélikus gimnáziumok is teljesen magyar tannyelvűek lettek. Az erdélyi szász, a szerb és a román tannyelvű középiskolák ellenben mindvégig fennmaradtak, sőt esetenként bővültek is, a teljesen magyar tannyelvűvé váló fiúmei állami főgimnázium mellett pedig olasz tannyelvű községi főreáliskola létesült. Vö. Benisch 1943, 212–213. p.

⁷⁵ Helyzetüket az is súlyosbította, hogy a három szlovák tannyelvű – az evangélikus 1862-ben alapított nagyrőcei és 1867-ben megnyílt tőrócszentmártoni, valamint az 1869-ben létesített znióváraljai katolikus – algimnáziumot a vallás- és közoktatási miniszter állam- és magyarellenés indokokra hivatkozva még 1874–75-ben bezáratta. Ruttkay László: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, 1939, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.

középiszkolás számára és három vagy négy román tannyelvű állami középiszkola vagy gimnáziumi tagozat a nem anyanyelvén tanuló bő két és fél ezer román ajkú középiszkolás számára szintén mindenképpen indokolt lett volna. Ellenben a mindösszesen 49 ruszin ajkú középiszkolás (és szüleik) számára vélhetően nem volt létkérdés az önálló ruszin tannyelvű középiszkola, az 5616 német ajkú középiszkolás közül pedig nagyjából 1800 erdélyi szász tanintézményben tanult, míg a magyarországi németiség olyannyira nem ragaszkodott az anyanyelvi oktatáshoz, hogy a saját felekezeti középiszkoláit is önszántából magyar nyelvűvé tette.⁷⁶

Konklúzió

A 18. század végén kibontakozó magyar kulturális nacionalizmus a politikai értelemben vett nemzet(állam)építés 1867 után immár szilárd intézményi keretekhez jutó támogatása ellenére is – ugyan változó erejű, de mindvégig létező és időről időre markánsan megmutatkozó – korlátokkal szembesülhetett abbéli törekvésében, hogy a kortárs európai tendenciákhoz hasonlóan⁷⁷ a hazai közoktatás egészét előbb vagy utóbb nemzeti (azaz, a saját szempontjából: magyar) nyelvűvé változtassa. Erre elsősorban a középiszkolák esetében kínálkozott (illetve jelentős részben lett is) reális esélye, azonban a felekezeti autonómia ebben a „regiszterben” is hatásos ellenszernek bizonyult az elvárás maradéktalan teljesülése ellenében. Az elemi népiskolák tekintetében mindazonáltal a kor oktatásügyi infrastruktúrájának és egyes régiók etnikai homogenitásának fényében nyilvánvalóan kivitelezhetetlennek bizonyult a tömeges tannyelvi, illetve iskolai nyelvoktatás általi magyarosítás szándékának

⁷⁶ Benisch 1943, 213–215. p. A vizsgált korszak folyamán növekedett viszont az erdélyi szász, román és szerb polgári fiú- és lányiskolák száma, sőt az előbbi két közösség felsőkereskedelmi fiú- és lányiskolát is nyitott, a szászok saját felekezeti óvónőképzőt is fenntartottak, a görögkeleti és görög katolikus román tanítóképzők száma pedig szintén nőtt. Uo., 211–212. p.

⁷⁷ A brit, francia és spanyol állam nyelvi homogenizációs politikájáról történeti áttekintésben lásd: Nagy Noémi: A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Budapest, 2019, Dialóg Campus Kiadó-Nordex Kft., 39–122. p.

gyakorlatba ültetése. Az érem másik oldalaként azonban megfontolandó egy másfajta logikájú összehasonlítási szempont is. Ahogy a II. József-féle és az 1850-es évek osztrák összbirodalmi államberendezkedése esetében is joggal merül fel releváns magyarázóelvként, hogy a német nyelv iskolai elsajátíttatásának szándékát elsősorban nem a német kulturális nacionalizmus elvárásainak kielégítése, hanem az állami egység megteremtése és a hatékonyan működő modern közigazgatás kiépítésének praktikuma motiválta,⁷⁸ úgy az államnyelv elsajátíthatóságának minden magyar állampolgár számára történő garantálását sem célszerű kizárólagosan a magyar nacionalizmus nézőpontja felől értelmezni, még ha annak kétségkívül legfőbb vesszőparipája is volt.

⁷⁸ K. Lengyel Zsolt: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. *Aetas*, 2008. 3. sz. 251. p.

Megyeri-Pálffi Zoltán*
**SZUVERENITÁSELEMEK
A MAGYAR NÉVVISELÉSBEN
– TRADÍCIÓK ÉS AZ ÁLLAMI
SZABÁLYOZÁS**

Alapvetés

A jog szuverenitásának elemzése néhány szegmensében egy-egy kisebb jogintézményt is érinthet; színessé téve azt a nagy képet, amely a magyar jogrendszer szuverenitásának, önállóságának sajátosságát láttatja. Különösen érdekes lehet az egyes jogintézmények, a tágabb és szűkebb jogterületek vizsgálata a 19. század vonatkozásában, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, hiszen a dualizmus kodifikátorai tekintettel voltak azokra a külhoni mintákra, amelyek az akkori haladás meghatározói voltak.

A 19. század második felének jogalkotási tevékenysége, mint ismert, jelentős alapot teremtett a következő évtizedek jogéletének, legyen szó a jogalkalmazás bármely formájáról. Ez a megállapítás sok-sok vonatkozásban napjainkban is megállja a helyét, mert számos jogintézményünk gyökerei a dualizmus koráig nyúlnak vissza.

Jelen kötet témájában, a nemzeti-nemzetiségi nyelvhasználatban is megtaláljuk ezeket a gyökereket, amelyek némelyike a magyar névviselés is körülfonja. Mindezt azért állíthatjuk, mert a névviselés is egyfajta nyelvi kérdés, nyelvi jelenség, az azonosítás eszköze. Sőt, az is illeszkedővé teszi a névhasználatot a témában, hogy számos olyan aspektusa lehet, amelyet érdemes a szuverenitás szemüvegén keresztül megvizsgálni.

* MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs.

Ugyanakkor, ha a magyar névviselést akarjuk egy új nézőpontból, a szuverenitás szemszögéből szemlélni,¹ akkor kénytelenek vagyunk a 19. századon kívül is „szétnézni”. Ennek oka, hogy a névviselés szabályozása viszonylag kis területe a jogrendszernek, így egészében csak nagyobb történeti áttekintésben érthető meg. Ebből következően e szélesebb látószög azt is jelenti, hogy a dualizmus korának szabályozásán kívül az előzményeket és következményeket sem hanyagolhatjuk el e jogintézmény bemutatása érdekében.

Szuverenitáselemek a névviselésben

A névhasználat, a névviselés olyan sajátos jelenség, amely számos részletben felfogható a szuverenitás megjelenéseként. A szuverenitáselemek keresése ebben a kontextusban mindenképpen új megközelítést jelent, legyen szó akár a névviselés szabályozott, akár nem szabályozott minőségéről. Ezzel kapcsolatban tisztázni kell azonban e kétféle minőség mibenlétét, azaz mit érthetünk szabályozott és nem szabályozott névviselés alatt.

A magyar névjogi szabályozás történetében alapvetően három korszakot tudunk elkülöníteni. Az első időszak nagyjából a honfoglalástól a 18. századig, a felvilágosult abszolutizmus államáig terjed. E korszak leginkább a szabályozatlanság szóval írható le. Ebben a mintegy nyolc évszázadban, amikor az egyelemű neveket fokozatosan felváltották a kételemű, azaz a családi és keresztnevéből álló nevek, nem találunk a névhasználatra vonatkozó rendelkezéseket. Kivételt csak a hamis név használata, az ún. álorcásság jelent, amely a rendi időszakban az infámia (becstelenség) egyik eseteként a magánbűncselekmények közé tartozott.² A hamis nevek szankcionálásán kívül tehát névviselési szabályokkal nem találkozunk. Ez persze nem jelentette azt, hogy némely jogintézmény ne

¹ Jelen tanulmány alapja a szerző korábbi műve, amelyben a magyar névviselés szabályozástörténetét dolgozta fel, s az ebben tett megállapítások és kutatási eredmények itt is megjelennek. (Vö. Megyeri-Pálffy Zoltán: *Név és jog. A névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon*. Budapest, 2013, Gondolat.) Ugyanakkor e korábbi eredményeknek új szint ad a szuverenitás szemszögéből való vizsgálat.

² Vö. Megyeri-Pálffy 2013, 117–119. p.

hatott volna a névhasználatra, elsősorban a családnevekre, akkor, amikor már (ki)formálódott a kételemű nevek rendszere. Az erőteljes vagyoni szemlélet miatt kiváltképp a rendi korszak egyes magánjogi intézményei voltak hatással a családnevhasználatra. Éppen ezért a *név és a birtok* összefüggése könnyen belátható a birtokról vett, ún. földrajzi eredetű családneveink körében. De például a *házasság* jogintézménye is nagyban befolyásolta, sőt napjainkban is meghatározza a névhasználatot.

A második, a 18–19. századot felölelő időszak a szabályozás kezdetét hozta el, hiszen ekkor már megjelent az állami érdek arra vonatkozóan, hogy az egyes (állam)polgárok állandó nevet viseljenek, s hogy ezzel összefüggésben egyértelműen azonosíthatók legyenek. Éppen ezért először a „szokásostól eltérő” névhasználatot gyakorló társadalmi csoportok, a görögkeleti vallásúak és a zsidók neveinek uralkodói szabályozása jelent meg, majd pedig a névváltoztatások általános – de ekkor még gyakorlati oldalról megközelített – mederbe terelése.

A harmadik, a 19. század végén kezdődő szakasz a jogtudomány alapjain felépülő szabályozásé, amikor a névviselés mint *névjog* megjelenik a személyiségi jogok körében, illetve adminisztratív háttérét is megteremtik az állami *anyakönyvezési* szabályok megalkotásával.³

E periodizáció a jelen vizsgálat során is segít bennünket, így az egyes korszakok jellegzetességei mentén igyekszünk a szuverenitáselemeket feltárni.

A birtok, a vagyon szuverenitása

A másodlagos névelemek, az ún. családnevek különböző okokból, de elsősorban a pontosabb azonosítás miatt alakultak ki. A külső és belső tulajdonságokra utaló családnevek mellett az egyik leggyakoribb névtípus a földrajzi származásra utaló név. Különösen a nemesség esetében láthatjuk azt, hogy a neveik többnyire a birtokukra utalnak. A családnevek megjelenése és a birtokos nemesség közötti kapcsolat nem véletlen. Ez volt az a társadalmi réteg, amelyben először találkozhatunk többelemű nevekkel. A nyelvészek, névtörténettel foglalkozók a nemesség körében a 14. századra datálják a családnevek elterjedését, aminek a háttérében

³Vö. Uo., 30–31. p.

a vagyoni viszonyok, illetve az örökléshez kapcsolódó érdekek húzódnak meg, ekképpen jogtörténeti jelentősége is van e folyamatnak.⁴

Ha ezt a gondolatot a névképzés és a rendi magánjog vagyonkoncentrikus felfogása mentén tovább görgetjük, felmerülhet a kérdés, hogy a birtokra utaló családnév hivatott volt-e arra, hogy kifejezze *egy-egy vagyon önállóságát*, valakihez, valamely családhoz való tartozását, illetve – némiképp fordítva a megközelítés irányán – a név által a birtokra utaló családnév alkalmas volt-e arra, hogy az adott személy, *család vagyoni szuverenitását* is jelezze. Ha igen, akkor mindenképp egy olyan többletfunkciót is tulajdoníthatunk a névnek, amely túlmutat az egyszerű azonosításon.

Ugyanakkor a név és a birtok összefüggése sem olyan egyértelmű, miként az első ránézésre tűnik. A legegyszerűbb és általános eset persze az, amikor a család az általa birtokolt területről „vette” a nevét, vagy akár csak az előnevét, amely azt is kifejezte, hogy az adott terület az övé. Azonban egyes esetekben e névhasználat sem volt következetes. Az Engel Pál által vizsgált ungi várjobbágyi eredetű családoknál kimutatható, hogy egy adott településnek több birtokosa is volt (több család), akik mindegyike használta megkülönböztetésként a birtok után a *de* képzős nevet. Az azonos név viszont nem jelentette azt, hogy azonos családokról is lenne szó.⁵ Sokkal inkább jelzi azt, hogy abban az időszakban, amikor a kételemű névhasználat még nem állandósult, a birtoknév nem feltétlenül mutatta a közös felmenőtől származást, inkább a közös birtokláson volt a hangsúly. Az ősiség jogintézménye is ezt a közös birtoklást, az osztályos

⁴ Ezt több szakirodalmi forrás is hangsúlyozza: Személyi Kálmán: A névjog. Tanulmány a személyiségi jogok köréből. Budapest, 1915, Franklin-Társulat Nyomdája, 88. p.; Melich János: Családnéveinkről. Magyar Nyelv, 1943. 4. sz. 271. p.; Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás (különnyomat). Budapest, 1949, Néptudományi Intézet, 9. p.; Mikesy Sándor: Miért alakultak ki vezetékneveink? Magyar Nyelvőr, 1959. 1. sz. 82. p.; Benkő Loránd: A magyar tulajdonnevek története. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv története. Budapest, 1967, Nemzeti Tankönyvkiadó, 380–381. p.; Kálmán Béla: A nevek világa, Debrecen, 1989, Csokonai Kiadó, 66. p.; Horváth Zita: Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. Névtani Értesítő, 2006. 7. p.; Gulyás László Szabolcs: Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. Névtani Értesítő, 2009. 47. p.

⁵ Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézete, 16–17. p.

atyafiságot erősíti, aminek fokozatosan lesz csak a külső megjelenési formája az azonos családnév, vagy éppenséggel az előnév.⁶

A *fiúsítás* jogintézménye is erre utal, ugyanis itt is a birtok továbbörökíthetőségében megjelenő érdek húzódott a háttérben. A fiúsítás intézménye – azaz a leányok jogi értelemben fiúvá tétele – áttörte a rendi magánjog azon főszabályát, hogy csak a fiúk örökölhettek.⁷ Ennek következtében a fiúsított leány a törvényes fiúörökös jogi helyzetébe lépett, s a magvaszakadt atyjától „örökölt” birtokai adományos birtokok lettek, azaz elvesztették ősi jellegüket, hasonlóképpen az új adomány intézményéhez. Ez a nemesség tekintetében is jelentőséggel bírt, ugyanis a fiúsítás a nemesség eredeti szerzőmódjának tekintendő. A fiúsított leány – mivel a királyi kegy folytán adományban részesül – nemessége tekintetében is férfinak tekintendő, azaz, ha nem nemes férjhez menne férjhez, gyermekei akkor is öröklik a nemesi státust.⁸

Mindezen (jogi) változások jelzésére több esetben alkalmas volt a névhasználat, ugyanis több olyan családdal is találkozhatunk, amelynél a *fiúsított leány neve* öröklődött tovább, ezzel mintegy kifejezve azt, hogy a vagyon is tovább szállt az utódokra, nem veszett el.⁹ A kérdés az, hogy mindez mit hivatott kifejezni, mire szolgált a névhasználat? Állíthatjuk-e azt, hogy a fiúsítással „megtartott” birtok valamifajta szuverén jellege olvasható ki abból, hogy a rá utaló, vagy vele összekötődő családnevet is továbbadták?

⁶Vö. Megyeri-Pálffy 2013, 40. p.

⁷Vö. Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban, Buda, 1845, Magyar Királyi Egyetem, 310. p.; Holub József: A fiúsításról In Emlékkönyv Dr. Gróf Klebersberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére, Születésének ötvenedik évfordulóján, Budapest, 1925, 313. p.

⁸Vö. Gide Pál: A nők joga. Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és az új jogban, 2. kötet. Budapest, 1886, Magyar Tudományos Akadémia, 357. p.

⁹A korábbi kutatásaim során 17 fiúsított család esetében történt névváltozás, s ebből 11 esetben a fiúsított nő nemcsak a birtok tekintetében vált törvényes örökössé, hanem „folytatta” a család nevének viselését akként, hogy fiai nem természetes atyjuk, hanem anyjuk nevét használták családi névként. Két esetben a fiúsított leány nevét a férj családnévként használta, saját neve pedig predikátum maradt, illetve kettős névhasználat is előfordulhatott, valamint egy esetben a fiúsított anya birtokból származó családnévét predikátumként használták az eredeti név megtartása mellett. Vö. Megyeri-Pálffy 2013, 47–48. p.

A nő szuverenitása

A fiúsítás jogintézménye már önmagában is megkérdőjelezi a nő nemről, a nemek egyenjogúságáról korunkban kialakult szemléletet. Ez könnyen átvezet bennünket a „nő szuverenitásának” kérdéséhez, amely – hasonlóképpen a vagyoni viszonyokhoz – egy újabb aspektust jelent. E körben természetesen a *házassági nevekről* beszélünk, hiszen a kötelekkel bekövetkező névváltozás mindenképpen érinti a nemek közötti viszonyt, és annak jogi értelemben vett megváltozását.

A tradicionális magyar *asszonynev* egyértelműen jelzi a nő társadalmi szerepét. Az, hogy nyelvünk a „-né” utótagot használja, nem pusztán nyelvi kérdés, hanem a nő családon belüli helyzetét, a férjhez való viszonyát is kifejezi. Még a nemesi körökben is nagyon ritka az, hogy a vagyonos feleséget saját, leánykori nevén tartsák számon (pl. Kanizsai, Báthory), s az sem feltétlenül a hivatalos formula volt. A magyar asszonynevhasználat tehát jellemzően tradicionális megoldás volt azzal, hogy a férj neve mintegy bekebelezte a nő nevét. Ez a forma már a 14. századi forrásokban is előfordult,¹⁰ s a későbbiekben általánossá vált, habár a forrásokban másfajta névformákkal is lehet találkozni.¹¹

Ezt a hagyományos toldatos formát foglalták jogszabályba a 19. század végén akkor, amikor az állami anyakönyvvezetést elrendelték. Az 1894. évi, állami anyakönyvekről szóló törvény¹² végrehajtása körében kiadott 60.000/1895. BM. számú utasítás 34. §-a kimondta, hogy a férjes vagy özvegy nő a bejegyzésekben férje nevén és saját nevén említendő, a hitvesi

¹⁰ Vö. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. In Mikesy Sándor (szerk.): Névtudományi vizsgálatok – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958, Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó, 189. p.

¹¹ Vö. Fercsik Erzsébet: A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczellkedesből büös, bajos eördögös asszonyiok neveiről. Névtani Értesítő, 2003. 115–122. p.; Fercsik Erzsébet: Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. Névtani Értesítő, 2005. 31–38. p.; B. Gergely Piroska: Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. Névtani Értesítő, 1993. 118–125. p.; Slíz Mariann: Dominák és relieták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire. In Csiszár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Budapest, 2011, 312–313. p.

¹² 1894. évi XXXIII. törvények az állami anyakönyvekről.

minőségnek, valamint az özvegyiségnek a feltüntetésével.¹³ Az ezt az utasítást hatályon kívül helyező 1906-os anyakönyvi utasítás¹⁴ ilyen egyértelműséggel nem tartalmazta e követelményt, viszont az említett példák közül kétségkívül kiderült a gyakorlat: Szabó Istvánné született Varga Mária, vagy özvegy Kis Péterné született Virág Anna.¹⁵ Az első anyakönyvi törvény, illetve a hozzá kapcsolódó anyakönyvi utasítás rögzítette tehát először jogszabályi szinten a házassági névhasználatot Magyarországon. Az ekkor „megerősített” hagyományos változat mindenképp kifejezte a nő szuverenitását, illetve annak hiányát. Ez egészen az 1952-es családjogi törvényig¹⁶ (Csjt.) nem is változott, miként jelentősen a nők társadalmi helyzete sem, csak elindult az egyenjogúsítás útján a 20. század folyamán. A Csjt. viszont már „megengedte”, hogy a feleség a születéskori nevét is megtarthassa a házasságkötés után. Ennek a szocialista, a nemek közötti egyenlőség felfogásnak az eredménye volt tehát az, hogy bővült a házassági nevek köre, s hogy a feleség önmaga is megjelenhetett, a névhasználatban sem tűnt el férje mellett. Mindez mindenképp jelzésértékű: a női nem szuverén jellegének egyik megnyilvánulási formájaként foghatjuk fel. Később a női házassági névhasználatban megjelenő „önmeghatározás” tovább nyílt, hiszen a Csjt. 1974. évi I. törvénnyel¹⁷ beiktatott módosítása újabb variációknak adott teret, amelyek között volt a *Szabóné Varga Mária* forma. Ez a köteléket és a leánykori nevet egyaránt jelző megoldás talán ma is a legnépszerűbb forma.

Az ezredforduló tovább lendítette ezt a folyamatot, sőt a nők szuverenitása mellett, ha úgy tetszik, a *férfiaké* is megjelent a házassági

¹³ A m. kir. belügyministernek 60.000 szám alatt kelt utasítása az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. In Magyarország Rendeletek Tára 1867–1945. Budapest, 1895, 452–529. p.

¹⁴ A m. kir. belügyminister 1906. évi 80.000. számú rendeletével kiadott utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről. In Magyarország Rendeletek Tára 1867–1945. Budapest, 1906, 1778–2079. p.

¹⁵ Vö. Szamel Lajos: A névviselés és a névváltoztatás, valamint anyakönyvezésünk jogi szabályozásának történeti áttekintése. Magyar Közigazgatás, 1993. 12. sz. 745. p.

¹⁶ 1952. évi IV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról (Csjt.). Magyar Közlöny, 1952. 48. sz. 461–474. p.

¹⁷ 1974. évi I. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről. Magyar Közlöny, 1974. 31. sz. 275–289. p.

névviselésben, ugyanis a Csjt. módosításáról szóló 2002. évi XLIV. törvény¹⁸ újabb, és immár a férj számára is választható formákat vezetett be. Ez azt jelenti, hogy már nemcsak a feleség, hanem a férj is kifejezheti elköteleződését, s ha úgy dönt, akkor a házasságban felesége születési nevét is viselheti házassági névként. Mindezen változás az Alkotmánybíróság ún. névhatározatának¹⁹ volt köszönhető. A határozat hivatkozott a névjognak az emberi jogok fogalmi körébe tartozására, a férfi-női egyenjogúság sérelmére, amely a férj házassági névválasztásának megvonása által következett be, illetve Magyarország nemzetközi szerződésekből folyó kötelezettségére, éppen ezért kötelezte a testület a jogalkotót, hogy tegye lehetővé a férfiak számára is a házassági névválasztást.

A név szuverenitása

Épp a fenti alkotmánybírósági határozat nyomán született 2002-es módosítás veti fel a *név szuverenitásának* kérdését. Ugyanis a házassággal szerzett nevek tulajdonképpen *saját névvé* válnak, miként az Alkotmánybíróság többször rámutatott.²⁰ Így tehát a házassági nevek – akár a nőké, akár a férfiaké – egy tekintet alá esnek a születési névvel. A házassági nevek körében azonban különbséget kell tenni azok *képzett* és *„átvett”* formája között. Átvett házassági nevek alatt azok a formák értendők, amelyeknél az egyik házastfél a másik családi nevét használja vezetéknevként önállóan, vagy pedig sajátjával összefűzve.²¹ Ekképp *elvileg* lehetséges, hogy egy férfi, aki volt felesége nevét „átvette” a korábbi házasságban, újabb házasságában azt tovább adhassa egy nőnek. A nevek ilyen formájú átszármaztatása szuverén jelenséggé teheti a nevet önmagában is.

¹⁸ 2002. évi XLIV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény módosításáról.

¹⁹ Vö. 58/2001 (XII. 7.) AB határozat. Magyar Közlöny, 2001. 138. sz. 9672–9693. p.

²⁰ Vö. 995/B/1990. AB határozat. Alkotmánybíróság Határozatai, 1993/10 (X. 31.) 515–532. p.; 58/2001 (XII. 7.) AB határozat, Indokolás IV.2.12. pont.

²¹ Vö. Megyeri-Pálffi 2013, 166. p.

A személyiség szuverenitása

A név szuverenitásának gondolata rögtön feléleszti a személyiség szuverenitásának gondolatát. Az összekapcsolódás egyértelműen következik abból, hogy a névjog a 19. századtól kezdve alapvetően a személyiségi jogok körében jelenik meg, mégpedig éppen az ember és a személyiség azonosítása, a név és a személyiség összekötése miatt.

A 19. század végének és a 20. század első felének jogirodalma a személyiségi jogok körében tárgyalja a névviselési jogot.²² Sőt, Személyi Kálmán – aki 1915-ben megjelent névjogról szóló munkájával megalapozta a téma jogi szemléletét – azt írja: „A személyiségi jogok – mint külön kategória – fogalmának kifejlődése a német jogirodalomban a névre vonatkozó jogszabályok feletti vitára vezethető vissza”, ugyanis a személyiségi védelem első formája a névjog abszolút jogként való „proklamálásával” jelent meg.²³

Az 1928-as magánjogi törvényjavaslat (Mtj.) is deklarálta az általános személyiségi jogokat, melyek között a legtipikusabbak: a névhez, a képmáshoz való jog, a magántitok védelme jelent meg, valamint kitért a kegyeleti jogokra is.²⁴ A jogtudomány és a törvényszéki gyakorlat a 20. század során továbbfejlesztette a személyiségi jogok körét annak ellérére, hogy az Mtj. csak javaslat maradt.²⁵

A személyiség és a név összekapcsolódik egymással. Ez a viszony a személyiség mibenlétében keresendő. Ahogy Törő Károly írja, „[a] személyiség nélkülözhetetlen feltétele mégis a viszonylagos elkülönülés a társadalomtól. Ez az elkülönülés adja meg a személyiség sajátosságait,

²² Vö. Személyi 1915; Lánczy Gyula: A név, jogi tekintetben. Jogtudományi Szemle, 1869, 11–12. sz. 478–492. p.; Balás P. Elemér: Személyiségi jog. In Szladits Károly (szerk.): Magyar magánjog – Első kötet – Általános rész, személyi jog. Budapest, 1941, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 639–640. p.; Brexel, Richard: Die Entwicklung des Namensgebrauchs zu einem Persönlichkeitsrecht. Berlin, 1962, Ernst-Reuter-Gesellschaft; Dorenz, Brien – Ströll, Peter A.: Namensrecht. Grundlage für einen namensrechtlichen Beitrag in „Professors Udolphs Buch der Namen”. C. Bertelsmann, Nambos, 2005, 2. p.

²³ Személyi 1915, 40–41. p.

²⁴ 1928. évi magánjogi törvényjavaslat, 107–109. §.

²⁵ Görög Márta: A személyiségi jogok fejlődése az Mtj tükrében. Jogtudományi Közlöny, 2009. különszám. 10. p.

megkülönböztető, egyéni jegyeit”.²⁶ Ennek az elkülönülésnek a kinyilvánítása a név által történik. A név és a személyiség viszonyában tehát a névhasználat bír a legnagyobb jelentőséggel, ugyanis a személyiség elkülönülését a fentiek értelmében a név szolgálja,²⁷ tehát *általa a személyiség szuverenitása is kifejezhető*.

A magyar állami szabályozás egyedisége

Jelen tanulmány második fejezetében szó esett arról, hogy a magyar névhasználat szabályozása hogyan periodizálható. E periódusokat önmagukban, a szabályozás mibenlétét középpontba állítva is érdemes lehet a szuverenitás szűrőjén keresztül megvizsgálni.

A szabályozatlanság koraként definiálható első időszak egyszerűen megragadható. Azokról a századokról beszélünk, amikor csak a társadalmi szokások, a vallási, egyházi élet hatott a névhasználatra. Ekkor a neveknek elsősorban azonosítási funkciója volt. A könnyebb, pontosabb azonosíthatóság hívta életre nálunk is a kételemű névhasználatot, tehát a családnevek megjelenését. A tendencia az európaihoz²⁸ hasonló volt, még ha valamivel később is következett be.

A családneveink milyensége viszont már sajátos, ami egyrészt a magyar nyelv rendszeréből fakad. Például ezért olyan a neveink sorrendje, amelyen, ugyanis a nyelvünkben a jelző megelőzi a jelzett szót.²⁹ Másrészt több tényező is közrehatott a családneveink kialakulásában (gazdasági, vagyoni, rokoni viszonyok, társadalmi helyzet, kulturális hatások), amelyek között – mint láttuk – a jogi jellegűek is fontos szerepet töltenek be (lásd öröklés). Értelemszerűen a szabályozás hiányában *annak* önállóságáról, esetleges szuverén jellegéről nem beszélhetünk.

²⁶ Törő Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Budapest, 1979, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 27. p.

²⁷ Megyeri-Pálfi 2013, 100. p.

²⁸ Vö. BREXEL, Richard: Die Entwicklung des Namensgebrauchs zu einem Persönlichkeitsrecht. Berlin, 1962, Ernst-Reuter-Gesellschaft, 7–9. p.

²⁹ Vö. Benkő 1949, 9–13. p.; Benkő 1967, 381–382. p.; Kálmán 1989, 66., 74–87. p.; Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája – Leggyakoribb mai családneveink. Budapest, 2010, Tinta Kiadó, 9–16. p.

A következő periódusban, amikor a családnevek már megszilárdultak – a szélesebb társadalmi rétegekben is a 15–16. század során – egyes említett jogintézmények már hathattak a névhasználatunkra közvetett módon. A házasság, a természetben kiadott leánynegyed, a fiúsítás és az örökbefogadás – a vagyoni, a birtokkal összefüggő hatásain keresztül – befolyásolhatta a családnevek használatát. Ez valószínűleg természetes jelenség. E közvetett hatások annyiban tekinthetők egyedi magyar megoldásoknak, amennyiben a névviselésre ható jogintézmények is sajátosak. Ennek megítélését egy szélesebb jogtörténeti kutatás segítheti.

Az viszont nem feltétlenül sajátosan magyar, hogy az egyre differenciáltabb közigazgatás, a felvilágosult abszolutista állam működése³⁰ magával hozta a névviselés valamiféle szabályozását. Az állam, a kormányzat ekkor már az adófizetők, az állampolgárok egyre pontosabb nyilvántartására törekedett, és tulajdonképpen ezért kezdte el szabályozni, korlátozni a névváltoztatást, névválasztást. A 18. században már valamennyi társadalmi rétegben általánosnak tekinthető az állandó családnévhasználat. Éppen ezért az állam – különböző érdekei miatt – nem nézte jó szemmel, ha tömegesen nem is, de egyes csoportoknál névcserék, névváltozások fordultak elő.³¹ Ezeknek már – valamilyen formában, de inkább csak közvetetten – (jogi) következménye volt. E a folyamatnak az első jele – ekképpen a névviselés szabályozásának az első állomása – II. József névrendelete. A császár 1787. július 23-án kelt 10426/aul. számú rendeletében³² kötelezte a zsidókat *állandó* vezetéknev és német keresztnév viselésére. Ez a jogforrás jól jelzi, hogy az uralkodó rendet kívánt teremteni, ugyanis ebben az időszakban a zsidóság még mindig nem használt állandó neveket.³³ E sorba illeszkednek I. Ferenc

³⁰ Vö. Stipta István: Felvilágosodás és közigazgatás. Napjaink, 1985. 6. sz. 32–35. p., Stipta István: Az abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus államszervezeti jellegzetességei. In Szabadfalvi József (szerk.): *Facultas nascitur*. 20 éves a jogászképzés Miskolcon. Miskolc, 2001, Bíbor Kiadó, 401–415. p.

³¹ A névváltoztatás a 18. század előtt nem öltött hivatalos formát. Vö. Papp Lajos: Sajátos névváltoztatások a 16. században. *Névtani Értesítő*, 1993. 259. p.

³² Közli Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009, Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 353. p. Német eredetiből fordította Keresztúri Eszter.

³³ Vö. Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet – Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 20. p.; Scheiberné Bernáth Livia:

1814–1815-ös rendelkezései, amelyek egyrészt a görögkeleti vallásúak állandóan változó apaineveiről „gondoskodtak”, valamint a nem nemesek névváltoztatásait hivatalos mederbe terelték.³⁴

Kérdésként vetődhet fel, hogy ezek az uralkodói rendelkezések a szuverenitás szemszögéből mit szolgáltak. Lehetnek-e ezek a rendelkezések az *uralkodói szuverenitás* megtestesülései? Jelezhetik-e azt, hogy a császári hatalomgyakorlás bármire kiterjedhet, s az állam érdekében az is lehet a következményük, hogy csorbítják egy társadalmi csoport névhasználati szokásait, szuverenitását a névviselésükben? A névváltoztatás korlátozásában ütközik-e egymással az egyéni és az állami szuverén akarat, az ezekből fakadó érdekek? Mindezek a felvetések már elvezetnek a személyiség jogi definiálása körüli polémiákhoz csakúgy, mint alkotmányjogi kérdésekhez, ami át is billenti a kérdéskört ahhoz a periódushoz, amelyben már a névviselés szabályozottságról beszélhetünk.

A magyar névhasználat normák közé szorítása tehát éppen itt, a 18. század legvégén, a 19. század elején kezdődött vallási és azonosításbeli problémákra visszavezethető okokból kifolyólag. Majd a század végén, az egyházpolitikai törvényekkel, az állami anyakönyvezés bevezetésével csúcsozott ki, amikor az 1894. évi anyakönyvi törvény 44. §-ában kimondta, hogy „[s]enki sem viselhet más családi és utónevet, mint a melyek születési anyakönyvébe be vannak jegyezve. Ez a rendelkezés az írói vagy művészi álnevek használatát nem korlátozza.” Ez a rendelkezés – bár adminisztratív indíttatású – a kor jogtudományi fejlődéséből következően már a személyiségi jogok körében megjelenő névviselési jogot emelte be a törvénybe.³⁵

A szabályozás tekintetében ez csak a kezdet volt. A 19. századi magyar társadalom és politikai közgondolkodás – nem elfeledve az ország sajátos etnikai és nyelvi viszonyait sem – egy sajátos jelenséggel is körbeírható: ez a *névmagyarosítás*. Az egy politikai nemzethez való tartozás ideája, a magyarságtudat sajátos értelmezése tömeges mozgalommá tette a

A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Budapest, 1981, Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása, 39–40. p.

³⁴Vö. Megyeri-Pálffy 2013, 72–74. p.

³⁵Vö. Megyeri-Pálffy 2013, 84–91. p.

névmagyarosításokat,³⁶ amelyek adminisztratív értelemben tulajdonképpen névváltoztatást jelentettek. E társadalmi jelenség generálta az állami szabályozás alakítását. Azonban a „szabályozás” alacsony jogforrási szinteken maradt, talán éppen azért, mert a névmagyarosítás egyfajta politikai eszközzé vált. Több olyan miniszteri rendelet született a 19. század végén, amely a névmagyarosítások megkönnyítését szolgálta, de egységes szabályozást mégsem teremtett. Ekkorra egyértelműen már a belügyminisztérium hatáskörébe tartozó engedélyezést inkább a gyakorlat, mintsem a jogszabályi rendelkezések határozták meg. Kozma István sorai jól érzékeltetik e viszonyokat: „Gyakorlatilag minden kérelmet elfogadtak, a kérelmező származásától függetlenül. Korlátozás csak abban érvényesült, hogy bizonyos védett történelmi neveket nem lehetett felvenni, illetve köztörvényes bűnöző, nem magyar állampolgárságú személy és férjes asszony nem változtathatta meg a nevét. Semmiféle diszkrimináció nem érvényesült a különböző kisebbségi csoportokhoz tartozó kérelmezők irányában.”³⁷

A tömeges névmagyarosítások még a Horthy-korszakban sem hagytak alább, sőt, épp ekkor, 1933-ban rendezte végre a jogalkotó – igaz, megint csak miniszteri rendeleti szinten³⁸ – a névváltoztatások adminisztratív szabályozását, s terelte a gyakorlatot jogszabályi keretek közé, de még mindig politikai színezettel, továbbra is a névmagyarosításokat szolgálva.

Csak a második világháborút követően, „[a] szocialista államigazgatási rendszer kialakulásával az ötvenes években került sor a névváltoztatási és az anyakönyvi igazgatási eljárás szabályozására” – írja Madari Edit.³⁹ A „kommunista rezsim számára [...] a névmagyarosítás elvesztette korábbi politikai és ideológiai jelentőségét, s besoroltatott az államigazgatás

³⁶Vö. Karády Viktor: A névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggései. In Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban. Budapest, 2009, Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 43–44. p.

³⁷Kozma István: Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). Századok, 1997. 2. sz. 391. p.

³⁸A m. kir. belügyminiszter 1933. évi 40.200. számú rendelete a névváltoztatás szabályozásáról. In Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. Budapest, 1933, 2313–2316. p.

³⁹Madari Edit: A névváltoztatási joggyakorlat. Belügyi Szemle, 1990. 2. sz. 60. p.

ügyszólván teljesen hétköznapi ügykörei közé.”⁴⁰ A tárgykörben kiadott 1955-ös rendeletek⁴¹ a névváltoztatás új szabályait rögzítették, egyúttal hatályon kívül helyezve a korábbi rendelkezéseket. A névváltoztatás szabályanyaga a következő időszakban is megőrizte neutrális, adminisztratív jellegét, miként napjainkban is.

A névmagyarosítás jelenségével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az mindenképp *sajátosan* magyar, s ha úgy tetszik, szuverén módon a miénk, s jól jelzi a magyar névhasználat tradicionális jellegét és a magyar nevek használatának jelentőségét a 19–20. században. Érdekes az a fordulat, hogy egy sajátos politikai közegben – a dualizmusban – a személyiség egyfajta szuverenitását kifejező névhasználat, névváltoztatás miféle állami befolyás alá került. A látszólag egyéni, szuverén névhasználatbeli megnyilvánulás valójában egy államilag ösztönzött, bizonyos olvasatban egyes állampolgároktól elvárt lépéssé vált.

Összegzés – Tradíciók és modernizáció

A 19. század féllúti megálló a magyar névjogi szabályozás fejlődésében. Állíthatjuk ezt azért, mert a magyar névhasználat tradicionális elemei – mint a hagyományos asszonynevek, vagy a „magyaros” nevek felvételének „ösztönzése” – ekkor kerültek jogszabályi keretek közé. A tradíciók illetően „jogszabályosítása” ugyanakkor elindította azt a folyamatot, amely mind az adminisztratív, mind a magánjogi szabályozásban a modern megoldások felé terelte a jogalkotót.

Az önállóság és az egyediség olvasatában mindenképp *szuverén* a magyar névjogi szabályozás, hiszen éppen a névmagyarosítások, az általuk generált névváltoztatásra vonatkozó szabályok megalkotása tipikusan nem olyan jogterület, amelynek tekintetében a jogalkotónak érdemes

⁴⁰ Karády – Kozma 2002, 351. p.

⁴¹ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 11/1955. (II. 20.) M. T. számú rendelete a névváltoztatásról. Magyar Közlöny, 1955. 19. sz. 112. p.; A belügyminiszter 2/1955. (IV. 23.) B. M. számú rendelete a névváltoztatásról szóló 11/1955. (II. 20.) M. T. számú rendelet végrehajtásáról, valamint a névviseléssel kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről. Magyar Közlöny, 1955. 46. sz. 304–305. p.

lett volna szétnézni más országok szabályozási gyakorlatában. Majd csak az ezredfordulón, a házassági nevek férfiaknak való megnyitása illesztette be a magyar névvelési jogot a nemzetközi tendenciákba. Ezzel viszont a magyar névvelési jog nem feltétlenül veszítette el nemzeti karakterét, hiszen talán épp a házassági névvariációk sokasága – a hagyományos toldatos asszonynévtől a férfiak házassági nevéig – jelzi azokat a messze visszanyúló gyökerű társadalmi folyamatokat (gondolva kiváltképp a nők helyzetének megítélésére), amelyek időközben lezajlottak.

Ha mérleget kellene vonnunk tehát, akkor a magyar névvelési jog mind a társadalmi, mind a nyelvi jelenségeink miatt szuverénnek, önálló-nak és egyedinek tekinthető.

Nagy Noémi*

**VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA:
A NEMZETISÉGI-
NYELVI EGYENJOGÚSÁG
SZABÁLYOZÁSI FORMÁI
AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIÁBAN**

**Az előzmények:
a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság
szabályozásának első kísérletei**

A nemzetiségi egyenjogúság gondolatát legalább az 1848. április 8-án elfogadott ún. cseh kartáig kell visszavezetnünk. Ez a dokumentum volt tudniillik a bécsi kormányzat első intézkedése, amelyben egy népcsoport egyenjogúságra – egészen pontosan: azonos jogállásra (*Gleichstellung*) – vonatkozó igényét ismerte el: „A cseh nemzetiség a cseh nyelvnek az államigazgatás és a közoktatás minden ágában a némettel való teljesen azonos jogállása miatt alapelveként jut érvényre. [...] Ezentúl közhivatalt és bírósági tisztséget Csehországban csak olyan személy tölthet be, aki mindkét tartományi nyelvet [Landessprache] bírja”.¹ Az ugyan-ezen év április 25-én kiadott, csak az örökös tartományokra vonatkozó,

* MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs; Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Nemzetközi Jogi Tanszék, adjunktus.

¹ „1. Die Böhmische Nationalität hat durch vollkommene Gleichstellung der Böhmischen Sprache mit der Deutschen in allen Zweigen der Staatsverwaltung und des öffentlichen Unterrichts als Grundsatz zu gelten. [...] 9. Von nun an sollen in Böhmen alle öffentlichen Ämter und Gerichtsbehörden nur durch Individuen, welche beider Landessprachen kundig sind, besetzt werden.” – Resolution Kaiser Ferdinands über die Petition der Bewohner Prags vom 8. April 1848. Közli Fischel, Alfred von: Das Österreichische Sprachenrecht: eine Quellensammlung. Brno, 1910, Irrgang, 73–76. p. (Nr. 170.)

ún. Pillersdorf-féle ideiglenes birodalmi alkotmány lakonikusan minden néptörzs (*Volkstamm*) számára garantálta nemzetisége és nyelve sérthetetlenségét.²

A Bécsből a morvaországi Kremsierbe áttelepült alkotmányozó birodalmi gyűlés 1848 őszén elfogadott alapjogi javaslata már kifejezetten az egyenjogúság (*Gleichberechtigung*) terminust használta, mégpedig a népcsoportok és a tartományban szokásosan használt nyelvek vonatkozásában: „A birodalom minden néptörzse egyenjogú. Minden néptörzsnek sérthetetlen joga van általában véve nemzetiségének, különösen pedig nyelvének megőrzésére és ápolására. Az állam biztosítja a tartományban szokásos nyelvek [landesüblichen Sprachen] egyenjogúságát az iskolákban, a hivatalokban és a nyilvános életben”.³

A birodalmi alkotmányozó gyűlés feloszlásával egy időben, 1849. március 4-én kibocsátott olmützi oktrojált alkotmány ugyan áttemelte a kremsieri tervezet 19. cikkének első fordulatát, de a nyelvek egyenjogúságáról szóló rendelkezést kihagyta: „Minden néptörzs egyenjogú, s minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és ápolására”.⁴ Az alkotmány részét képező alapjogi pátens afelől igyekezett megnyugtani a vegyes lakosságú országrészekben élő, kisebbségben lévő népeket, hogy ők is meg fogják kapni a nyelvük ápolásához és oktatásához szükséges forrásokat.⁵

² „Alle Volksstämme ist die Unverletzlichkeit ihrer Nationalität und Sprache gewährleistet.” – Pillersdorff’schen Verfassungsurkunde vom 26. April 1848, 4. §. Közli Fischel 1910, 76. p. (Nr. 171.) A gyűjteményben a jogszabály tévesen április 26-i dátummal szerepel.

³ „Alle Volksstämme des Reiches sind gleichberechtigt. Jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wohnung und Pflege seiner Nationalität überhaupt und seiner Sprache insbesondere. Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staate gewährleistet.” – Entwurf des Österreichischen Reichstages welcher in der Zeit vom 22. Juli 1848 bis 4. März 1849 getagt hat, zuerst in Wien, ab dem 22. November 1848 in Kremsier (Mgft. Mähren) (‘Kremsier Entwurf’), 19. §. Elérhető: <http://www.verfassungen.at/at-18/verfassungsentwurf49-i.htm>.

⁴ „Alle Volksstämme sind gleichberechtigt, und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache.” – Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich enthalten, 5. §. Elérhető: <http://www.verfassungen.at/at-18/verfassung49.htm>.

⁵ Kaiserliches Patent über die durch die constitutionelle Staatsform gewährleisteten politischen Grundrechte (Grundrechtspatent) vom 4. März 1849, 4. §. Elérhető:

Az olmützi alkotmány tartományi jogalkotásról szóló IX. fejezetének egyik rendelkezése kifejezetten Magyarországra vonatkozott: „Magyarország alkotmánya olyképen tartatik fenn, hogy mindazon szabályai, melyek a birodalmi alkotmánnyal nincsenek összhangban, érvényüket veszítik; és hogy minden nemzetiség és tartományban szokásos nyelv egyenjogúsága [die Gleichberechtigung aller Nationalitäten und landesüblichen Sprachen] a nyilvános és polgári élet összes viszonyaiban célszerű intézmények által biztosítottatik. Ezen viszonyokat külön törvény fogja szabályozni”.⁶

Mindeközben az 1848/49-es forradalom és szabadságharc sikerében bízó magyar kormányzat saját hatáskörében, de a birodalmihoz hasonló alapokon próbálta rendezni a nemzetiségi kérdést. A Szegeden ülésező országgyűlés 1849. július 28-án elfogadta a nemzetiségek jogairól szóló törvényerejű határozatot,⁷ amely „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése” érdekében fontos nyelvi rendelkezéseket fogalmazott meg. Az állam hivatalos nyelve a magyar maradt, de „az országban divatozó más nyelvek” széleskörű (hivatali, oktatási, stb.) használatát is engedélyezték a többségi elv alapján. A határozat expressis verbis ugyan nem tartalmazta az egyenjogúság kifejezést, de tartalmából kibontható az egyenjogúsági gondolat, olyannyira, hogy a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született 1868. évi XLIV. törvény-cikk közvetlen eszmei előfutárának tekinthető.

Akár a birodalmi, akár a magyar szabályozási kísérleteket vesszük alapul, a jogszabályszovegekből egyértelműen megállapítható, hogy a nemzetiségek egyenjogúsítását a jogalkotó elsősorban a nemzetiségi csoportok által használt *nyelvek* egyenjogúságának, azonos jogállásának deklarálásában, a *nyelvhasználat* egyenlő feltételeinek szabályozásában látta. Hogy ennek mi volt az oka, arra többféle magyarázat is elképzelhető; az egyik az, hogy a nyelvhasználat területén volt a legegyszerűbb a nemzetiségi mozgalmak igényeit kielégíteni.⁸ Ennek jegyében a bécsi

<http://www.verfassungen.at/at-18/grundrechtspatent49.htm>.

⁶ Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, 5. és 71. §.

⁷ A képviselőház határozata a nemzetiségek jogairól Szegeden, 1849. július 28. Közli Balogh Sándor: A magyar állam és a nemzetiségek: a magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848–1993. Budapest, 2002, Napvilág Kiadó, 43–44. p.

⁸ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1848–1860. Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 191. p.

kormányzat már 1849 nyarán fontolgatta egy az egész birodalomra kiterjedő nyelvtörvény kidolgozását, de erre végül nem került sor, mivel az egyes koronatarományok helyzetét túlságosan különbözőnek ítélték egymástól.⁹ Látni fogjuk, hogy a dualizmus korszakában sem túlzás a nemzetiségi egyenjogúság kifejezés tartalmát a nyelvi egyenjogúsággal megfeleltetni; az 1868. évi nemzetiségi törvény például egy az egyben nyelvtörvénynek tekinthető.

Mivel jelen tanulmány a dualizmus korára összpontosít, ezért a neo-abszolútista kurzus nyelvpolitikáját, valamint az 1860. évi Októberi Diploma kiadását követő jogfejlődést nem vizsgálom, annak tekintetében a meglévő szakirodalomra utalom a kedves olvasót.¹⁰

A továbbiakban az Osztrák–Magyar Monarchia „osztrák” (ciszlajtán, Lajtán inneni) és magyar (transzlajtán, Lajtán túli) részén született nyelvi-nemzetiségi tárgyú jogalkotást fogom összehasonlítani abból a szempontból, hogy az egyes jogi normákban mennyire érvényesült a nemzetiségi egyenjogúság elve, illetve mit takart pontosan ez az elv. Az összehasonlító jogi elemzést három kiemelt nyelvhasználati szintéren végzem el: a hivatali élet (államigazgatás), az igazságszolgáltatás és az oktatás vonatkozásában.

Nyelvi jogi szabályozások a dualizmus idején, a Lajtán innen és túl

Az Osztrák Császárság (hivatalosan: *Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, azaz a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok, köznapi nevén Ausztria) központi nyelvpolitikájának alapköve a dualizmus teljes korszakában az 1867. évi alkotmány, míg a

⁹ Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. Magyar Kisebbség, 2009. 1–2. sz. 17. p.

¹⁰ Elsősorban Deák Ágnes (2000) monográfiájára, másodsorban saját könyvem vonatkozó részére: Nagy Noémi: A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Budapest, 2019, Dialóg Campus Kiadó – Nordex Kft., 130–144. p.

Magyar Királyságé – a történelmi alkotmány részeként – az 1868. évi nemzetiségi törvény volt. Ezen két alkotmányos szintű dokumentum nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezéseit számos egyéb ágazati jogszabály egészítette ki.

Az 1867. évi alkotmány

Az Osztrák–Magyar Monarchia ciszlajtán részének államberendezkedését meghatározó 1867. évi ún. decemberi alkotmány valójában nem egyetlen alkotmánylevél, hanem hat alkotmánytörvény együttese,¹¹ amelyek közül a második egy klasszikus szabadságjogi katalógus. Ennek 19. cikke szabályozta a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúságot: „Az állam minden néptörzsre egyenjogú, és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megőrzésére és ápolására. Az állam elismeri az adott tartományban szokásosan használt nyelvek [landesüblichen Sprachen] egyenjogúságát az iskolákban, a hivatalokban és a közéletben. Azon tartományokban, ahol több néptörzs él, a nyilvános oktatási intézményeket úgy kell létrehozni, hogy egy második tartományi nyelv [Landessprache] kényszerű tanulása nélkül minden néptörzs megkapja a szükséges eszközöket a saját nyelvű képzéshez”.¹²

Láthatjuk, hogy a 19. cikk első két fordulatainak megfogalmazásában a kremsieri alkotmánytervezethez nyúlt vissza a jogalkotó. A néptörzsek (a Magyar Királyságban használatos kifejezéssel: nemzetiségek) egyenjogúságának alapvető jellegű deklarálását követően kifejti, hogy miben is nyilvánul meg ez az egyenjogúság: a nemzetiségi kultúra és nyelv

¹¹ Az alkotmány teljes, eredeti szövegét lásd: Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1867. LXI. Stück, 389–407. p.

¹² „Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt, und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache. Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staate anerkannt. In den Ländern, in welchen mehrere Volksstämme wohnen, sollen die öffentlichen Unterrichtsanstalten derart eingerichtet sein, daß ohne Anwendung eines Zwanges zur Erlernung einer zweiten Landessprache jeder dieser Volksstämme die erforderlichen Mittel zur Ausbildung in seiner Sprache erhält.” – Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder (R.G.Bl. 142/1867). Elérhető: <http://www.verfassungen.at/at-18/stgg67-2.htm>.

megőrzésének, ápolásának jogában, valamint az oktatásban és a hivatalos életben való nyelvhasználat egyenjogúságában. Nyilvánvaló tehát, hogy a bécsi kormányzat továbbra is a nyelvhasználatot tekintette az egyenjogúsítás fő elemének. A 19. cikk harmadik, nyelvi kényszert tiltó fordulata az osztrák jogalkotásban előzmények nélküli, ezért erre a későbbiekben még vissza fogok térni. Előbb azonban egy másik szóhasználatbeli sajátosságot kell megvizsgálnunk, jelesül a *landesübliche Sprache* és a *Landessprache* közti különbséget.

A szemfüles olvasónak talán nem kerülte el a figyelmét, hogy már az 1848-ban és 1849-ben elfogadott jogszabályok és javaslatok is felváltva használták e két kifejezést. A különbségtétel nem mindig volt tudatos, és a gyakorlatban számos esetben értelmezési nehézségeket okozott a jogalkotói szándék megállapítása.¹³ Az alapvető különbség az, hogy a *Landessprache* (tartományi nyelv, országos nyelv) mint tágabb kategória az adott koronartományban beszélt összes nyelvet magában foglalta, míg a *landesübliche Sprache* (tartományban szokásos[an használt] nyelv) csak az adott intézmény (közigazgatási szerv, bíróság, iskola stb.) joghatósága alá tartozó térségben használatos nyelveket jelentette.¹⁴ A decemberi alkotmány 19. cikkében megjelenő különbségtétel talán azt a jogalkotói szándékot tükrözte, hogy az állampolgárok (csak) olyan nyelvet használhassanak a hivatali ügyintézésben, illetve olyan nyelven tanulhassanak, amely a szűkebb-tágabb környezetükben valóban használatos, bevett volt.

¹³ Egy példa az autonóm tartományi igazgatásból: 1903-ban az észak-csehországi Česká Lípa németül ülésező megyegyűlése nem volt hajlandó megengedni a szomszédos megyében található Semily város követének a cseh nyelv használatát, mondván, az nem szokásos nyelv a megyében. Az ügyet végül a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság döntötte el, a cseh nyelv javára. Fellerer, Jan: Multilingual States and Empires in the History of Europe: The Habsburg Monarchy. In Kortmann, Bernd – Auwera, Johan van der (szerk.): *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin – Boston, 2011, De Gruyter Mouton, 722. p.

¹⁴ Czeitschner, Susanne: Discourse, hegemony and polyglossia in the judicial system of Trieste in the 19th century. In Rindler Schjerve, Rosita (szerk.): *Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Berlin – New York, 2003, Mouton de Gruyter, 83. p.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény

A Magyar Királyság területén a nemzetiségi egyenjogúságot az 1868. évi XLIV. törvénycikk szabályozta, amely az ausztriai példához hasonlóan a nyelvhasználatban ragadta meg az egyenjogúság tartalmát. Mindez már a törvény tárgyi meghatározásából („a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni”), valamint abból is nyilvánvaló, hogy gyakorlatilag az összes rendelkezése a nyelvhasználatra vonatkozik. A törvény alapját az egységes magyar politikai nemzet képezte, és ezen belül minden polgár nemzetiségétől függetlenül egyenjogúságot élvezett: „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja... [E]zen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik.”¹⁵ Másképp fogalmazva, az állampolgárok a nemzethez tartozásuk okán, de nemzetiségi hovatartozásra tekintet nélkül azonos polgári és politikai jogokat élveztek. Egyedül a hivatalos nyelvhasználati jogaik tekintetében érthette őket megkülönböztetés, ami abból fakadt, hogy Magyarország államnyelve a magyar volt,¹⁶ amely értelemszerűen nem minden polgárnak volt anyanyelve. A nemzetiségek nyelvhasználatát sem lehetett azonban korlátozni a magánéletben, és a hivatali életben is széleskörű nyelvi jogokkal rendelkeztek.

A nyelvhasználatot az egyes hatalmi ágakra lebontva a következőképpen szabályozta a nemzetiségi törvény: Az országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve a magyar. (A nem-magyar nemzetiségek közül egyedül a horvát képviselők szólalhattak fel anyanyelvükön, lásd alább.) A törvények magyar nyelven alkottatnak, de minden nemzetiség nyelvén hiteles fordításban kiadandók. A kormány hivatalos nyelve a magyar. A törvényhatósági igazgatásban a jegyzőkönyvek és a belső ügyvitel nyelve az államnyelv, de mindazon nyelvek is használhatók, amelyeket a képviselők egyötöde jegyzőkönyvi nyelvtől óhajt (20%-os szabály). A községi

¹⁵ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, preambulum.

¹⁶ Uo., 1. §.

igazgatásban a jegyzőkönyvek és ügyvitel nyelvét a községi gyűlések maguk választják meg, emellett itt is érvényesült a 20%-os szabály. A fellebbviteli és felsőbbíróságok ügyviteli nyelve a magyar, az elsőfokú bíróságoké az adott község, illetve törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelve (20%-os szabály). Ezen túl mindenkit megilletett az anyanyelvhasználat joga a kormányhoz intézett beadványokban, a törvényhatósági és községi gyűléseken tett felszólalások során és a bíróságok előtt.

A nemzetiségi törvény nem vonatkozott Horvát–Szlavónországra, amelynek közjogi kérdéseiről külön törvény rendelkezett. A horvát–magyar kiegyezés nyelvi vonatkozású rendelkezései értelmében a koronázási oklevél horvát nyelven is kiállítandó; Horvátország területén a törvényhozás, a közigazgatás és a törvénykezés nyelve a horvát; Horvátország területén a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelve a horvát; horvát–szlávón előterjesztések és beadványok a közös minisztérium által is elfogadandók, s azokra válasz ugyanazon a nyelven adandó; a közös országgyűlésen és annak delegációjában a horvát nyelvet is használhatják; a közös törvényhozás által Horvátország részére alkotott törvények horvát eredeti szövegben is kiadandók.¹⁷

A továbbiakban három fő nyelvhasználati szintérre lebontva hasonlítom össze az ausztriai szabályozást a magyarországgal, az elemzést a korszakban született ágazati jogszabályokra is kiterjesztve.

A nyelvhasználat szabályozása az államigazgatásban

Ausztriában az 1867. évi alkotmány értelmében az adott tartományban szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*) a hivatalokban is egyenjogúnak minősültek. Ezt a rendelkezést a bécsi kormányzat következetesen úgy értelmezte, mint amely az állam és polgárai közötti kapcsolatra vonatkozik, tehát az államigazgatási rendszeren belüli nyelvi viszonyokat nem változtatja meg. Ennek értelmében az államigazgatási szervek (és a bíróságok) belső ügykezelésének nyelve főszabály szerint

¹⁷ 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlávón és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről, 2. és 56–60. §.

a német maradt, ami a polgárok alkotmányos jogait a kormányzat álláspontja szerint semmiben sem érintette.¹⁸

Voltak kivételek is: Galíciában 1869 júniusától a német hivatali nyelvet felváltotta a lengyel,¹⁹ az Adrián és Tírol olasz nyelvterületein pedig már 1848 előtt az olasz volt hivatalos használatban.²⁰ Egyéb tartományokban csak későn vagy egyáltalán nem sikerült megváltoztatni a *status quó*t, ami némely esetben nem is az állam szűkmarkúságán múlt. Cseh- és Morvaországban a Taaffe-Stremayr bel- és igazságügy-miniszter által 1880. április 19-én kiadott rendeletek tettek komoly engedményeket a cseh hivatali nyelvnek.²¹ Amikor azonban 1897-ben az új kormányfő, Badeni Cseh- és Morvaországra vonatkozó rendeletei a cseh hivatali használatát egyenlő alapokra kívánták helyezni a némettel, valamint a köztisztviselőktől mindkét nyelv ismeretét megkövetelték, a helyi németek olyan heves tiltakozásba fogtak, hogy a rendeleteket pár hónapon belül vissza kellett vonni (Badenit pedig menesztették).²² Dalmáciában 1909-ben engedélyezték a szerb-horvát nyelv használatát a belső ügykezelésben is.²³

A jogalkotó szándéka szerint tehát a *Gleichberechtigung* elve az államigazgatásban csak a hivatalok *külső* érintkezésére vonatkozott: ott az ügyfelek anyanyelvét kellett használni, amennyiben az valamely a tartományban szokásosan használt nyelv volt. Galíciában például a tartomány teljes területén ilyennek minősült a lengyel (amely 1869 óta belső ügykezelési nyelv is volt), de a rutén csak a keleti országrészben.²⁴

Ami a Magyar Királyságot illeti, ott a nemzetiségi törvény értelmében a kormányzat minden ágában a magyar volt a hivatalos nyelv. Ugyanakkor a kormányhoz intézett beadványait mindenki anyanyelvén nyújthatta be,

¹⁸ Burian, Peter: *The State Language Problem in Old Austria (1848–1918)*. Austrian History Yearbook, 1970. 6. sz. 95. p.

¹⁹ Verordnung des Gesamtministeriums vom 5. Juni 1869. Közli Fischel 1910, 179–180. (Nr. 328.); Statthalterei Präsidialerlass vom 11. Juni 1869. Uo., 180–181. (Nr. 330.)

²⁰ Burian 1970, 92. p.

²¹ Verordnung der Minister des Innern und der Justiz vom 19. April 1880. Közli Fischel 1910, 208–209. p. (Nr. 373.)

²² Fellerer 2011, 721. p. Vö. Fischel 1910, 247–251. p. (Nr. 417–420.)

²³ Fellerer 2011, 721. p.

²⁴ Verordnung des Gesamtministeriums vom 5. Juni 1869; Statthalterei Präsidialerlass vom 11. Juni 1869.

és a beadványokra hozott magyar végzéshez a beadvány nyelvén készült hiteles fordítást kellett csatolni. A törvényhatósági (megyei szintű) igazgatásban a jegyzőkönyvek és a belső ügyvitel nyelve az államnyelv volt, de mindazon nyelveket is lehetett használni, melyeket a képviselőik együtöde jegyzőkönyvi nyelvül óhajtott. A tisztviselők a törvényhatóság területén a községekkel, magánosokkal, egyesületekkel stb. való hivatalos érintkezéseikben „lehetőleg” ezek nyelvét kellett használni. A községi igazgatásban a jegyzőkönyvek és belső ügyvitel nyelvét a községi gyűlések maguk választották meg; ezen kívül azt a nyelvet is használni kellett, amelyet a szavazóképes tagok együtöde kívánt. A tisztviselők a községbeliekkel kötelesek voltak azok nyelvét használni. Az anyanyelv-használat joga mindenkit megilletett a törvényhatósági és a községi gyűléseken is.

A nemzetiségi törvény túllépett a pusztán nyelvhasználati szabályokon, amikor megpróbálta előmozdítani a nemzetiséghez tartozók hivatali előmenetelét (ezt manapság a közéletben való részvételi jogokhoz sorolnánk): „A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul; valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra, vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak” (27. §).

A közigazgatási rendszer átszervezése nem érintette a nemzetiségi törvény vonatkozó rendelkezéseit. A nemzetiségi törvény „határozványára” tekintettel kellett lenni a törvényhatósági tisztviselők választásánál, illetve kinevezésénél,²⁵ a községi tisztviselők kijelölésénél,²⁶ sőt, a nemzetiségi törvény rendelkezéseinek való megfelelést megkövetelték a közjegyzőktől is.²⁷ Egy 1907-es belügyminiszteri rendelet előírta, hogy „azok a vármegyei tisztviselők, akik a néppel hivataluknál fogva folytonos és sűrű érintkezésben vannak, tehát elsősorban a járási főszolgabírák és

²⁵ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről, 68. §; 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról, 82. §.

²⁶ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községekről, 75. § (a jegyzők vonatkozásában); 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről, 77. § (a községi elöljárók vonatkozásában).

²⁷ 1874. évi XXXV. törvénycikk a királyi közjegyzőkről, 2. §.

szolgabírák, az illető járás lakosságának nyelvét bírják, vagy legalábbis oly mérvű nyelvismerettel rendelkezzenek, hogy a néppel akadálytalanul érintkezni, annak előadását megérteni, saját intézkedéseiket pedig megérteni képesek legyenek”.²⁸

A nyelvhasználat szabályozása az igazságszolgáltatásban

Ausztriában a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság elvének alkalmazása az igazságszolgáltatásban az államigazgatáshoz hasonlóan alakult, tehát a bíróságok belső ügykezelési nyelve főszabály szerint a német volt. Itt is találkozunk kivétellel: például a cseh tartományi felsőbbbíróság 1886-tól a cseh nyelvet is használta.²⁹ A bíróságok az eljárás résztvevőivel való kapcsolattartásban a bíróság székhelye szerinti tartományban szokásos nyelvet használták, azzal, hogy az alsóbb bíróságok külső érintkezésében elsősorban a praktikum játszott szerepet: azt a nyelvet választották, amelyet az eljárás legtöbb résztvevője követni tudott.³⁰

A büntetőeljárásban azon iratokat, amiket nem a bíróság nyelvén nyújtottak be, hivatásos tolmáccsal le kellett fordítani. A bíróság nyelvén nem értő tanút tolmács segítette, de ez lehetett akár a bíró vagy a jegyzőkönyvvezető is, ha bírták az adott nyelvet.³¹ A polgári eljárásban 1895-ig az 1781-es, II. József-féle bírósági rendtartás,³² valamint a Nyugat-Galíciára vonatkozó 1797-es perrendtartás³³ maradt hatályban, amelyek a bíróság székhelye szerinti tartományban szokásos nyelv(ek) alkalmazását írták elő. Ezt a szabályt megtartotta az 1895-ös polgári

²⁸ A m. kir. belügyminiszter 1907. évi 152 635. sz. körrendelete valamennyi vármegyei törvényhatósághoz a vármegyék járási tisztviselőitől megkívánandó nyelvismeretről. Közli Balogh 2002, 201. p.

²⁹ Erlass des Justizministeriums vom 23. September 1886. Közli Fischel 1910, 230. p. (Nr. 397a.)

³⁰ Burian 1970, 93. p.

³¹ Strafprozessordnung vom 23. Mai 1873. Közli Fischel 1910, 200. p. (Nr. 358.)

³² Josephinische Gerichtsordnung vom 1. Mai 1781, 13. §. Közli Fischel 1910, 30. p. (Nr. 45.)

³³ Allgemeine Gerichtsordnung für Westgalizien vom 19. December 1796, 14. §. Közli Fischel 1910, 45. p. (Nr. 89).

eljárási törvény is.³⁴ Ha a felek anyanyelve a tartományban szokásos nyelv volt, akkor az eljárást azon a nyelven folytatták. Ez vonatkozott a „kisebb” nyelvekre, köztük a szlovénre is. A grazi tartományi felsőbíróság elnökének címzett 1882-es igazságügy-minisztériumi rendelet például kifejezetten kimondta, hogy a nyelvi egyenjogúság elve most már garantált jog, nem pusztán eszköz azon eset kezelésére, amikor az egyik fél nem tud németül: „Amikor a bíróságok a szlovén kérelmeket pusztán azon az alapon utasítják el, hogy a kérelmező tud németül, ebben én nem látok mást, mint egy egyszerű, de semmiképp sem jogszerű kifogást az egyenjogúság egész kérdésének visszautasítására.”³⁵

A Magyar Királyságban a nemzetiségi törvény értelmében a kormány által kinevezett bíróságok, azaz a fellebbviteli és a felsőbíróságok nyelve az ország egész területén a magyar volt. Nemzetiségi nyelveket csak az elsőfokú bíróságok előtt lehetett használni, az ügyvéd közbejötté nélküli eljárásokban, a következő részletszabályok szerint. Saját községi bírósága előtt mindenki anyanyelvét, más községi bíróság előtt az illető község jegyzőkönyvi nyelvét, saját járási bírósága előtt saját községének jegyzőkönyvi nyelvét, más bíróságok előtt pedig azon törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvét használhatta, amelyhez az illető bíróság tartozott. A tanúkihallgatást és egyéb bírói cselekményeket a bíró a perben álló felek, illetve a kihallgatott személy nyelvén eszközölte. A tárgyalási jegyzőkönyv és bírói határozat nyelve a törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek bármelyike lehetett (a fent ismertetett 20%-os szabály értelmében.)

Nem sokkal a nemzetiségi törvény születése után elválasztották a közigazgatást az igazságszolgáltatástól, a községi, járási és törvényhatósági bíróságok helyébe pedig a királyi járásbíróságok és királyi törvényszékek kerültek.³⁶ A bíróság „államosítása” azonban nem jelentette azt, hogy az igazságszolgáltatás nyelve kizárólag a magyar lett, bár értelemszerűen most már minden tagjától megkövetelték az államnyelv ismeretét. Az 1869. évi IV. törvény kifejezetten kimondta, hogy a nemzetiségi törvény 13. §-a, amely a kormány által kinevezett bíróságok hivatalos nyelveként kizárólag a magyart határozza meg, „ezenül is csak a felsőbb bíróságokra

³⁴ Vö. Czeitschner 2003, 79. p., Fellerer 2011, 722. p.

³⁵ Erlass des Justizministeriums vom 18. April 1882, an das Oberlandesgerichts-Präsidium Graz. Közli Fischel 1910, 213–216. p. (Nr. 379.)

³⁶ Vö. 1871. évi XXXI. törvénycikk az első folyamodású bíróságok rendezéséről.

értetik”.³⁷ A községi bíróság tehát megszűnt ugyan, de a kir. járásbíró-ságok és a kir. törvényszékek körében a nemzetiségi nyelvhasználatnak továbbra is fennmaradtak a nemzetiségi törvény 7. és 8. §-ában biztosított lehetőségei.³⁸ Ennek érdekében az 1869. évi IV. törvény előírta, hogy „a birói állomások betöltésénél különös figyelem fordítandó arra, hogy a kinevezések [...] az illető törvényszéki kerületben lakó különböző nemzetiségi egyénekre való méltányos tekintettel történjenek”.³⁹ Bírói hivatalt csak olyan személy viselhetett, aki a nemzetiségi törvény „rendeleteinek megfelelni képes”.⁴⁰ Ez utóbbit elvárták az ügyészeketől is.⁴¹

A nyelvhasználat szabályozása az oktatásban

Ciszlajtániában az 1867. évi alkotmány 19. §-a elismerte az egyes tartományokban szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*) egyenjogúságát az iskolákban, a vegyes lakosságú tartományokban pedig elrendelte, hogy a nyilvános oktatási intézményekben egy második tartományi nyelv (*Landessprache*) „kényszerű tanulása nélkül” kell biztosítani minden népcsoport részére a saját nyelvű képzést. Látható, hogy a jogalkotó egyetlen rendelkezésen belül két kifejezést használ a nyelvek megjelölésére, amiből arra következtethetünk, hogy a kettő nem ugyanazt takarja, a nyelvek két említett kategóriája között különbség van. Tartalmi elemzéssel ugyanerre a következtetésre juthatunk, hiszen az iskolákban nem minden, az adott koronartományban beszélt nyelv (*Landessprachen*) minősül egyenjogúnak, hanem csupán az iskola vonzáskörzetében szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*), amelyek így jó eséllyel az érintett lakosság, azaz a hagyományosan az adott területen élők anyanyelvét jelentik.

³⁷ 1869. évi IV. törvénycikk a birói hatalom gyakorlásáról, 6. §.

³⁸ Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944, Minerva, 399–404. p.

³⁹ 1869. évi IV. törvénycikk a birói hatalom gyakorlásáról, 4. §.

⁴⁰ Uo., 6. §.

⁴¹ 1871. évi XXXIII. törvénycikk a királyi ügyészségről, 15. §

Ehhez kapcsolódik a nyelvi kényszert tiltó rendelkezés (*Sprachenzwangsverbot*), amelynek alkotmányba emelését minden bizonnyal az egy évvel korábban hozott cseh oktatási törvény által kiváltott felháborodás motiválta.⁴² Tudniillik, az 1866 januárjában hozott jogszabály egyenjogúnak minősítette a cseh és a német tannyelvet Csehországban, ami azt jelentette, hogy egy iskolának csak egy tannyelve lehetett ugyan, de a másik nyelvet is tanítani kellett: az általános iskolákban választható, a középiskolákban kötelező tantárgy formájában.⁴³ Ezt a kétnyelvű oktatási gyakorlatot – amely sokszor valóban a domináns nyelv irányába való nyelvcserre „trójai falovaként” működött⁴⁴ – különösen a csehországi németek sérelmezték. Így tehát, a nyelvi asszimilációt elkerülendő, az 1867. évi alkotmány megtiltotta a másik tartományi nyelv kényszerű tanulását, ami viszont nyelvi szegregációt eredményezett az oktatásban, és némely esetben jól működő kétnyelvű oktatási gyakorlatot tett tönkre.⁴⁵

Ciszlajtániában az alapfokú oktatásban az volt a szabály, hogy ha öt éven keresztül átlagosan évi 40, az iskolától legfeljebb egy órányira fekvő településen élő gyermek szülője jelezte egy adott nyelven való oktatás iránti igényét, akkor a hatóságoknak kötelességük volt az oktatás

⁴² Evans, Robert John Weston: *Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy*. *Austrian History Yearbook*, 2004. 35. sz. 20–21. p.; Vetter, Eva: *Hegemonic discourse in the Habsburg Empire: The case of education. A critical discourse analysis of two mid 19th century government documents*. In Rindler Schjerve 2003, 285. p.

⁴³ „1. Beide Landessprachen im Königreiche Böhmen sind gleichberechtigt, in der Schule als Unterrichtssprache zu dienen. 2. Unterrichtssprache an den öffentlichen Schulen in Böhmen soll in der Regel nur einer der beiden Landessprachen sein. 3. An Volksschulen mit vier Classen (Hauptschulen) und an den mit solchen vierclassigen Volksschulen verbundenen Unterrealschulen ist über Beschluss derjenigen, die sie erhalten, auch die zweite Landessprache zu lehren; doch soll dieses erst von der dritten Hauptschulclassen angefangen, und nur in ausserordentlichen (unobligaten) Lehrstunden geschehen. 4. In den Mittelschulen mit böhmischer Unterrichtssprache ist die deutsche Sprache und in derlei deutschen Schulen die böhmische Sprache ein obligater Lehrgegenstand.” – Böhm. Sprachenzwangsgesetz vom Jahre 1866. *Közl. Fischel* 1910, 156. p. (Nr. 288.)

⁴⁴ Fellerer 2011, 724. p.

⁴⁵ Newerklá, Stefan Michael: *The seamy side of the Habsburgs' liberal language policy: Intended and factual reality of language use in Plzeň's educational system*. In Rindler Schjerve 2003, 184–193. p.

megszervezéséhez szükséges forrást biztosítani. A középfokú oktatási intézmények tannyelvének megállapítása az egyes koronatarományok hatáskörébe tartozott, így különböző nyelvi gyakorlatokkal találkozunk. Karintiában például kifejezetten támogatták a kisebbségi nyelvek tanulását, Tirolban kevésbé.⁴⁶

A Magyar Királyságban a nemzetiségi törvény alapelvei szinten deklarálta az anyanyelvi oktatáshoz való jogot. A törvény a közoktatási miniszter kötelességévé tette, hogy az állami tanintézetekben „a lehetőségig” gondoskodjon arról, hogy „a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik” (17. §). Emellett ezentúl is fennállt bármely nemzetiségű polgároknak, valamint a községeknek és egyházaknak „saját erejükkel vagy társulás útján” iskolákat alapítani (26. §). Az egyházak továbbra is autonómiát élveztek, így maguk határozhatták meg az általuk működtetett oktatási intézmények nyelvét (14. §).

Az oktatás részletszabályait tartalmazó, Eötvös József nevéhez fűződő 1868. évi népiskolai törvény *anyanyelvi oktatás* biztosítását írta elő az elemi és a felsőbb népiskolákban, valamint a polgári iskolákban: „Minden növendék az anyanyelvén nyerje az oktatást, a mennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, a ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, a hol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, a mennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.”⁴⁷ A nem magyar tannyelvű felsőbb népiskolákban, polgári iskolákban és tanítóképzőkben *kötelező tantárgyként* kellett oktatni a magyart.⁴⁸

Az 1868 utáni törvények lépésről lépésre terjesztették ki a magyar nyelv oktatásának követelményét, de 1907-ig a tannyelvre vonatkozó rendelkezést nem tartalmazták. A népoktatási tanintézetekben történő magyarnyelv-tanításról szóló 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv *kötelező tantárgyként* való tanítását bevezette az *elemi*

⁴⁶ Vetter 2003, 285–286. p.

⁴⁷ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatásról, 58. §. Vö. 63. és 75. §.

⁴⁸ Uo., 64., 74. és 88. §.

népiskolákban is.⁴⁹ Emellett a nem magyar nyelvű tanítóképzés esetében meghatározta a magyar nyelv ismeretének kötelező szintjét: a magyar nyelv „oly óraszámmal tanítandó, hogy azt az egész tanfolyam alatt minden tanítójelölt beszédben és írásban elsajátíthassa” (1. §). 1882 után már nem lehetett olyan tanítót vagy segédtanítót alkalmazni, „aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolákban taníthassa” (2. §). A magyar nyelv népiskolákban való oktatására vonatkozó rendelkezést fokozatosan kellett életbe léptetni: ahol volt olyan tanító, aki a magyar nyelv tanítására képes, ott a magyar nyelv oktatását a törvény hatálybalépését követő évben meg kellett kezdeni, ahol viszont ilyen tanító nem volt, ott csak akkor, mihelyt „a magyar nyelv tanítására képes tanító alkalmazva leend” – azaz legkorábban 1882-ben (4. §).

A magyar nyelv tanítását az oktatás további színtereire terjesztette ki a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883. évi XXX. törvény, valamint a kisdedovásról szóló 1891. évi XV. törvény. A középiskolai törvény a gimnáziumokban és reáliskolákban *rendes tantárgyként* írta elő a magyar nyelv oktatását (3–4. §). Az érettségi bizonyítványt magyarul kellett kiadni, amelyhez kéreésre mellékeltek az illető iskola tannyelvén vagy latin nyelven való fordítást (22. §). A középiskolai tanári képesítő vizsgálat nyelve a magyar lett, ami alól tíz évig felmentést adhatott a kultuszminiszter (70. §). Az óvodai törvény értelmében a 3–6 éves nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatását össze kellett kötni „a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel”, minek okán a kisdedovánonőktől és dajkáktól megkövetelték a magyar nyelv ismeretét.⁵⁰

A községi és egyházi elemi iskolákban működő tanítók fizetésének rendezéséről szóló 1893. évi XXVI. törvény az államsegély nyújtását a tanítók alkalmazásánál és fegyelmi ügyénél történő állami beavatkozás lehetőségéhez kötötte. Utóbbinak különösen az „államellenes irány” esetén volt jelentősége, amely többek között az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása elleni vétségben nyilvánulhatott meg.⁵¹

⁴⁹ 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben, 4. §.

⁵⁰ 1891. évi XV. törvénycikk a kisdedovásról, 8. és 12. §.

⁵¹ 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről, 13. §.

A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti tanítók járandóságairól szóló 1907. évi XXVII. törvény (az ún. *Lex Apponyi*) – részben az egyébként üdvözölhető fizetésemelés és az ehhez nyújtott államsegély feltételeként – az eddigieknél is jelentősebb állami beavatkozást tett lehetővé a községi és felekezeti iskolák autonómiájába. Példaként említhető az állam fegyelmi joghatóságának megállapítása. Fegyelmi vétségnek minősült többek között az, ha a népiskolai tanító a magyar nyelv tanítását elhanyagolta, vagy azt nem a törvényben kitűzött célnak megfelelő átlagos eredménnyel tanította (22. §). A magyar nyelv oktatásának mértékét a nem magyar tannyelvű iskolákban akképpen határozták meg, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni” (19. §). A törvény legnagyobb felháborodást kiváltó rendelkezése az *oktatási nyelvre* vonatkozott: „A hol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, a melyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, [...] ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a huszat eléri, vagy az összes beirt növendéknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használendő. Ha pedig a beirt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, a melyekben az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható. Az összes elemi népiskolák ismétlő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar” (18. §). Tehát az iskolák tannyelve csak akkor lett magyar, ha a tanulók legalább fele magyar anyanyelvű volt – ezen arányszám alatt csak a magyar gyerekek részére kellett magyar tannyelvet használni. Továbbá, még a magyar tannyelvű iskolákban is engedélyezte a törvény, hogy az iskolafenntartó a nem magyar gyerekek részére anyanyelvű oktatást biztosítson.

Végül meg kell említeni két oktatási miniszteri rendeletet 1914-ből. Az első értelmében a hitoktatást a népoktatási tanintézetekben a tanuló anyanyelvén kell ellátni; a második engedélyezte a nem magyar anyanyelvű kiegészítő nyelvként való felhasználását az állami elemi népiskolák I. és II. osztályában, valamint rendes tantárgyként való tanítását a III–V.

osztályban.⁵² Fontos leszögezni, hogy utóbbi rendelet nem a nemzetiségi nyelvű iskolákra, hanem a népiskolák mintegy 10%-át kitevő állami iskolákra vonatkozott, ahol ezidáig kizárólag a magyar volt az oktatási nyelv.⁵³ A nemzetiségi iskolák tannyelvét a rendelet nem érintette, azzal kapcsolatban továbbra is a *Lex Apponyi* által előírt 50%-os küszöb érvényesült.

Nemzetiségi egyenjogúság vagy nemzetiségek egyenjogúsága?

A dualizmus korszakának ausztriai és magyarországi jogalkotását áttekintve leszögezhető, hogy a Monarchia mindkét felében a *Gleichberechtigung*, azaz az egyenjogúság elve képezte a nemzetiségi kérdés rendezésének kiindulópontját, sarokkövét. Az is nyilvánvaló, hogy mind Bécsben, mind Budapesten a nyelvhasználatot tekintették a nemzetiségi egyenjogúsítás legfőbb eszközének. A kérdés ezek után az, hogy miben is állt egészen pontosan ez az egyenjogúság.

Jelen tanulmány nem tűzte ki céljává a jogi szabályozás végrehajtásának vizsgálatát, így következtéseimet kizárólag a jogszabályi rendelkezések alapján vontam le. Ennek fényében megállapítható, hogy míg az ausztriai szabályozás a *nemzetiségek mint közösségek* (népcsoportok, *Volksstämme*) egyenjogúságát fogalmazta meg, addig a magyarországi szabályozás a különféle nemzetiséghez tartozó *állampolgárok* egyenjogúságát mondta ki. Ez a fogalmazásbeli differencia egyesek szemében talán apróságnak tűnik, de valójában lényegi különbségről van szó: előbbi kollektív, utóbbi egyéni jogokat takar. A jogelmélet ma is a kollektív jogokat tartja erősebb kisebbségvédelmi eszközöknek, ami persze nem

⁵² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1797. eln. sz. megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 114 000. sz. rendelete (utasítása) az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvnek kiegészítő nyelvként való felhasználásáról, és mint tantárgynak tervszerű tanításáról. Közli Balogh 2002, 205–209. p.

⁵³ Vö. A népiskolák iskolafenntartók és tannyelv szerinti megoszlása az 1901/02-es tanévben. In Balogh 2002, 173–174. p.

jelenti azt, hogy egyéni jogokra ne lenne szükség, hiszen a bíróság előtti jogérvényesítésnek az egyéni panasz a bevett módja.

Ezenkívül a decemberi alkotmány a nemzetiségi nyelvek – egész pontosan: az adott tartományban szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*) – egyenjogúságát is kinyilvánította. Magyarországon már csak azért sem beszélhetünk a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságáról, mert a magyar *de jure* államnyelv volt, így kiemelt szerepet kapott az oktatásban, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is.

Az ausztriai megoldás abban is előremutatóbb volt a magyarországinál, hogy jogérvényesítési garanciát tartalmazott: a decemberi alkotmány az alapjogok, köztük a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság sérelme esetén lehetővé tette, hogy panasszal lehessen fordulni az újonnan felállítandó Birodalmi Bírósághoz (*Reichsgericht*).⁵⁴ A Magyar Királyságban ehhez hasonló, alapjogvédelmi funkciót ellátó, alkotmánybíróság jellegű testület nem működött.⁵⁵

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a dualizmus korában többféle változatot láthattunk a nemzetiségi-nyelvi kérdés megoldására, amelyek mindegyike a nyelvi sokféleség bizonyos fokú elismerésén és a nemzetiségi egyenjogúság elvén alapult. A korszak nyugat-európai államaival összehasonlítva mind az ausztriai, mind a magyar nyelvi jogi szabályozás kifejezetten nagyvonalúnak tekinthető a nemzetiségi nyelvek használatának engedélyezése terén,⁵⁶ és a mai nemzetállamok jogalkotása számára is követendő például szolgálhat.

⁵⁴ Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die Einsetzung eines Reichsgerichtes. R.G.Bl. 143/1867. Elérhető: <https://www.verfassungen.at/at-18/stgg67-3.htm>. A Birodalmi Bíróságot 1869-ben állították fel, és egészen a korszak végéig, 1918-ig működött.

⁵⁵ További kutatás tárgyát képezheti, hogy az 1896. évi XXVI. törvénycikkkel felállított általános hatáskörű Közigazgatási Bíróság a törvénysértő közigazgatási határozatok felülvizsgálata során ellenőrizhette-e a nemzetiségi törvény betartását. Ez expressis verbis ugyan nem szerepelt a hatáskörei között, de elméletben elképzelhető, hogy a nemzetiségi kérdés szempontjából releváns ügyek kerültek a Közigazgatási Bíróság asztalára.

⁵⁶ Erről lásd bővebben Nagy 2019, különösen 199–205. p.

Schwarczwölder Ádám*

MEGVÁSÁROLT TÁRSORSZÁG? A MAGYAR–HORVÁT KIEGYEZÉS ÉS A 121 000 FORINT ESETE

Bevezetés

Horvátország a 11–12. század fordulója óta a Magyar Királyság társországnak számított. A király által kinevezett *bán* vezetésével belső autonómiával, saját rendi nemességgel (*natio Croatica*) és tartománygyűléssel (*sabor*) rendelkezett. A magyarok és horvátok hét évszázadon keresztül, ha nem is teljesen konfliktusmentesen, de alapvetően nyugodt államközösségekben éltek – és értelemszerűen nem azért, mert magyar megszálló seregek tartózkodtak volna Horvátországban, erre nem is volt szükség, az államközösség a kölcsönös érdekek belátásán alapult. A két nép együtt gyarapodott békében és együtt szenvedett a tatár vagy a török dúlástól.

A 19. század elején kibontakozó nemzeti ébredési mozgalmak következtében azonban konfliktus alakult ki a horvát autonómia keletkezése, jellege és kiterjedése körül. Leegyszerűsítve: ahogy a magyar politikai elit minél inkább magyar nemzeti állammá szerette volna formálni Magyarországot, úgy a horvátok is ragaszkodtak saját nemzeti létük kereiteinek bővítéséhez. Alig egy héttel a pesti forradalom után a zágrábi horvát népgyűlés által elfogadott nemzeti program Horvátországot Habsburg jogar alatt, azonban Magyarországtól teljesen független államként képzelte el, és az 1848. június 5-én összeülő sabor megszűntnek nyilvánított minden közjogi kapcsolatot Magyarországgal. Jelačić szeptemberi

* VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, tudományos segédmunkatárs.

támadásával pedig kezdetét vette a mintegy 800 éves horvát–magyar együttélés egyetlen háborúja.

Igenszak messziről kellett tehát indulni ahhoz, hogy 1868-ra új alapokra lehessen helyezni a magyar–horvát állami együttélés kereteit. A szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus rendszere a horvátok számára is csalódás volt. Bécs ugyanúgy felszámolta önkormányzatukat és abszolút kormányzást vezetett be, mint Magyarországon. Az ígéretek ellenére nem egyesítették a Katonai Határőrvidéket és Dalmáciát a horvát magterületekkel. A csalódottságot az sem ellensúlyozta, hogy a három szlavón vármegye (Pozsega, Szerém és Verőce) és a Muraköz horvát közigazgatás alá került, illetve a zágrábi püspökség érseki rangra emelésével leválasztották Horvátországot a magyar katolikus egyházi struktúráról. Ezzel párhuzamosan a magyarok iránti szimpátia nőtt, amit nyilvánosan is kinyilvánított a horvát közvélemény: nemcsak a magyarbarát *unionisták* (más néven *magyarónok*), hanem – legalábbis ideiglenesen – a horvát Nemzeti Párt tagjai is.

Az 1860-as években azonban a magyarokhoz hasonlóan a horvát politikai elit is igyekezett több vasat tartani a tűzben. Számukra a magyarokkal való megegyezés alternatívája a Habsburg Birodalom föderatív átszervezése lehetett volna, amely esetben a horvátok vezető szerepre számítottak a birodalom délszláv területeit magában foglaló tartományban. Zágrábban nem a feltétlen magyarbarát *unionisták*, hanem a Nemzeti Párt rendelkezett többséggel. Ők sem zárkóztak el a tárgyalások megindításától, 1866 tavaszán azonban a magyar országgyűléssel folytatott alkudozások nem vezettek eredményre, főként a területi kérdések (Fiume, a Muraköz és a szlavón vármegyék hovatartozása) miatt. Ezért 1866 decemberében a sabor az uralkodóhoz küldött feliratában a birodalom föderalista átalakítása mellett foglalt állást. Ekkorra azonban – mint látni fogjuk – Bécsben és Pest-Budán is meggyengültek a horvát alkupoziciók. Ferenc József elutasította a horvát feliratot, az 1867. április 1-i magyar minisztertanácsban pedig kijelentette, hogy a horvát kérdést Magyarország belügyének tekinti. A magyar országgyűlés májusban a sabor mellőzésével fogadta el a kiegyezési törvényt.

Zágrábban ezek a fejlemények értelemszerűen felborzolták a kedélyeket, a sabor újabb feliratban ragaszkodott Horvátország függetlenségének elismeréséhez, és kijelentette, hogy nem tekinti érvényesnek a kiegyezést, mire az uralkodó május 25-én feloszlatta a sabort.

Amikor 1867. június 8-án Ferenc Józsefet fényes külsőségek között Magyarország és *társországai* királyává koronázták, a társország nem képviseltette magát. Az áttörést az hozta meg, hogy az 1867. decemberi horvátországi választásokon sikerült többséget szerezniük az unionistáknak, így 1868 tavaszán újra megkezdődtek a tárgyalások, majd megszületett a magyar–horvát kiegyezés, a *nagodba*, amelyet Magyarországon az 1868. évi XXX. törvénycikk,¹ Horvátországban pedig a sabor által elfogadott 1868. évi I. törvénycikk léptetett életbe.

A horvát autonómia ügykörét végül a beligazgatásban, a vallás- és közoktatásban, valamint az igazságügyben határozták meg. A közjogi egyezmény mindjárt az 1. §-ban leszögezte, hogy Horvát–Szlávnország és Magyarország „egy és ugyanazon állami közösséget” képezi Ciszlajtánia és a külországok felé. Az államközösségen belül azonban a horvátok „külön territóriummal bíró politikai nemzet”.² A három autonóm ügykört Zágrábban osztályfőnökökből álló „autonóm országos kormányzat” gyakorolta, élén a sabornak felelős bánnal, akit a magyar miniszterelnök javaslatára és ellenjegyzésével az uralkodó nevezett ki.³ Az összes többi ügyben a magyar kormány és a pesti (budapesti) országgyűlés volt illetékes, amelynek képviselőházába a sabor 29, később (a Katonai Határőrvidék Horvátországhoz csatolása után) 40, a főrendiházba pedig 2 főt delegálhatott, akiknek joguk volt horvátul felszólalni.⁴ A magyar kormányban egy tárca nélküli horvát-szlávn miniszter képviselte a társország érdekeit.⁵ A törvény leszögezte, hogy Horvátország területén a hivatalos nyelv a horvát, valamint a közös minisztériumokban is horvát ügyosztályokat kell felállítani, a törvényeket és rendeleteket horvátul is ki kell adni.⁶

A tárgyalások leginkább neuralgikus pontját ezúttal is a területi kérdések képezték. Magyarország lemondott minden jogigényéről a három szlavóniai vármegyét illetően a Muraköz magyar közigazgatásáért.

¹ 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavin és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről.

² Uo. 59. §.

³ Uo. 50–51. §.

⁴ Uo. 32., 36., 59. §.

⁵ Uo. 44. §.

⁶ Uo. 57–60. §.

Elismerték Horvátország jogigényét Dalmáciára, ennek azonban csak elvi jelentősége volt, hiszen a terület Ciszlajtánia egyik tartományát képezte. A magyar kormány a következő években hathatósan támogatta a Határőrvidék horvát-szlavón szakaszának polgárosítását és Horvátországhoz csatolását. Nem jött létre azonban megegyezés Fiume kérdésében, mert még az unionisták sem voltak hajlandók lemondani a fontos kikötőről. Végül 1870-ben ideiglenes jelleggel – amely aztán 1918-ig fennállt – létrehozták a fiumei provizóriumot. A város a „magyar koronához csatolt külön testként”, a magyar joghatóság alá tartozó kormányzó vezetésével, olasz hivatalos nyelvvél és széles körű autonómiával közvetlenül magyar igazgatás alá tartozott.⁷

A *nagodba* objektív értékelése nem könnyű feladat. Az akkori Európában példátlanul széles körű önkormányzatot biztosított a horvátoknak, a horvát politikai elit és a közvélemény többségét azonban nem elégítette ki, elfogadtatása kizárólag erős presszió hatására valósult meg, konszolidált viszonyokról csak az 1870-es évek közepétől beszélhetünk Zágrábban. A magyar elit talán lehetett volna nagyvonalúbb, utólagos bölcselkedéssel sem egyszerű azonban meghúzni azt a határvonalat, amelyen túl a horvát autonómia már a potenciális trializmus lehetőségével veszélyeztette volna a magyarság számára végső soron kedvező dualista berendezkedést.

A hosszabb, általános felvezetést azért éreztem szükségesnek, mert a tanulmány további részében nem a fenti nyilvános politikai fordulatokkal kívánok foglalkozni. Egyrészt azt szeretném bemutatni, hogy a színpalak mögött, a politika „boszorkánykonyháján” milyen eszközökkel igyekezett a magyar kormány 1867 nyarától megtörni a horvát nemzeti ellenállást és helyzetbe hozni az unionistákat. Másrészt pedig, miután mégiscsak

⁷ A fenti átfogó ismertetés alapvetően Katus László, Sokcevičs Dénes és Ress Imre alább hivatkozott munkáinak gondolatmenetét követi: Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2012. Kronosz, 260–262., 319–324. p.; Sokcevičs Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011a, Mundus Novus, 292–380. p.; Ress Imre: Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés. In Uő: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Budapest, 2004, L’Harmattan, 101–121. p. Lásd továbbá: Juhász Lajos: A horvát kérdés az 1868-iki kiegyezés után. In Miskolczy Gyula (szerk.): A Gróf Klebelesberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VIII. Budapest, 1938. 247–250. p.

egy parlamentáris politikai rendszerről beszélhetünk, és az országgyűlés szemei mögötti „bizalmi politizálás” nemkívánatos következményekkel is járt, azt mutatom be, hogy miként sikerült a titkos pénzköltések után szimatoló Számvevőszék előtt kibúvót találnia a magyar kormányoknak.

A forrás és az alapvetés

A Széll Kálmán életútját tárgyaló PhD-értekezéssel kapcsolatban, a Széll-kabinetnek (1899–1903) a királyhoz küldött felterjesztéseit kutatva egy igen izgalmasnak ígérkező akta akadt a kezeim közé 2016-ban a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban. Az 1899. július 12-én keltezett felterjesztésben Széll Kálmán kormányfő arra kérte Ferenc Józsefet, hogy törölhessék a magyar állami követelések közül azt a 121 000 forintot, amelyet 1867–1869 során, több részletben, előlegként folyósított Andrassy Gyula akkori miniszterelnök és Lónyay Menyhért pénzügyminiszter Levin Rauch horvát bánnak. Ez az összeg a forrás szerint „bizalmas politikai célokra, úgymint a Horvát–Szlávonországokban megejtendő képviselőválasztások költségeire és az újonnan szervezendő horvát–szlávónországi közigazgatás előkészítésére” szolgált. Arra a jogos kérdésre, hogy miért harminc évvel az események után kellett megkérni az uralkodót a Rauch (illetve örökösei) tartozásaként elkönyvelt összeg törlésére, a felterjesztés csak részleges magyarázatot adott. „A kérdéses összeg bizalmas természetű politikai célokra használtatván fel, az állami zárszámadások útján elszámolható nem volt. [...] A szóban forgó előlegek azóta a zárszámadásokban, mint állami követelések a pénzügyi tárca keretében folyton nyilvántartatnak”. Széll miniszterelnök felhívta rá a király figyelmét, hogy bizalmas célokra felhasználható rendelkezési alappal csak 1870-től rendelkezett a kormány, ezért igazolható Andrassyék azon eljárása, hogy az országgyűlés felé fennálló elszámolási kötelezettség ellenére az ún. *országos alap*ból utalványozták ki Rauchnak a pénzt, hiszen felsőbb politikai szempontból erre szükség volt.⁸

⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Kabinettsarchiv, Vorträge, 2242/1899. (Karton 12.) A német nyelvű forrásokból a tanulmányban szereplő idézetek saját fordításaim.

A felterjesztés szövege egyértelműen mutatta, hogy roppant izgalmas ügyről van szó. Az 1867 végi, a magyar–horvát kiegyezési folyamat szempontjából kiemelten fontos horvátországi választásokról és Levin Rauch szerepéről konszenzus uralkodik a magyar és a horvát történeti szakirodalomban. Katus László szerint 1867 nyarától Rauch a korábbi tisztviselők helyébe önkényesen saját unionista embereit ültette, az ellenzéki sajtót igyekezett ellehetetleníteni. Ezután „erőszakkal és megvesztegetéssel sikerült az 1867. decemberi választásokon a Magyarországgal szoros kapcsolatot kívánó unionista pártot győzelemre segítenie”, így a satorból unionista delegáció érkezett Pest-Budára a kiegyezésről tárgyalni.⁹ Soksevits Dénes is úgy vélekedett, hogy „a régi magyarpárti Rauch az erőszaktól és csalásoktól egyáltalán nem mentes új választásokon az unionistákat juttatta győzelemhez”, egyúttal azt is hozzátette azonban, hogy Horvátországban a Nemzeti Párt népszerűsége egyébként is átmeneti hullámvölgyben volt, ami szintén szerepet játszhatott az unionisták átütő sikerében.¹⁰ Ress Imre megállapította, hogy Rauch már báni helytartóként, a választási előkészületek során „eltávolította a birodalmi centrista kormány által kinevezett, a dualizmust ellenző főhivatalnokokat. A magyarbarát hangulatot erősítette a horvát társadalomnak az 1849 utáni [...] rendszerrel szembeni általános elégedetlensége”. Az unionisták a vagyoni cenzust leszállítva azt a kisnemesi réteget is szavazati joghoz juttatták, amelyik a horvát alkotmányosság visszaállítását ígérő unionistákhoz fűzték az abszolutista rendszer örökségétől való megszabadulás reményét, „így ellensúlyozták a nemzeti párti városi polgárság, valamint az egyházi és honorácior értelmiség befolyását”. Ugyanakkor az 1867. decemberi választásokon az unionisták „az igazgatási és kormányzati pozíciók birtoklásának előnyeit messzeemenően érvényesítették”. Miután pedig a nemzeti párti képviselők tiltakozásul lemondtak, egy kizárólag unionistákból álló deputáció érkezett a magyar–horvát kiegyezési tárgyalásokra Zágrábból.¹¹ Dalibor Čepulo az 1867-es választásokkal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az unionista

⁹ Katus 2012, 320. p.

¹⁰ Soksevits 2011a, 369–370. p.

¹¹ Ress 2004, 115. p.

győzelem „a király, a pesti kormány, valamint a magyarbarát helytartó, Levin Rauch drasztikus intézkedéseinek nyomása alatt keletkezett”.¹² Jasna Turkalj ugyancsak arról írt, hogy „az oktrojált választási rend, illetve erőszakos propaganda és módszerek segítségével” biztosította Rauch az osztrák–magyar kiegyezési törvény megszavazásához és a magyar–horvát megegyezés létrehozásához alkalmas, unionista többségű sabort.¹³

A szakirodalmi példák sora bizonyosan folytatható lenne, a fentiek alapján is egyértelmű azonban, miszerint a történeti irodalom egységesen úgy vélekedik, hogy az az unionista színezetű savor, amely végül horvát részről 1868 novemberében elfogadta a magyar–horvát kiegyezésről szóló törvényt, nem feltétlenül tiszta választások útján alakult meg, és ebben Levin Rauch módszerei fontos szerepet játszottak. A Széll Kálmán 1899. júliusi felterjesztésében szereplő, 121 000 forintos összeg értelemszerűen Rauch és az unionisták – a magyar kormány elképzeléseinek megfelelő – céljait segítette elérni Horvátországban, és legalábbis részben magyarázza a magyarbarát párt 1867–1868-as sikereit.

A pénzösszeg történetével kapcsolatos források eddig elkerülték a kutatók figyelmét. A királyhoz a bécsi Kabinetirodába küldött felterjesztéseken szerencsére mindig szerepel a küldő magyar minisztériumi (esetünkben miniszterelnökségi) ügyiratszám. Ennek segítségével Budapesten is sikerült rálelni az ügygel foglalkozó aktacsomóra.¹⁴ A korszak magyar iratkezelési szokásainak megfelelően a három évtized alatt

¹² Čepulo, Dalibor: Entwicklung der Regierungsinstitutionen des Königreiches Kroatien und Slawonien von 1868–1918. In Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): Kroatisch–ungarische öffentlich–rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie, Budapest, 2015, Eötvös University, 40. p. Egy korábbi munkájában a szerző az unionisták hamis ígéreteit, nyomásgyakorlását és a Nemzeti Párt propagandájának ellehetetlenítését emelte ki. Čepulo, Dalibor: Hrvatsko-ugarska nagodba i reforme institucija vlasti u Hrvatskom saboru 1868–1871. Zbornik. Pravnog fakultatea Sveučilišta u Rijeci supplement. Rijeka, 2001, 119–120. p.

¹³ Turkalj, Jasna: A horvát ellenzéki politikai pártok reakciói a magyar–horvát kiegyezés által létrehozott új helyzetre (1868–1871). In Sokcevitcs Dénes (szerk.): Mint nemzet a nemzettel. Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére. Tanulmánykötet. Budapest, 2011b, Croatica, 19–20. p.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 26, Miniszterelnökség (ME), 7468/1899. (XI. tétel, Horvát–szlavón ügyek). A tanulmányban előforduló forrásidézeteknél a betűhív közlés helyett a mai nyelvhelyességi szabályokat alkalmaztam – kivéve természetesen, amikor az eredeti írásmód speciális jelentéstartalommal bír.

a témában keletkezett (és fellelhető) összes iratot ide gyűjtöttek egybe. A továbbiakban ezen dokumentumok alapján igyekszem ismertetni az összeg rendeltetését és bemutatni elszámolásának útvesztőit.

A „providenciális államférfi” és a horvát kérdés

Meglátásom szerint Andrassy Gyula gróf kulcsfigura volt nemcsak a tanulmány szűkebb témáját jelentő történet, hanem általában a magyar–horvát viszonyrendszer 1867–1868-ban történő, a korszak végéig ható kialakításában. Rauch ugyanis nem arathatott volna sikert, ha nem számíthatott volna a magyar miniszterelnök aktív támogatására, aki ráadásul Ferenc Józsefet is meggyőzte a saját koncepciója helyességéről. A horvát–magyar kiegyezés végső formájának magyar részről tehát ő volt az egyik legfontosabb katalizátora.

A Deák Ferenc, Eötvös József és persze Andrassy fémjelezte liberális magyar politikai elit számára a Ferenc Józseffel és Ciszlajtániával történő kiegyezés azt is jelentette, a Magyar Korona Országaiban, immár a politikai főhatalom birtokában, a nemzetiségi kérdést, illetve Erdély és Horvátország ügyét is megerősödött pozícióból rendezhetik. Az elsődleges feladat tehát a Ferenc Józseffel és a birodalmi, illetve a ciszlajtán kormányzattal való megegyezés tető alá hozása volt, a többi „probléma” megoldása csak ezután következhetett. Ettől függetlenül azonban nem teljesen helytálló az a megállapítás, miszerint az 1860-as évek elején „a magyar elit túlságosan is a magyar alkotmányosság kérdéseinek megoldásával volt elfoglalva”, nem pedig a kapcsolt részekhez fűződő viszonytal, és „a saját út keresésével töltötték az időt”.¹⁵ Ugyan a határozat–felirat-vita melletti „másodhadszíntéren”, de az 1861-es pesti országgyűlés időszaka alatt is aktívan foglalkoztak a nemzetiségi

¹⁵ Holjevac, Željko: Horvát javaslatok a Habsburg Birodalom átalakítására (1832–1918). In Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Budapest, 2018, Országház, 59–60. p.

kérdéssel,¹⁶ és tárgyalásokat kezdeményeztek Horvátországgal, még ha azok nem is vezettek eredményre. A nemzetiségekkel való megegyezés alternatíváját már csak egyfajta nyomásyakorlásként, Béccsel szemben is érdemes volt lebegtetni.

Az 1863-as nagyszabeni erdélyi tartománygyűlés szintén aktívan foglalkoztatta a magyarországi politikai elitet. Az Erdély és Magyarország 1848-ban törvényben kimondott uniója miatt magyar szempontból törvénytelennek tekintett tartománygyűlésen a magyar küldöttek végül nem jelentek meg.¹⁷ „Mikor 1863-ban a szabeni országgyűlés megnyílt, ott voltam Tiszával [Kálmánnal] s a vendéglőből néztük azt a sereg frakkos fehér nyakkendőös oláht, kik a gyűlésbe mentek s mondtuk, ha a hatalom a kezünkbe jut, első dolgunk leend az uniót keresztülvinni” – emlékezett vissza Andrassy 1885-ben egy beszélgetés során az eseményekre.¹⁸ Bizonyos, hogy Andrassy alapvetően a horvát kérdésben is hasonlóan gondolkodott: még ha Horvátország esetében az Erdélyhez hasonló Magyarországra olvasztás nem is jöhetett szóba, úgy vélte, hogy az Ausztriával megkötött kiegyezés után a magyar kormányzat a saját száj-íze szerint rendezheti viszonyát a horvátokkal. Közel sem véletlen tehát,

¹⁶ Eötvös József javaslatára 27 tagú bizottság alakult (benne 12 nemzetiségi képviselővel) a nemzetiségi törvény előkészítése céljából. A bizottság többségi javaslata a nemzetiségi igényeket nem elégítette (volna) ki, mert 1861-ben a szlovákok turócszentmártoni és a szerbek karlócai népgyűlése is legfőbb kívánságként területi autonómiát kívánt, amit a magyar politikusok (néhány főt, például Teleki Lászlót leszámítva) a legkevésbé szeretettek volna megadni. A többségi javaslat a „historiai”, egységes magyar politikai nemzet koncepciójából indult ki és a polgári jogegyenlőség biztosításával vélte megoldhatónak a nemzetiségi problémát. A javaslatot felhasználták az 1868. évi XLIV. törvénycikk megalkotása során. Katus 2012, 290–291., 340–341. p.

¹⁷ A magyar és székely küldöttek Andrassy Gyula és Tisza Kálmán részvételével előzetes megbeszélést tartottak, és Andrassy javaslatát megfogadva végül meg sem jelentek a tartománygyűlésen. Cieger András: A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát. Andrassy Gyula és Concha Győző beszélgetése a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről (forrásközlés). In Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Pécs, 2018a, Kronosz, 317. p.

¹⁸ Cieger 2018a, 317. p. Az 1850/51-es népszámlálás adatai szerint Erdély lakosságának 58%-át tették ki a románok. Az unió után azonban Magyarországon (Horvát–Szlavónország nélkül) az 1880-as népszámlálás adatai szerint 17,5%-ot, 1910-ben 16,2%-ot tettek ki a román anyanyelvűek. Katus 2012, 397–398. p.

hogy a dualista rendszer alapjainak magyarországi (1867. május–június) és ciszlajtániai (1867. november–december) lerakása és stabilizálása után, 1868-ban született magyar törvény a horvát–magyar kiegyezésről, Erdély és Magyarország uniójáról,¹⁹ valamint „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” is.²⁰

A horvátok szempontjából tehát korántsem mellékes tényező, hogy a kiegyezési folyamat másik emblematis alakja, Deák Ferenc helyett 1867 tavaszára Andrassy Gyula került kulcspozícióba. Deák ugyanis az 1868-ban lefektetettnél szélesebb körű autonómiát biztosított volna a horvátok számára. Horvátország-szerre pozitív visszhangot váltott ki 1861 márciusában Deáknak a *Pesti Napló*-ban megjelent, Zágráb vármegye körlevelére reagáló cikke, melyben a magyar–horvát államközösség kapcsán hangsúlyozta: „az egyesülés kérdésének megoldása főképp Horvátországtól függ. Ha Horvátország velünk egyesülni akar, mi az egyesülést szívesen fogadjuk, ha saját nemzetiségének vagy önkormányzatának érdekében föltételeket akar kikötni, mi föltételeit vissza nem utasítjuk. [...] Ha Horvátország minden közjogi viszonyt, mely köztünk fönnállott teljesen meg akar szüntetni, [...] mi az elszakadás meggátlására tetteges lépéseket nem teendünk s erőszakhoz még akkor sem nyúlnánk, ha ezt tenni hatalmunkban volna”.²¹ Az 1861 és 1867 közötti években, különösen 1865-től a Bécsben és Pest-Budán is gyengülő horvát alkupozíciót mutatta, hogy a fenti engedékeny álláspontját némileg Deák is szigorította. Közel sem annyira azonban, mint Andrassy, „ki 1861-ben mindent meg akart adni a horvátoknak, amit a Nemzeti Párt kívánt, Fiumén kívül”, miniszterelnökként viszont már a lehető legszűkebbre szerette volna korlátozni a horvát autonómiát: „veszélyesnek monda oly jogokat adni a horvátoknak, amelyek a lajtántúli országok autonómiája körén túlmennek. Óvakodjunk – úgymond – oly lépéstől, mely a Monarchia föderatív alapokon átalakulását siettetné”.²² Az 1868-as

¹⁹ 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról. Az 1863-as erdélyi országgyűlés rendeleteit a románok nemzetiségi és vallási egyenjogúsításáról hatályon kívül helyezték, a szászok autonómiáját viszont meghagyták. Erdély gyakorlatilag egybeolvadt Magyarországgal.

²⁰ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

²¹ *Pesti Napló*, 1861. március 24.

²² Csengery Antal Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Budapest, 1928, Magyar Történelmi Társulat, 218–219. p.

magyar–horvát tárgyalások során például Deák a pénzügyek tekintetében is nagyobb önrendelkezést biztosított volna Horvát–Szlavónországnak, ebben azonban nemcsak Andrássy és a többi magyar delegált, hanem az unionista horvát küldöttek sem támogatták.²³

A korszak egyik jeles történésze, Hanák Péter meglátása szerint Deák mint politikusi alkat leginkább a traktációban (az ellenfelek érvekre alapozott meggyőzésében, a nyílt vitában) és a kodifikációban volt kiemelkedő. Ennek megfelelően kedvelt működési helyszínei a tárgyalási- és vitafórumok, azaz a vármegyei közgyűlések és az országgyűlések voltak.²⁴ Bár nem állítható, hogy a bizalmas háttértárgyalásokban eleve esetlen lett volna (elég, ha csak az Augustus Antallal folytatott 1864–1865-ös bizalmas beszélgetéseire gondolunk), mégis 1865-ben, az országgyűlés megnyitásával és a kiegyezési törvénycikkek kidolgozásának megkezdésével állt elő Deák jurista, a régi táblabírákra emlékeztető alkata számára az optimális környezet. Viszont ahogy közeledett a kiegyezési folyamat vége, Deák párhuzamosan a vezéri szereptől való visszavonulását is megkezdte. A königráti vereség utáni audienciáján elhárította magától a miniszterelnöki pozíciót (sőt még tárcát sem volt hajlandó vállalni az új magyar kormányban). Ferenc József 1867. június 8-i koronázásán, a kiegyezési mű „ékkövén” sem jelent meg. Mások mellett Deák is az általa „az isteni kegyelem által nekünk adott providenciális államférfi”-nak tartott²⁵ Andrássy Gyula grófot ajánlotta maga helyett kormányfőnek.

²³ Katus 2012, 320. p. Hiába hívta fel Deák a figyelmet arra, hogy az unionista küldöttség „úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét”, Andrássy álláspontja kerekedett felül, miszerint a pénzügyi autonómia „a horvátoknak sincs érdekében. Nagy beruházásokra van szükségük, hogy országuk jelen nyomorult állapotából kiemelkedjék. Márpedig minél nagyobb lesz autonómiájuk, annál kevesebb lesz Magyarországból az inger Horvátországban beruházásokat tenni”. Csengery 1928, 219. p.

²⁴ Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Somogyi Éva. Budapest, 2001, História – MTA, 171–172. p.

²⁵ Idézi Katus 2012, 352. Deák véleményét nem kisebb tekintély, mint Eötvös József kultuszminiszter is osztotta: „Széchenyin kívül nem ismertem mást, ki meggyőződés szerint a zseniális ember nevét jobban megérdemelné, mint gróf Andrássy. Amire mások, gyakran csak nehéz munka és fáradtság után, végre keservesen rájönnek, neki legtöbbször intuíció által lesz világossá; és vajmi sokszor oly helyzetben találtam magam, hogy egyes nézetei ellen heteken át harcoltam, hogy véges-végre belássam, hogy mégis neki volt igaza. Emellett Andrássynak [...] több kedélye van, mint Széchenyinek volt, és hogy egyáltalában igen jó ember

Feltehetően nem kizárólag ezzel a motívummal magyarázható, de akár fontos szegmens is lehetett abban, hogy később egyértelműen Andrássy került az előtérbe. Hanák szerint Deák megérezte, hogy a kiegyezés megkötésével „új szituáció kezdődik, a birodalommal való együjtés uralmi rendszerének kiépítése, [... és] az új éra követelményei aligha lesznek összhangban a deáki alkattal”.²⁶ A kiegyezés szempontjából perdöntő, 1867. januári bécsi megbeszéléseken már Andrássy volt a „vezér”, Deák pedig Pesten maradt.²⁷ Természetesen Deák a dualista rendszert Magyarországon fenntartani akaró kormánypárt, a *Deák*-párt emblematikus alakja, hivatkozási pont volt, de az Andrássy-kormányval egyre gyakoribb konfliktusaiban általában neki kellett meghátrálni. Jellemző, hogy a magyar–horvát kiegyezés kapcsán is a nyílt vitában (a két országos küldöttség között) és az 1868. évi XXX. törvénycikk kodifikációjában játszott fontos szerepet. De mindannak, amit ahhoz kellett tenni, hogy idáig fejlődjön a szituáció, egyértelműen Andrássy volt a katalizátora.

Andrássy Deáknál jóval intuitívabb, gyakorlatiasabb és sikerorientáltabb politikusi karakter volt, aki ráadásul Ferenc Józsefnél is jelentős befolyással bírt. Ilyen körülmények között a miniszterelnöki hatalom Andrássy kezében Deák némileg csak informális pártvezéri hatalmával szemben többet nyomott a latba. Andrássy pedig – mint láttuk – a lehető legszűkebb autonómiát szerette volna megadni Horvátországnak, így Deák nem tudta érvényre juttatni saját koncepcióját.²⁸

Az uralkodónak címzett memorandumában Andrássy azzal érvelt a horvát autonómia bővítése ellen, hogy az Monarchia-szerte felerősítené

[...]. De fényes tulajdonságainak megvannak a maga árnyoldalai is; ide tartozik türelmetlensége s a rendes kerékvágásban járó hivataloskodástól, mondhatni: a rendtől való idioszinkráziája [beteges ózdkodása]”. Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 601–602. p.

²⁶ Hanák 2001, 181. p.

²⁷ Katus 2012, 294. p.

²⁸ Nem túl meglepő módon Andrássy Gyula biográfusa, Wertheimer Ede a miniszterelnök, míg Deák Ferenc életrajzának szerzője, Ferenczi Zoltán Deák álláspontját igyekezett igazolni munkájában. Lásd: Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I. kötet. Budapest, 1910, Magyar Tudományos Akadémia, 446–476. p.; Ferenczi Zoltán: *Deák élete*, III. kötet. Budapest, 1904, Magyar Tudományos Akadémia, 264–265., 348–354. p. Ferenczi egyébként azt bizonygatta, hogy Deák nem is volt annyira megengedő a horvátokkal, mint gondolnánk, Wertheimer pedig azt, hogy Andrássy kifejezetten engedékeny volt a horvát kérdésben.

a partikuláris nemzetiségi törekvéseket,²⁹ és így a Monarchia integritását veszélyeztetné, ezzel pedig meggyőzte a császárt. Ferenc József 1867 tavaszára már amúgy is egyértelműen a magyarokkal kötendő kiegyezést, birodalma dualista átalakítását tekintette fontosabbnak, a horvát kérdést ez alá rendelte.³⁰ A dualizmus pedig – ahogy azzal az uralkodó, Andrássy és sokan mások is tisztában voltak – „természetéből fakadóan kizárt minden lehetőséget, hogy Horvátország harmadik különálló egységgé váljon” a birodalomban.³¹ Miután a dualizmus bevégzett tény lett, a horvát–magyar államjogi viszony újraértelmezését egész egyszerűen már csak ezen dualista keretnek megfelelően lehetett (és kellett) végrehajtani.

Ennek megfelelően az 1867. április 1-i, kifejezetten a horvát-ügy tárgyalására összehívott magyar minisztertanácsban – amelynek érdekessége, hogy a magyar kormány és az uralkodó mellett Friedrich Ferdinand Beust (ekkor még) birodalmi kancellár és Milan Kušević horvát udvari kancellár is jelen volt – Ferenc József kijelentette, hogy a horvát kérdést Magyarország belügyének tekinti. Innentől már csak az lehetett nyitva, hogy mennyire lesz tág a horvát autonómia. A fő szempont azonban, miszerint a dualista keretet nem lehet szétfeszíteni, nagyjából az autonómia körének kérdését is megválaszolta,³² a fenti tanácskozás pedig Andrássy szűk autonómiára építő koncepcióját tette magáévá.³³ Szintén Andrássy nyomására nevezte ki Ferenc József 1867 júniusában a közismerten magyarpárti Levin Rauchot báni helytartóvá,³⁴ kifejezetten azzal

²⁹ Ress Imre: Informális hatalmi tényezők a dualizmus kori magyar–horvát kormányrendszerben. In Sokcsévits 2011b, 56. p.

³⁰ Már 1865 őszétől ebbe az irányba mutatott, hogy Ivan Mažuranić lemondása után a császár az unionista Milan Kušević-csel töltötte be a horvát udvari kancellári tisztséget. Kušević tanácsára Andrássy hamarosan kapcsolatba lépett a horvát unionistákkal. Čepulo 2001, 118–119. p.

³¹ Holjevac 2018, 63. p.

³² A horvát–magyar kiegyezés „a horvát alkotmányos jogokat, az állami jogosítványok megosztását, az autonómia mértékét, valamint a horvát államjogi terület integritását csak addig a határig biztosította, ameddig az összeegyeztethetőnek látszott a kétközpontú centralizált birodalom érdekeivel”. Ress 2011, 52. p.

³³ Az 1867. április-1-i minisztertanács jegyzőkönyve. MNL OL, K 27; Ress 2004, 113. p.

³⁴ Levin Rauch kiválasztását a tisztségre „magyar szempontból csak szerencsésnek lehetett nevezni. B[áró]. Hellenbach Lázár vagy gr. Jankovich Gyula, kik némileg

a megbízással, hogy letörje a horvát nemzeti ellenállást és Horvátországban keresztülgyve a dualista berendezkedés elfogadását, valamint előmozdítsa a magyar–horvát kompromisszum ügyét.³⁵ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Andrassy az 1868-as magyar–horvát kiegyezést „mintegy a saját művének tekintette”, és a későbbiekben, már közös külügyminiszterként is annak változatlan fenntartása mellett szállt síkra.³⁶

A Rauch számára nyújtott pénzügyi támogatás

Láthattuk tehát, hogy 1867 nyarától mindkét kulcsfontosságú horvát vezető pozíciót (az udvari kancellárit és a bánit) unionista főúr töltötte be. Ezzel a magyar kormány céljai számára kedvezővé vált a terep. Mint azt feljebb láthattuk, Rauch neki is látott az új választások előkészítéséhez. Igyekezett ellehetetleníteni az ellenzéki kampányt, míg az unionisták fokozott támogatást élveztek saját választási hadjáratukhoz. A báni helytartó a fontos közigazgatási pozíciókba pedig unionista hivatalnokokat ültetett.

Mindehhez – tehát sajtóbefolyásolásra, megvesztegetésre, titkosrendőri célokra és a választásokon unionista képviselők megválasztatására – Andrassy magyar kormányzati forrásokból jelentős pénzügyi támogatást biztosított Rauchnak, 1867–1869 között összesen 138 350 forintot – legalábbis ennyit mutatnak a források.³⁷ Azon a „bizalmas politikai

tekintetbe jöhettek, sokkal kétesebb jellemű unionisták voltak [...]. Rauchban nemcsak szilárd meggyőződés, erély is van, azt, mit jónak vél, kivinni” – állapította meg kortárs írásában Pauler Gyula, az Országos Levéltár későbbi vezetője. Vasárnapi Ujság, 1868. szeptember 6. A szerző egyébként ahhoz a népes magyarországi táborhoz tartozott, akik szerint a magyar–horvát kiegyezés egyenesen a magyar álláspont rovására, a horvátoknak kedvező módon kötött meg.

³⁵ Katus 2012, 320. p. A báni tisztséget 1860 óta betöltő Josip Šokčević a dualista átalakulás miatt mondott le hivataláról, ezzel azonban még inkább az unionistákat hozta helyzetbe. Ress 2004, 115. p.

³⁶ Ress 2011, 55–57. p.

³⁷ Összehasonlításként: 1868-ban az összes magyar állami kiadás 148 millió forintot tett ki, 1869-ben az autonóm horvát–szlavón költségvetés 2,2 millióra rúgott, míg egy miniszter havi fizetése 1 000 forint volt a korszakban. Az összeg választói magatartás

célokat” szolgáló 121 000 forinton túlmenően tehát, amely az 1899-es felterjesztésben szerepelt, további 17 500 forint vándorolt Zágrádba. Az országos alapból, bizalmasan, Rauchnak előlegként kiutalt 121 000 forinttal ellentétben azonban ez a kisebb összeg könnyebben visszakövethető útvonalon jutott el a bánhoz. Az 1867. augusztus 14-i minisztertanács 10 000 forintot szavazott meg egy, a magyar kormány érdekeit képviselő horvát napilap megjelentetésére (ez lett a későbbi *Hrvatske novine*). Az összeget egyébként fele-fele arányban készpénzben és államkötvényben kapta meg Rauch.³⁸ Ezen kívül további 7 350 forintnyi államkötvényt (kamatozó Nemzeti Kölcsön Kötvényt) bocsátott a *báni kormányzat* rendelkezésére a magyar pénzügyminiszter, Lónyay Menyhért.³⁹

Az izgalmasabb kérdés természetesen a bizalmas célokra küldött 121 000 forint forrása, rendeltetése és folyósításának módja. Andrassy és Rauch „szerencséjére” bőven volt honnan ötletet meríteni ahhoz, hogy a kiadásokat hogyan finanszírozzák, illetve miként kerüljék ki az országgyűlés kormányköltségek feletti ellenőrzési jogát. Magyarországon és Horvátországban ugyanis a szűkebb korszakban nem először és nem is utoljára került sor a választási eredmények ilyen vagy olyan módon történő, nem feltétlenül etikus befolyásolási kísérletére. Hogy közvetlenül a kiegyezést megelőző időszaknál maradjunk, például 1861 márciusában Vay Miklós báró magyar kancellár 100 000 forintot szeretett volna a birodalmi kormánytól, hogy „a küszöbön álló országgyűlési tárgyalásoknál a császári kormány részére barátokat tudjon toborozni”. Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár ugyancsak 100 000 forint fölött rendelkezett az 1863-as erdélyi tartománygyűlés időszaka alatt.⁴⁰ Az 1865. március 20-i

befolyásolására elsöre nem tűnik különösen nagyoknak, viszont figyelembe kell venni, hogy az eleve alacsony lélekszámú Horvát–Szlavónországban a szűkre szabott választójog miatt a befolyásolandó „tömeg” sem volt igazán jelentős, a százezer főt sem érte el.

³⁸ Az 1867. augusztus 14-i minisztertanács jegyzőkönyve, 8. napirendi pont. MNL OL, K 27.

³⁹ Ez a kötvénycsomag Zágrádban „mint rendelkezési alap tekintetett”, később pedig Rauch eladta őket. (Levin Rauch levele Szlavy Józsefhez, Stubica-fürdő, 1873. augusztus 14.) 1874-ben a Miniszterelnökség „pótolta ki” kamatostul, 7616 forint értékben a kötvénycsomagot, amiről a Számvevőszék 1874. március 10-i dátummal számlát állított ki. MNL OL, K 26, ME, 7468/1899.

⁴⁰ Deák Ágnes: „Zsandáros és policzajos idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. Budapest, 2015, Osiris, 537. p.

bécsi minisztertanácsban Ivan Mažuranić horvát kancellár előadta, hogy információi szerint az unionisták a közelmúltban Pestről 30 000 forint összegű támogatást kaptak.⁴¹ Velük szemben a kormányzat, „hogy ne a rövidebbet húzza”, nem maradhat tétlen, ezért a közelgő horvátországi választásoknál a „szokásos eszközökkel”, mint például fuvarozással és vendégül látással kell élni ahhoz, hogy a Nemzeti Párt győzzön, mindehhez 100 000 forintot kért. Az 1865. március 30-i minisztertanácson Zichy Hermann gróf, magyar kancellár a hamarosan megrendezendő magyar országgyűlési választásokra, illetve az országgyűlés működésének időszakára eső kiadásokat 5–600 000(!) forintra taksálta, amelyet nem lehet *a magyar országos alapból* fedezni, mert ennek elszámolását a törvényhozás felügyeli. Franz von Mercandin gróf, a birodalmi számvevőszék vezetője szerint a titkos kiadásokat „tartozás fejében állami előlegként” (*Vorschüsse gegen Ersatz*), állami kintlévőségként lehetne „elkönyvelni” (*verbuchen*). Ez egy olyan „megjelölés”, amellyel hivatalosan nem keletkezik hiány, az összeg a követelések oldalán szerepel, és utalógos költségtűllépésre még később is lehet engedélyt kérni a törvényhozástól.⁴²

A kitekintés után vegyük szemügyre a magyar kormány által 1867–1869-ben a báni helytartónak kiutalt 121 000 forintot! A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy az összeget Rauchnak mint *magánszemélynek*⁴³ (tehát nem például a báni hivatalnak) utalták ki állami előlegként.

⁴¹ Az információ forrását nem nevezte meg, pedig nagy kérdés, hogy ki, vagy milyen hivatal tudta volna ilyen jelentős összeggel támogatni 1861 elején Pestről az unionistákat...

⁴² Tehát pont a kormányköltségek felügyeletére rendelt hivatal vezetője adott tanácsot az egybegyűlteknek, hogy miként találják meg a kiskapukat! Malfér, Stefan (szerk.): Die protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 9. Wien, 1997, ÖBV Pädagogischer Verlag, 229–230., 248–249. p.

⁴³ Természetesen a források kiemelték, hogy a bánról van szó, de ez a kiutalások jellegén nem változtat.

1. táblázat: A Pénzügyminisztériumban 1873 áprilisában rendelkezésre álló adatok a Levin Rauch számára 1867–1869 között kiutalt összegekről⁴⁴

Kinek és milyen formában történő utasítására? [?]	Kiutalás dátuma	Összeg (forint)	Összeg rendeltetése
Andrássy Gyula szóbeli utasítására.	1867. aug. 6.	5 000	„A Rauch Levin előtt ismeretes célra.”
Andrássy Gyula Lónyay Menyhérthez intézett írásbeli utasítására.	1867. okt. 19.	25 000	A horvátországi választások költségeire.
Andrássy Gyula Lónyay Menyhérthez intézett írásbeli utasítására.	1867. dec. 15.	11 000	A horvátországi választások költségeire pótlólag.
Andrássy Gyula Lónyay Menyhérthez intézett írásbeli utasítására.	1868. febr. 6.	10 000	Tisztújítási célokra.
Andrássy Gyula Lónyay Menyhérthez intézett írásbeli utasítására.	1868. febr. 11.	10 000	Tisztújítási célokra pótlólag.
Andrássy Gyula távirati utasítására.	1868. aug. 29.	50 000	„A horvát-szlavón kormány berendezkedése.”
Lónyay Menyhért szóbeli utasítására.	1869. nov. 5.	10 000	„A birodalom déli részsein uralgó zavarok alkalmából a gyanúsok szemmel tartására, sajtó kezelésére, kémekre.”

A források alapján a hét részletben kiutalt összeg mozgásának csak egy részét lehet visszakövetni. Az 1867. augusztus 6-i 5000 forintos, valamint az 1868. augusztus 29-i 50 000 forintot kitevő kifizetéssel kapcsolatban egyelőre sajnos nem sikerült semmilyen további információt kideríteni a rendelkezésre álló forrásokból, pedig utóbbi a legnagyobb, egyösszegű kiutalás, a „horvát-szlavón kormány berendezkedése” pedig elég sok mindent takarhat. Rauch 1867 októberében úgy vélte, hogy a „megfelelő hivatalnokok” kineveztetésére a hat horvát-szlavón vármegyébe,

⁴⁴ MNL OL, K 26, ME, 7468/1899.

valamint a választási költségekre elegendő megyénként 3 000 forint, ezen felül saját rendelkezésére, egyfajta stratégiai tartalékként további 7 000 forintot tartott szükségesnek.⁴⁵ Andrassy október 16-i utasítására Lónyay elküldte a 25 000 forintot Rauchnak, és október 19-én tájékoztatta erről a miniszterelnököt. Azt is közölte egyúttal, hogy „ezen összeget a Miniszterelnökség budgetjének rovására könyveltem el”.⁴⁶ Andrassy egyrészt értesítette Kuševićet arról, hogy Rauch megkapta a pénzt. Másrészt határozott hangnemben arra utasította Lónyayt, hogy ne a Miniszterelnökséghez könyvelje el az összeget, mert annak költségvetése így is a „legsúlyosabb mérvűre van szorítva”, szerinte Horvátország közigazgatási költségeinél kellene elszámolni.⁴⁷ Ez egyrészt mutatja, hogy ugyan megnyitották Rauch számára a pénzeszt, de egyelőre nem rendelkeztek kialakult koncepcióval arról, hogy miként fognak a költségekről elszámolni. Kényszerből dönthettek az országos alap mellett, ami – mint később látni fogjuk – nem feltétlenül volt a legbölcsebb választás.

Kuševićen keresztül Rauch 1867. december 14-én, tehát a választások közben sürgősen további 11 000 forintot kért. Kušević szerint az eddigi eredmények (20 unionista küldött megválasztása 10 ellenzékivel szemben) igazolják Raucht, azonban „az egész ügy veszélybe kerülne”, ha nem kapna még 11 000 forintot.⁴⁸ Andrassy Lónyaynak eljuttatott utasítására, miszerint „rögtön” küldje el a pénzt,⁴⁹ a pénzügyminiszter még aznap elindította az összeget „egy megbízható tisztviselő” által, majd minderről a kancellárt is értesítették.

1868 februárjában, tehát már az unionista győzelmet hozó választások után, két részletben összesen 20 000 forintot küldetett Andrassy Lónyayval „fel nem tűnő módon” a báni helytartónak „a Horvát–Tótországban a legközelebb foganatosítandó megyei s városi tisztújítások alkalmával felmerülő költségek fedezésére”.⁵⁰ Az időpontját és jellegét tekintve a korábbi kiutalásoktól elkülönülő, 1869. novemberi 10 000 forint bizonyosan a dalmáciai felkeléssel, a Horvátországra való áttérjedés veszélyével

⁴⁵ Milan Kušević levele Andrassy Gyulához, Bécs, 1867. október 10. Uo.

⁴⁶ Lónyay Menyhért Andrassyhoz, Buda, 1867. október 19. Uo.

⁴⁷ Andrassy Lónyayhoz, Buda, 1867. október 28. Uo.

⁴⁸ Kušević Andrassyhoz, Bécs, 1867. december 14. Uo.

⁴⁹ Andrassy Lónyayhoz, Buda, 1867. december 15. Uo.

⁵⁰ Andrassy Lónyayhoz, Buda, 1868. február 6. Uo.

hozható összefüggésbe. Andrásy távolléte miatt⁵¹ Lónyay és Eötvös József (mint a miniszterelnök helyettese) intézkedtek az összeg elküldéséről (igaz, eredetileg Rauch 15 000-et tartott volna szükségesnek).⁵²

Egyértelműen igyekeztek leszűkíteni azoknak a körét, akik tudtak a bizalmas pénzek elküldéséről és rendeltetéséről. Úgy tűnik, a magyar kormányból is mindössze Andrásy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József voltak beavatva. A dokumentumokból kirajzolódik az „ügymenetet” is. Ha pénzre volt szüksége, azt Rauch Kušević útján jelezte Andrásynak. Ezt követően a miniszterelnök vagy a pénzügyminiszter utasítására az összeg eljutott Rauch kezeihez. A bán egyébként elismervényeket állított ki Andrásy (vagy Lónyay) számára, akik Kuševićnek is a tudtára adták, ha Rauch megkapta a kívánt összeget.⁵³ Bár erre közvetlenül nem utal forrás, szinte teljesen biztosra vehető, hogy Kušević vagy Andrásy révén Ferenc József is teljeskörűen tájékoztatva volt az eseményekről. Az utolsó, 10 000 forintos részletnél, 1869 novemberében, a Horvát Udvari Kancellária megszűnése és a Horvát–Szlavón–Dalmát Minisztérium megalakulása után Koloman Bedeković miniszter vette át Kušević helyét az információs láncban.

Honnan volt a csak hónapokkal korábban megalakult magyar kormánynak 1867 nyarától 121 000 forintja a horvátországi célokra? Ress Imre kutatásainak hála tudható, hogy a dualista átalakulással egyidejűleg a magyar kormány a közös Külügyminisztériummá alakuló birodalmi Kancellária titkos rendelkezési alapjából (*Dispositionsfond*) a kvóta arányában (30%) részesült. A delegációk által 1868-ban és 1869-ben megszavazott összeg alapján az Andrásy-kormány ilyen módon 141 600 forinthez jutott hozzá évente, amely összeget a miniszterelnökségi sajtóirodára és egyéb információszolgálati célokra használhattak fel. Ez a forrás azonban 1870-ben megcsappant, 1871-től pedig megszűnt. Ez magyarázza, hogy 1870-ben 120 000, 1871-től pedig évente 200 000 forintot kért és kapott a kormány a magyar országgyűléstől

⁵¹ Andrásy a Szezei-csatorna 1869. novemberi megnyitó ünnepségsorozatára kísérte el Ferenc Józsefet.

⁵² Lónyay Eötvös Józsefhez, Buda, 1869. november 8. MNL OL, K 26, ME, 7468/1899.

⁵³ Összesen 61 000 forint útját tudtam ezen az útvonalon visszakövetni.

rendelkezési alap gyanánt.⁵⁴ Miután a rendelkezési alap felhasználásáról a kormánynak már nem kellett részletesen elszámolnia az országgyűlés felé, a belső, hivatali éves számadásokat pedig megsemmisítették, nem tudhatjuk biztosan, hogy innen finanszírozták-e a későbbi kormányok a horvátországi politikai céljaik elérését. A Miniszterelnökség rendelkezési alapjának 1872-es, sajátos körülmények között fennmaradt számadása azonban arra enged következtetni, hogy az Andrássyt követő miniszterelnökök is pénzelték Budapestről a magyarbarát horvát politikai csoportot. 1872-ben ugyanis Lónyay Menyhért kormányfő a rendelkezési alap jelentős részét, 128 000 forintot az unionisták választási győzelmére áldozta.⁵⁵ Az összeg nagysága talán nem véletlenül azonos nagyságrendű az Andrássy-kormány által Rauchnak folyósított pénzekével. Rauch 1867–1868-as tevékenységét ugyanakkor némileg felértékeli, hogy 1872-ben az unionisták a jelentős magyar támogatás ellenére sem tudtak többséget szerezni a sáborban.

A Miniszterelnökségnek rendelkezési alapja tehát csak 1870-től volt, és elképzelhető, hogy az Andrássy-kormánynak 1867 nyarán–őszén még a *Dipositionsfond*ból átcsoportosított összeg sem állt rendelkezésére, így nem volt olyan jelentős, titkos pénzalapja, amelyből „bizalmas politikai célokra” lehetett volna költeni. Ez legalábbis megmagyarázná, hogy miért a magyar országos alapból utalták ki Rauchnak a 121 000 forint tetemes részét, 111 000 forintot.⁵⁶ Az országos alapot a kiegyezés előttről „örökölte” a kormány, ez a korábbi években az egyes koronatarományok

⁵⁴ Ress Imre: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után, 1867–1875. In Csóka Ferenc (szerk.): Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából (1785–2011). Budapest, 2012, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat, 97–98. p.

⁵⁵ Cieger András: A kormányzati politika rejtett működése. A miniszterelnök bizalmas kiadásai 1872-ben. *Történelmi Szemle*, 2018, 4. sz. 580. p. Antun Vakanović báni helytartó 105 000, Julje Jelačić 10 000, Josip Žužić 8 000, Ladislav Pejačević pedig 5 000 forintot kapott „politikai célokra” a Miniszterelnökség rendelkezési alapjából (magánszemélyként).

⁵⁶ Erről a tanulmány elején idézett 1899. július 12-i felterjesztés úgy fogalmaz, hogy a 111 000 forint „mint a volt Horvát Udvari Kancellária javadalmazásából megtérítendő állami előleg az országos alapból” került kiutalásra. Az utolsó, 1869. novemberi 10 000 forintos részlet forrását elég tágan határozta meg a felterjesztés: az „állami pénzekből” lett kiutalványozva. ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Vorträge, 2242/1899.

belső politikai-igazgatási ügyei, például a tartománygyűlések működési költségeinek finanszírozására szolgált. (Tehát Magyarország, Erdély és Horvátország is külön-külön rendelkezett ilyen alappal a kiegyezést megelőző években.) Láthattuk az ismertetett 1865. márciusi minisztertanácsi ülések során, hogy a résztvevők ódzkodtak attól, hogy az országos alapot kényes természetű ügyek, például választási költségek finanszírozására használják, mert afölött ellenőrzési joga volt a törvényhozásnak. Kérdéses, hogy Andrássyék miért az országos alapból merítettek a horvátországi célokra 1868-ban is, holott ezt bizonyára a Külügyminisztériumtól kapott, a magyar országgyűlés szemeivel nem látható forrásból is megtehették volna. Vagy ha már így tettek, nem világos, hogy miért nem kértek felhatalmazást utólagos költségtúllépésre az országgyűléstől.

A további fejlemények ismeretében kijelenthető, hogy talán semmilyen információ sem maradt volna ránk az összeggel kapcsolatban, ha Andrássy és Lónyay azt nem az országos alapból emelte volna ki, mert később ez a tény generálta a pénz elszámoltatásának hosszadalmas folyamatát. Igaz ugyan, hogy a Rauchnak történő kiutalások időszakában még nem állították fel az Állami Számvevőszéket Magyarországon, de az országgyűlésnek ettől még volt ellenőrzési joga a kormány országos alapból történő költései felett. A Számvevőszék 1870-ben történt megalakulása után pedig még erősebb kontúrokkal körvonalazódott az előre kódolt probléma a Rauchnak küldött összegek nyilvános állami zárszámadásban való feltüntethetőségét illetően.

A Számvevőszék nem felejt

Andrássy Gyula 1873 tavaszán külügyminiszterként már a Ballhausplatzon serénykedett, Eötvös József már nem élt, Lónyay pedig bukott exminiszterelnökként a kormánypárt perifériájára szorulva próbálta életben tartani politikai karrierjét. Kušević, Rauch és Bedeković sem voltak már korábbi hivatalukban. A Számvevőszék egyik lelkiismeretes hivatalnokának viszont ezidőtájt szemet szűrt, hogy az egykori országos alap – amelyet értelemszerűen a Pénzügyminisztérium kezelte és számolt (volna) el – számadása nem stimmel, hiányzik belőle 111 000 forint! A Számvevőszék ezért Kerkapoly Károly pénzügyminiszterhez

fordult felvilágosításért. Kerkapoly valószínűleg nem rendelkezett alapos ismeretekkel az ügyről, időt kért és szabadkozott. A Pénzügyminisztériumban fellelhető összes témába vágó iratot előkerestetett. Ekkor az 1869 novemberében kiutalt 10 000 forinttal kiegészítve eljutottak a Rauchnak állami előlegként, több részletben kiutalt 121 000 forinthoz. Ezekről a kifizetésekről Kerkapoly készítettett egy kimutatást,⁵⁷ az adatsomagot pedig továbbította Szláv József miniszterelnöknek, a tájékoztatás mellett iránymutatást is kérve.

Szláv átvette az ügyet, és 1873 áprilisában terjedelmes levelet intézett Levin Rauchhoz.⁵⁸ Értesítette arról, hogy a Számvevőszék szeretné, ha a Pénzügyminisztérium tételes elszámolást adna a 121 000 forintról. Egyfajta emlékeztető gyanánt leveléhez csatolta a Kerkapoly által készítettett kimutatást, „amely azonban csak egész általánosságban” tünteti fel a szóban forgó összegek kiszolgáltatásának célját. Nem feltételezhető Szlávyról olyan nagyfokú naivitás, hogy a számára átküldött, az 1. táblázatban szereplő adatokból ne sejtette volna, hogy Rauch mire költötte a pénzt, mégis az alábbi udvarias kéréssel zárta levelét: „Minthogy ezen előttem egészen ismeretlen ügyről az itteni adatokból sem sikerült magamnak kellő tájékozást szerezni, ellenben nem kételkedem afelől, hogy Nagyméltóságod a szőnyegen forgó összegeknek mely célokra történt felhasználásáról teljes tudomással és adatokkal is bír, azon kéréssel fordulok Nagyméltóságodhoz, hogy engem szíves felvilágosításai által azon helyzetbe juttatni méltóztassék, hogy a szóban lévő összegek végleges elszámoltatása s ezáltal ezen ügy befejezése lehetővé váljék”.⁵⁹

Válaszában Rauch együttműködéséről biztosította Szlávot. Elmondása szerint ő már többször is kérte a Szláv által átküldött adatokat Andrásytól és Lónyaytól, de hiába. Megnyugtatta a miniszterelnököt, hogy minden költségéről rendelkezik adatokkal, jelezte viszont, hogy a tételes elszámolás összeállításához több hónapra lesz szüksége, októberre ígérte elkészítését. Arra azonban nyomatékosan felhívta Szláv

⁵⁷ Lásd 1. táblázat.

⁵⁸ Hogy Szláv nem a kormánypárton belül ellenlábásának számító Lónyaynál próbált informálódni, még érthető. Az viszont már kevésbé, hogy miért nem kereste meg kérdéseivel a politikai szövetségeseinek számító Andrásyt, akivel egyébként a horvát kérdésben is hasonlóan gondolkodtak.

⁵⁹ Szláv József levele Levin Rauchnak, Budapest, 1873. április 14. MNL OL, K 26, ME, 7468/1899.

figyelmét, hogy olyan tételek is szerepelni fognak ebben az elszámolásban, amelyeket a nyilvános állami zárszámadásba nem volna szerencsés felvetetni.⁶⁰ Időközben Rauch hosszabb időt volt kénytelen Stubica-fürdőn tölteni, hogy köszvényét kúráltassa, emiatt 1873 augusztusában további halasztást kért.⁶¹ Decemberben újra szabadkozott, amiért csak most tud nekilátni az elszámolás összeállításának, de végre „azon úr, ki e részben segítségemre lehet, falusi jószágairól ide érkezett”, és januárra ígérte az adatokat.⁶²

Szlávy határozott sürgetésére végül 1874. január 19-i levelével küldte meg Rauch a 121 000 forint felhasználásáról szóló adatokat.⁶³ A 167 tétel, 20 oldalas, német nyelven összeállított lista részletes bemutatása egy másik tanulmány témája lehetne, itt csak pár alapvető megállapításra szorítkozom. Amint azt a terjedelme is mutatja, igen alapos elszámolásról van szó (az persze probléma, hogy a jelenlegi ismeretek szerint nem visszaellenőrizhetőek Rauch adatai). A volt bán mintegy 35 000 forintot költött sajtócélokra (*Presse-Zwecke*), az *Agramer Zeitung*nak például 9 000, a *Hrvatske novine*nek 16 800 forintot juttatott magánszemélyeken (szerkesztőkön, újságírókon) keresztül. Az összeg fennmaradó részét, politikai és titkosrendőri ügyekre (*politische und Polizei-Zwecke*) fordította, látható belőle például, hogy mennyi pénzt juttatott az egyes főispánok, polgármesterek, rendőrtisztek és különböző „ügynökök” kezére. Az elszámolás aprólékos abból a szempontból, hogy a pár forintos kiadások is külön szerepelnek benne, akkor is, ha ugyanaz a személy több alkalommal kapott kisebb összeget. A családnevek írásában nem következetes, ezek hol magyarosan, hol szlávosan, hol németesen szerepelnek, a keresztnéveket pedig csak ritkán tünteti fel. A kifizetések célja a legtöbbször csak általánosan van megjelölve.⁶⁴

⁶⁰ Rauch Szlávynak, Zágráb, 1873. május 1. Uo.

⁶¹ Rauch Szlávynak, Stubica-fürdő, 1873. augusztus 14. Uo.

⁶² Rauch Szlávynak, Zágráb, 1873. december 15. Uo.

⁶³ Rauch Szlávynak, Zágráb, 1874. január 19. Uo. Rauch a számadást leveléhez mellékelte. Kissé túlteljesített, összesen 129 000 forintról számolt el. Ez viszont arra enged következtetni, hogy a 121 000 forinton túlmenően is állhattak rendelkezésére anyagi források.

⁶⁴ Példaként egy tipikusnak tekinthető tétel: „28. Furkovicznak egy politikai szolgálatért – 20 forint”.

Értelemszerűen ezek után már Szlávy sem szorgalmazta az adatok átnyújtását a Számvevőszék felé. Ott jobb híján továbbra is Rauchnál lévő kintlévőségként tüntették fel az összeget, illetve időről időre sürgették az aktuális pénzügyminisztert a tételes elszámolásra és az ügyiratok bemutatására. Széll Kálmán pénzügyminiszter 1875 augusztusában Wenckheim Béla miniszterelnököt arról tájékoztatta, hogy „miután a kért tárgviratok tartalma kényes természetű, de azokból az Állami Számvevőszék különben sem okulhatna”, egyelőre azt a választ adta a Számvevőszék vezetőjének, hogy az összeg elszámoltatása kapcsán még zajlanak a tárgyalások a horvát féllel.⁶⁵ A magyar kormány ugyanis megpróbálta a hiányt a horvát autonóm kormányzat kontójára „átcsoportosítani”, mondván horvát belügyeket szolgált a pénz, ez azonban végül nem sikerült.

Tehát a kabinet hivatalos álláspontja az volt, hogy a még zajló tárgyalások miatt nem tudja a Számvevőszék rendelkezésére bocsátani az adatokat. Nyilván már ott is sejthették, hogy komolyabb nehézségek állnak a háttérben, a Számvevőszék azonban meglepő szívóssággal tette a dolgát, rendszeresen elővette az ügyet. 1887-ben, mikor már sokadjára kellett magyarázkodnia, Szapáry Gyula pénzügyminiszter arra hívta fel Tisza Kálmán miniszterelnök figyelmét, hogy a húsz éve húzódó ügyben „már nehezen tartható az az állítás, miszerint elszámoltatása még tárgyalás alatt áll”. Határozottan arra kérte Tiszát, mondja meg, mégis mit feleljen a Számvevőszéknek.⁶⁶ Tisza írásos válasza sajnos nem lelhető fel az akták között. Viszont beszédes, hogy Wekerle Sándor miniszterelnök 1893-ban az alábbi mondatot íratta az aktákat egybefogó mappára: „Tekintettel arra, hogy ezen ügy több mint öt év óta nem sürgettetett, netáni újabb sürgetésig ad acta teendő”.

A Számvevőszék 1899-ben azonban újra elővette az ügyet. Levin Rauch 1890-ben meghalt, a tartozást így tehát örököseire terheltek, akik szintén szorgalmazták a helyzet mielőbbi tisztázását. Ezért Lukács László pénzügyminiszter és Széll Kálmán miniszterelnök (aki tehát húsz évvel korábban pénzügyminiszterként már találkozott a problémával) elszánták magukat

⁶⁵ Széll Kálmán levele Wenckheim Bélához, Budapest, 1875. augusztus 8. MNL OL, K 26, ME, 7468/1899.

⁶⁶ Szapáry Gyula levele Tisza Kálmánnak, Budapest, 1887. november 30. Uo.

a kényes helyzet végső rendezésére. A minisztertanács jóváhagyásával⁶⁷ a tanulmány elején ismertetett felterjesztésben a királyhoz fordultak segítségért. Arra kérték, hogy hagyja jóvá a 121 000 forint kivételét az állami követelések közül. Ferenc József nem meglepő módon jóváhagyta Széll kérését.⁶⁸ Nem világos ugyanakkor, hogy mégis milyen felségjog alapján engedélyezett a király a törvényhozás helyett viszonylag jelentős kormányköltségeket három évtizeddel korábbi költségvetésekből...⁶⁹ Viszont ezen az „apróságon”, úgy tűnik, egyik félnek sem állt érdekében rágódni, így a Miniszterelnökségen (és feltehetően a Számvevőszéken is) végre ráírhatták a megváltó passzust az iratcsomóra: „tekintettel az előadottakra ad acta teendő”.

⁶⁷ Az 1899. július 12-i minisztertanács jegyzőkönyve, I. napirendi pont. MNL OL, K 27.

⁶⁸ ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Vorträge, 2242/1899.

⁶⁹ Az 1875–1878, illetve az 1899–1903 közötti, a magyar kormánytól érkező felterjesztések átnézése során nem találgottam hasonló esettel.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

(alapította Kovács Kálmán)

1. RÉVÉSZ Tamás: *A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után*. Budapest, 1971
2. BUZÁS József: *Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején*. Budapest, 1971
3. MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ Tamás: *Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970)*. Budapest, 1972
4. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972
5. BUZÁS József: *Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában*. Budapest, 1973
6. *Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Studienband*. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1974
7. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés)*. Budapest, 1975
8. DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Budapest, 1977
9. RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Budapest, 1977
10. *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1979
11. MEZEY Barna: *A Rákóczi szabadságharc országgyűlései*. Budapest, 1981
12. *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század*. Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1982
13. *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*, Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1983

14. *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében.* Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1984
15. *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század.* Tanulmánykötet. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán, Budapest, 1986
16. *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen.* Studienband. Szerk. és előszó KOVÁCS Kálmán – RÉVÉSZ T. Mihály, Budapest, 1987
17. MEZEY Barna: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei.* Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995
18. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest, 1995
19. *Hatalommegosztás és jogállamiság.* Tanulmánykötet. Szerk. MEZEY Barna, Osiris Kiadó, Budapest, 1998
20. *A magyar büntetőügy kutatásának alapjai.* Tanulmánykötet. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna, Budapest, 1997 (2. kiadás, Gondolat Kiadó, Budapest, 2000)
21. *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert.* Studienband. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna, Budapest, 1997
22. *Tanulmányok a magyar büntetőügy történetéből.* Tanulmánykötet. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga, Gondolat Kiadó, Budapest, 1998
23. GÖNCZI Katalin: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000
24. POMOGYI László: *Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001
25. FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001
26. *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899).* Szerk. MEZEY Barna, Osiris Kiadó, Budapest, 2001
27. *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes.* Studienband. Red. Barna MEZEY, Gondolat Kiadó, Budapest, 2003
28. *Eckhart Ferenc emlékkönyv.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004
29. HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2003
30. KÉPES György: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2003

31. *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére.*
Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2005
32. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2005
33. HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2006
34. LADÁNYI Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007
35. CHAUVEAU, Adolphe – HELIÉ, Faustin: *A bűnrészesség.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2008
36. *Sapientia iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére.* Szerk. HORVÁTH Attila – KOLTAY András – MÁTHÉ Gábor, Gondolat Kiadó, Budapest, 2009
37. KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009
38. *Szimbolikus kommunikáció A jog színházától a jogi rituáléig.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
39. *Bor és jogtörténet.* Szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
40. BRAUNEDER, Wilhelm – KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
41. *Az abszolút monarchia.* Szerk. KÉPES György, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011
42. ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2013
43. *Szuverenitáskutatás.* Szerk. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán, Gondolat Kiadó, Budapest, 2020
44. STIPTA István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2020
45. *A rendszerváltás harminc éve, avagy determinált volt-e a jogrendszer transzformációja?* Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely, Gondolat Kiadó, Budapest, 2020